

Selahattin Eyyûbi GÜLER

Yabancı Gezginlerin Gözüyle URFA BÖLGESİ

Genişletilmiş 2. Baskı

ŞANLIURFA İLİ KÜLTÜR EĞİTİM
SANAT VE ARAŞTIRMA VAKFI

ŞURKAV Yayınları: 64

Yabancı Gezginlerin Gözüyle
URFA BÖLGESİ

*Badger- Beke- Bell- Benjamin- Berkley-
Buckingham- Chapot- Cutts- D'Aramon-
Egeria-Fletcher-Kinross-Mendez-von Moltke-
Niebuhr-Olivier-Parry-Petermann-Pococke-
Sachau-Soane-Tavernier -Wigram*

Genişletilmiş 2. Baskı

Selahattin Eyyûbi GÜLER

**ŞANLIURFA İLİ KÜLTÜR EĞİTİM SANAT
VE ARAŞTIRMA VAKFI YAYINLARI**

Yayın No: 64

İkinci Baskı
Ekim 2024

ISBN: 978-.....

Kapak Fotoğrafi
Urfa Gravürü (F.R. CHESNEY)

Dizgi-Mizanpaj
Selahattin Eyyubi GÜLER

Baskı

.....

.....

TAKDİM

Şanlıurfa, 12 bin yıllık tarihi, birçok medeniyete beşiklik eden konumu, Doğu ile Batı'nın kavşak noktası ve stratejik önemi açısından Ortadoğu'ya açılan bir inanç ve kültür şehridir.

“Bereketli Hilal” olarak adlandırılan toprakların tam kalbinde bulunan, zengin bir tarih ve kültür birikimine sahip olan sabır ve bereketin merkezi Şanlıurfa, çok yönlü turizm potansiyeline sahiptir.

Başta Göbeklitepe olmak üzere “Taş Tepeler Projesi” adı altında tespit edilen 9 Neolitik alanda yerli ve yabancı arkeologlar tarafından kazılar yapılmaktadır. Bu alanlardan çıkacak malzeme-lerle dünya, inanç, mimarlık ve sanat tarihi yeni-den yazılacak ve buraları görmek için dünyanın birçok ülkesinden sayısız turist ilimize gelecektir.

Bu kültür birikimi ve turizm potansiyelinin dünya insanına tanıtımının yapılarak ilimizi ziya-ret etmelerinin sağlanması amacıyla başta Valilik olmak üzere ilgili bütün kurum ve kuruluşlar olarak elimizden gelen gayreti gösteriyoruz.

Elinizdeki bu çalışma, bu gayretin somut örnek-lerinden biri olmakla birlikte aynı zamanda Şanlıurfa'nın geçmişini de gözler önüne serdiğinden ayrı bir öneme sahiptir. Bu gezi notları bölgenin tarihi geçmişine de ışık tutacaktır.

Günümüzden 1700 yıl önceki o otantik Şanlı-urfa, Birecik, Suruç ve Harran'ı iyi bir şekilde betimleyen yabancı gezginlerin bu çalışmalarını bir araya getirerek ve kısmen de tercüme ederek bir kitap halinde Şanlıurfa kültürünün istifade-sine sunan, Şanlıurfa sevdalısı Yerel Tarih Araştırmacısı Selahattin Eyyubi Güler'i tebrik ediyor, çalışmalarının devamını diliyorum.

Hasan ŞILDAK
Vali
ŞURKAV Başkanı

2. BASKIYA ÖNSÖZ

Urfa bölgesi gerek iklimi gerek coğrafyası ve gerekse jeopolitik konumuyla her dönemde değişik toplumlara ait devlet ve krallıkların ilgisini çekerek belli bir süre onların hâkimiyetleri altında kalmıştır.

Özellikle köklü bir Hıristiyan geçmişinin bulunması, Kral Abgar-Hz. İsa mektuplaşmasının yaşandığı bir şehir oluşu ve Hz. İsa'ya ait olduğuna inanılan Kutsal Mendil'in uzun bir süre Urfa'da korunması gibi sebeplerden dolayı Eski Çağ'dan günümüze kadar koruduğu gizem ve cazibesıyla hep insanların dikkatini çekmiştir.

Bu gizem ve cazibeyi yakından inceleyerek görme merakı özellikle birçok batılı gezgini Urfa'ya çekmiştir. Şehre geleerek buradaki kültürel zenginliği, tarihi ve dini eserleri gözlemleyip notlarına aktararak, Hz. İsa'nın kutsadığına inanılan bu "*Kutsal Şehir Edessa*"yı Batı dünyasına tanıtma görevini üstlenmişlerdir. Dolayısıyla işte bu batılı gezginlerin notlarından oluşan yüzlerce kitap Urfa tarihinin önemli kaynaklarından birisi olmuştur.

Bu çalışmamızda 23 yabancı gezginin notlarına yer verdik. Aslında Eski Çağ'dan 20. yüzyıla kadar bölgemize yüzlerce gezgin gelmiş ve bunların notları çeşitli dillerde kitap olarak basılmış bulunuyor. Bu kaynaklara ulaşmanın zorluğu yanında bunların değişik dillerde oluşu da ikinci derecede bir zorluğu oluşturmaktadır. Şu var ki, kitabımızda notlarını verdiğimiz yabancı gezginler, öyle zannediyoruz ki en çok tanınmış olan kişilerdir.

Gezi notlarından bir kısmı tarafımdan tercüme edilerek daha önceki tarihlerde yayınlanmıştır. Daha önce başkaları tarafından yayınlanmış olan gezi notlarını da gözden geçire-

rek gereken yerde dipnotlar açarak bilgi ve yazım hatalarını düzelttik. Gereken yere konu ile ilgili fotoğraf vermeyi uygun gördük

Elimizdeki bu notları bir kitapta toplayarak Urfa kültürüne sunmayı kendimize bir görev bildik. Bu çalışma Urfa tarihinde bir ilktir, çünkü daha önce kitap halinde yayınlanmamıştır.

Kitabın basımını gerçekleştirerek şehrin kültürüne kazandıran Şanlıurfa Valisi ve ŞURKAV Başkanı Sn. Hasan ŞILDAK'a gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

Gayret ve çalışma bizden, başarı Yüce Allah'tandır.

Urfa kültürüne katkıda bulunması dileğiyle...

Urfa, Ekim 2024

Selahattin E. GÜLER

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	3
2. BASKI ÖNSÖZ	5
İSPANYALI BAŞRAHİBE EGERİA'NIN HACI GÜNLÜKLERİNDE URFA VE HARRAN	
EGERİA VE HACI GÜNLÜKLERİ	13
EDESSA (URFA)	14
Kral Abgar Efsanesi	16
HARRAN	18
Rahel'in Kuyusu	22
FRANSIZ BÜYÜKELÇİSİ VE GEZGİNİ MONSIEUR D'ARAMON'UN SEYAHATNAMESİNDE URFA VE BİRECİK	
Monsieur D'ARAMON	24
URFA VE BİRECİK GÖZLEMLERİ	25
FRANSIZ GEZGİN JEAN-BAPTIST TAVERNIER'İN SEYAHATNAMESİ'NDE URFA	
Jean-Baptiste TAVERNIER	27
URFA GÖZLEMLERİ	27
İNGİLİZ GEZGİN RICHARD POCOCKE SEYAHATNAMESİ'NDE URFA VE BİRECİK	
Richard POCOCKE	33
URFA (EDESSA) VE BİRE (BİRECİK) GÖZLEMLERİ	35
ALMAN GEZGİN CARSTEN NIEBUHR'UN SEYAHATNAMESİNDE SİVEREK, URFA VE BİRECİK	
Carsten NIEBUHR	47
Mardin'den İtibaren Diyarbakır Üzerinden Halep'e Gezi....	48
Urfa Hakkında Notlar	49

**FRANSIZ GEZGİN ROLIN OLIVIER'NİN
TÜRKİYE SEYÂHATNÂMESİNDE BİRECİK VE URFA**

Rolin OLIVIER	57
Halep'ten Hareket	59
Birecik'te Fırat'ı Geçiş	60
Urfa'ya Varış ve Kentin Tarifi	62
Yetiştirdiği Ürünler ve Ticareti	64
Halkın Örf ve Adetleri	64
Yörenin İklimi	65
Kalenin Tarifi	65
Eski Mezar Kalıntıları	66
Urfa'nın Tarihi Geçmişi	67

**İNGİLİZ GEZGİN BUCKINGHAM'IN
SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK VE URFA**

James Silk BUCKINGHAM	72
Birecik'te Fırat Nehri'ni Geçiş	73
Birecik'teki Türkmen Ovalarından Urfa'ya	83
Kervanın Urfa Şehrine Girişi	88

**ALMAN MAREŞALİ HELMUTH von MOLTKE'NİN
MEKTUPLARINDA RUMKALE, BİRECİK VE URFA**

Helmuth von MOLTKE	103
6 NİSAN 1838 TARİHLİ MEKTUPTA RUMKALE BİRECİK VE URFA	104
RUMKALE	105
BİRECİK	107
URFA	110
27 OCAK 1839 TARİHLİ MEKTUPTA URFA	113

**MİSYONER PAPAZ GEORGE PERCY BADGER'İN
NOTLARINDA URFA, HARRAN VE BİRECİK**

George Percy BADGER	119
URFA	122
Urfa'nın Antik Eserleri	124
Urfa'daki Kiliseler ve Okullar	125
Süryani Aziz Efraim'in Mezarı	128

Hıristiyan Kadınların İnzivası.....	132
Keldaniler'in Uru URFA.....	134
Şammar'ı Ziyaret.....	135
HARRAN	139
Ceys (Kays) Arapları.....	141
Bedevilerin Karakteri	143
Urfa'dan Ayrılış ve Birecik'e Varış	144
BİRECİK.....	144
Birecik Kalesi	147

**AMERİKALI MİSYONER GEZGİN JAMES PHILLIPS
FLETCHER'İN SEYAHATNAMESİNDE URFA**

James Phillips FLETCHER	150
Urfa-Muhdesi Yeşua-Bir Bedevi-Süryani Kutlamaları- Aziz Thaddeus Kilisesi-Fırat'ı Geçiş	151

**MOLDOVALI YAHUDİ TARİHÇİ VE GEZGİN
İSRAEL JOSEPH BENJAMİN'İN
SEYAHATNAMESİNDE URFA**

Israel Joseph BENJAMİN	163
Urfa	165

**ALMAN GEZGİN PETERMANN'IN
SEYAHATNAMESİNDE URFA VE BİRECİK**

Julius Heinrich PETERMANN	169
Urfa'da Konaklama ve Halep'e Kadar Yolculuk	169
Urfa	169
Urfa'dan Birecik'e Kadar Yolculuk	174
Birecik'ten Halep'e Yolculuk	176

**FRANSIZ MİSYONER-GEZGİN VICTOR CHAPOT'NUN
SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK VE URFA**

Victor CHAPOT.....	178
BİRECİK.....	178
URFA	179

**İNGİLİZ GEZGİN EMILY ALSTON BEKE'NİN
“HARRAN'A BİR HAC ZİYARETİ” KİTABINDA
HARRAN**

Emily Alston BEKE	181
HARRAN GÖZLEMLERİ	181

**İNGİLİZ GEZGİN EDWARD LEWES CUTTS'IN
SEYAHATNAMESİNDE URFA**

Edward Lewes CUTTS	191
URFA GÖZLEMLERİ	194

**İNGİLİZ GEZGİN HENRY C. BERKLEY'İN
SEYAHATNAMESİNDE URFA**

Henry C. BERKLEY	208
URFA GÖZLEMLERİ	209

**ALMAN ORYANTALİST EDUARD SACHAU'UN
SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK, SURUÇ, URFA VE
HARRAN**

Karl Eduard SACHAU	215
HALEP'TEN URFA'YA KADAR SEYAHAT	217
Birecik	217
Suruç	221
Urfa	224
Harran	252

**İNGİLİZ PAPAZ VE GEZGİN OSWALD H. PARRY'İN
SEYAHATNAMESİNDE URFA**

Oswald Hutton PARRY	262
İbrahim'in Ülkesi	263
Urfa'nın Süryani Piskoposu	265
Ulu Camii	267
Urfa'nın Hıristiyanları	269
Edessa'nın Tarihi	272
Edessa Üniversitesi	273

**İNGİLİZ GEZGİN ELY BANNISTER SOANE'İN
NOTLARINDA BİRECİK, URFA VE SİVEREK**

Binbaşı Ely Bannister SOANE	275
FIRAT'TAN DİCLE'YE EDESSA (URFA) VE AMİD (DİYARBAKIR)	277
Çarmelik Köyü	282
URFA	284
SİVEREK.....	288

**İNGİLİZ GEZGİN VE AJANI GERTRUDE LOWTHIAN
BELL'İN GÜNLÜK VE MEKTUPLARINDA
CEYLANPINAR, HARRAN, URFA, BOZOVA, SURUÇ
VE BİRECİK**

Gertrude Lowthian BELL	291
GÜNLÜK VE MEKTUPLARINDAKİ GÖZLEMLERİ	293
Viranşehir.....	293
Ceylanpınar	295
Harran	297
URFA	300
Bozova	305
Suruç	305
Birecik.....	306

**İNGİLİZ WİGRAM KARDEŞLERİN GEZİ
NOTLARINDA URFA**

William Aigner WİGRAM.....	308
Edgar T.A. WİGRAM	309
BİRECİK VE URFA GÖZLEMLERİ	309

**VENEZUELALI SUBAY VE GEZGİN
RAFAEL DE NOGALES MENDEZ'İN GEZİ
NOTLARINDA SİVEREK VE URFA**

Rafael de Nogales MENDEZ	317
SİVEREK VE URFA GÖZLEMLERİ.....	318

**İNGİLİZ TARİHÇİ-YAZAR LORD KINROSS'UN
SEYAHATNAMESİNDE SİVEREK VE URFA**

Lord KINROSS.....	322
GEZİ NOTLARI / Siverek.....	323
URFA	324
BİBLİYOGRAFYA	331
A. Yazılı Kaynaklar.....	331
B. İnternet Adresleri.....	334

İSPANYALI BAŞRAHİBE EGERİA'NIN HACI GÜNLÜKLERİNDE URFA VE HARRAN

EGERİA VE HACI GÜNLÜKLERİ

Egeria'nın İspanyol başrahıbesi olduğu sanılır; en eski ve belgelenmiş ilk Hıristiyan hacı olarak karşımıza çıkar. Doğum tarihi bilinmemektedir. Hakkında çok az bir bilgiye sahibiz. Bu bilgileri de M.S. VII. Yüzyılda yaşamış Valerius adlı bir keşişin yazdığı mektuba borçluyuz. Valerius'un bir rahibe olarak ondan övgüyle bahsettiği hacının ismi mektubun günümüze ulaşan farklı kopyalarında *Egeria*, *Etheria* ya da *Aetheria* olarak geçer.

Egeria'nın hacı günlüklerinin orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Seyahatnamesi ile ilgili metin 700 yıl boyunca kayıptı. Günlüklerin bir bölümünü içeren XI. yüzyılda yazılmış Latince bir kopyası, 1884'te İtalyan bilgin Gian Francesco Gamurrini tarafından Toskana Arezzo'daki Santa Maria Manastırı kütüphanesinde *Codex Aretinus VI*, adıyla keşfedildi. Herhangi bir başlık taşımayan bu metin sonraki kopyalarında *Itinerarium Egeriae* (*Egeria'nın Seyahatleri*), *Peregrinatio Aetheriae* (*Aetheria'nın Hac Yolculuğu*) ve *Peregrinatio ad Loca Sancta* (*Kutsal Topraklara Hac Yolculuğu*) olarak farklı şekilde adlandırılmıştır.¹

¹ Aytuğ Arslan, *Egeria'nın Hac Yolculuğu*, İlksan Matbaası, Ankara 2012, s. 5-6; John Wilkinson, *Egeria's Travels*, Aris & Phillips. 1999; Eusebius, *Church History*,
<http://www.newadvent.org/fathers/250101.htm>

Egeria'nın yolculuklarına değinen diğeri bir kaynak ise Monte Cassino'da manastırda kütüphaneci olarak çalışan ve aynı zamanda bir keşif olan Diyakoz Petrus'un 1137 yılında kutsal yerler üzerine kaleme aldığı kendinden önceki üç metinden derlenmiş olan bir el yazmasıdır. Yararlandığı kaynaklardan biri de “*Egeria'nın Günlükleri*”dir. Diyakoz Petrus'un Egeria'dan aldığı bölümlerin bir kısmı zaten mevcut olanlardır. Valerius'un mektubunun ve Diyakoz Petrus'un el yazmasının bazı bölümleri sayesinde, Egeria'nın günümüze ulaşan metninde eksik olan önceki bölümler kısmen de olsa tamamlanabilmektedir.

“*The Egeria Project*” (*Egeria Projesi*) adlı bir internet sitesine göre Egeria, 381-384 yılları arasında Doğu Akdeniz'in önemli hac yerlerini ve kutsal toprakları gezmiştir. İspanya'dan başlayıp bir at ve eşekle Fransa, İtalya ve Roma'ya; Roma'dan da gemiyle 381 yılında İstanbul'a geldi, karayoluyla Antakya ve oradan Suriye topraklarına, Beyrut, Kudüs ve 382 yılında Mısır'a ulaştı. Bugünkü Sudan topraklarına kadar giden Egeria'nın dönüş yolunda Ürdün, Suriye, Antakya, Urfa ve Harran'a uğrayıp tekrar İspanya'ya döndüğü kabul edilir.²

Aytuğ Arslan tarafından yapılan Türkçe çevirisi, *Society for Promoting Christian Knowledge* Cemiyeti tarafından 1919 yılında yayımlanan “*The Pilgrimage of Etheria*” başlıklı İngilizce çeviriye dayanır.

EDESSA (URFA)

Egeria Urfa'ya geldiğinde bölge Roma İmparatorluğu hâkimiyetinde idi.³ Urfa ve Harran bölümleri, Aytuğ Arslan tarafından tercüme edilen “*Egeria'nın Hac Yolculuğu*” adlı kitabın 37-46 sayfaları arasındadır.

² http://www.egeriaproject.net/about_egeria.aspx

³ Urfa'da Roma hâkimiyeti 244-395 yılları arasındadır.

Egeria'nın hacı günlüklerindeki, 1633 yıl önceki Urfa ve Harran'ı anlatan notları en eski kaynak olması açısından çok önemlidir.

Egeria, Antakya üzerinden Urfa'ya gelmiştir. Fırat Nehri yoluyla Birecik'e ulaşmış, oradan da Suruç'a gelmiştir.

“...Bazı merkezlerden geçerek metinlerde adını Batanis⁴ olarak okuduğumuz bugün de varlığını sürdüren şehre geldik. Bu şehir hem keşiş hem de itirafçı⁵ bir papaz olan gerçekten aziz bir piskoposa ve bazı din şehitlerinin anıt mezarlarına⁶ sahip. Bu şehir oldukça fazla bir nüfusa sahip ve komutanlarıyla birlikte bir garnizon da burada konuşlanmış. Oradan ayrılarak, Tanrımız İsa adına Edessa şehrine geldik ve derhal kiliseye ve Aziz Tomas'ın Şehitliği'ne gittik. Orada geleneğe göre dualar edildi, kutsal yerlerde geleneksel olarak yapılan diğer şeyler yerine getirildi; ayrıca Aziz Tomas ile ilgili bazı şeyler okuduk. Oradaki kilise oldukça büyük, çok güzel, yeni yapılmış ve Tanrı'nın evi olmasına degecek bir yerdi. Bu şehirde görmek istediğim o kadar çok şey vardı ki orada üç gün geçirmek zorunda kaldım.

Bu şehirde keşişlerle beraber birçok anıt mezar gördük, bu keşişlerin bazıları anıt mezarların arasında yaşarken diğerlerinin şehirden uzakta daha tecrit edilmiş hücreleri vardı. Dahası, gerçekten dindar bir kişi hem keşiş hem de itirafçı olan şehrin aziz piskoposu içtenlikle beni karşıladı ve şöyle dedi: “Kızım gördüğüm kadarıyla, bağlılığın adına çok uzak diyarlardan buralara gelerek büyük bir yüke girdin, eğer istersen Hıristiyanların görmesinin hoş olacağı yerleri sana göstereceğiz.”

⁴ *Batanis* veya *Batnae*, günümüzde Urfa'nın ilçesi Suruç'tur. Suruç o yıllarda önemli bir şehirdi ve yılda bir yapılan uluslararası fuara ev sahipliği yapardı.

⁵ “İtirafçı” ifadesi ölüme mahkûm edilmeden inançlarından dolayı acı çeken Hıristiyan kahramanları için kullanılmıştır (A. Arslan).

⁶ 350 yılına kadar şehitler şehir surlarının dışında yer alan mezarlıklara gömülüyordu.

Bundan sonra, ilk önce Tanrı'ya şükrederek, piskoposa söylediklerini yerine getirme zahmetinde bulunması için ricada bulundum. Bunun üzerine kendisi bizi ilk olarak inciden yapılmış gibi parlayan ona çok benzediğini söyledikleri onun büyük bir mermer heykelini gösterdiği yere Kral Abgar'ın⁷ sarayına götürdü. Kral Abgar'ın yüzünden çok bilge ve itibarlı biri olduğu anlaşılıyordu. O zaman aziz piskopos bana şöyle dedi: *“Kral Abgar Efendi'yi görmeden önce onun gerçekten Tanrı'nın oğlu olduğuna inandı.”* Yakınında onun oğlu Magnus (Ma'nu) olduğunu söylediği aynı mermerden yapılmış başka bir heykel daha vardı. Bu heykelin de yüzünde merhamete benzer bir şey vardı. Daha sonra sarayın iç bölümüne girdik ve daha önce hiç görmediğim şekilde büyük, oldukça parlak ve tadı çok lezzetli olan balıklarla dolu havuzları gördük. Saraydan çıkan gümüşten bir çaya benzeyen su dışında şehrin hiç su kaynağı yoktu.

Kral Abgar Efsanesi

Daha sonra, aziz piskopos su hakkında şunları söyledi: *“Zamanın birinde, Kral Abgar Tanrımıza mektup yazdıktan sonra, haberci Ananias aracılığıyla Tanrımız, Kral Abgar'a mektupta yazıldığı şekilde cevap verdi. Biraz zaman geçmişti ki, Persler şehre geldiler ve şehri kuşattılar. Ve Abgar derhal Tanrı'nın mektubunu kapıya götürerek tüm orduyuyla birlikte sesli bir şekilde dua etti. Ve şöyle dedi: ‘Tanrımız İsa, düşmanlarımızdan hiçbirinin bu şehre giremeyeceğini bize söz vermiştin ve şimdi Persler bize saldırıyor.’* Ve yukarıya kaldırdığı ellerindeki mektubu açık şekilde tutarak kral bunları dile getirdiğinde aniden Perslerin gözü önünde şehrin dışına zifiri bir karanlık çöktü, üç mil kadar uzaklıktan şehre yaklaşırlarken karanlık yüzünden öyle şaşkına

⁷ Burada sözü edilen Kral V. Abgar'dır. İlk saltanatı M.Ö. 4- M.S. 7, ikinci saltanatı ise 13-50 tarihleri arasındır.

dönmüşlerdi ki zorlukla kamplarını oluşturabildiler ve yaklaşık 3 mil kadar öteden şehri kuşatabildiler. Persler öyle şaşkına dönmüşlerdi ki daha sonra şehre girmek için asla yolu bulamadılar fakat onu kuşattılar, birkaç ay boyunca yaklaşık 3 mil kadar uzaklıkta düşman güçleriyle şehri kapattılar. Daha sonra, hiçbir şekilde şehre giremeyeceklerini anladıklarında, şehrin içindekileri susuz bırakarak katletmeyi istediler. Şimdi şehrin karşısında gördüğün küçük tepe, o zaman şehre su sağlıyordu ve Persler bunu görünce suyun yönünü şehirden çevirip kamplarını kurdukları yerin yakınından akmasını sağladılar. Persler suyun yönünü değiştirdiklerinde, o gün o saat bu sarayda gördüğünüz kaynaklardan Tanrının isteğiyle oluk oluk su akmaya başladı ve Tanrı'nın lütfuyla o günden bu yana böyleler. Fakat Perslerin yönünü değiştirdiği su şehri kuşatanlar bir gün bile su bulamasınlar diye o saat kurudu, orası günümüze kadar çorak olarak kaldı. O günden bu yana hiçbir şekilde orada nem görülmemektedir. Bundan dolayı, bunun bu şekilde atlatılmasını vaat etmiş olan Tanrı'nın ihsanıyla, onlar evlerine geri dönmek zorunda kaldılar. Dahası sonraları, sık sık şehre gelip şehri alma kararlılığında olan düşmanlar olduğunda bu mektup çıkarıldı ve kapıda okundu ve Tanrı'nın yardımıyla hemen bütün düşmanlar geri çekildiler.”

Aziz Piskopos bu oluk oluk su akan kaynağın bulunduğu yerin önceden şehrin içinde Kral Abgar'ın sarayının aşağısında açık bir alanda olduğunu söyledi. Açık bir şekilde görüldüğü üzere saray biraz zeminden daha yüksek bir alana kurulmuştu. O zamanın geleneğine uygun olarak ne zaman saraylar inşa edilse daima daha yüksek bir alanda dururlardı. Fakat bu kaynaklar burada akmaya başladıktan sonra, o zaman Kral Abgar kaynaklar sarayın içinde kalsınlar diye babasının yanında heykelini gördüğüm oğlu Magnus (Ma'nu) için bu sarayı inşa etti.

Aziz piskopos bütün bunları bana anlattıktan sonra, bana şöyle dedi: “*Şimdi sözünü ettiğim mektupla haberci Ananias’ın girdiği kapıya gidelim.*” Böylece, kapıya geldiğimizde piskopos ayakta bir dua etti ve bize mektupları okudu, daha sonra bizi kutsadı ve başka bir dua edildi. Dahası, aziz adam bize Tanrı’nın mektubu ile haberci Ananias’ın kapıdan girdiğinden bu yana kapının korunduğunu, temiz olmayanın, yas tutanın kapıdan geçemeyeceğini ya da ölü birinin kapıdan dışarı çıkarılamayacağını söyledi. Kutsal piskopos bize, ayrıca Kral Abgar’ın ve onun bütün ailesinin çok güzel ama eski tarzda yapılmış mezar anıtını gösterdi. Ayrıca bizi daha yüksek bir zeminde yapılmış olan Kral Abgar’ın ilk sarayına götürdü ve diğer sarayları da bize gösterdi. Aziz piskoposun orada bize okuduğu Abgar’ın Efendimize, Efendimizin de Abgar’a yazdığı mektupların kopyalarını bizzat kendisinden almam beni oldukça memnun etti. Evde kopyaları olmasına rağmen burada bana verilenler kesinlikle daha uzun olduğundan, belki de evdeki bize ulaşan kopyalar bir şekilde eksik olabilir düşüncesiyle ondan bunları almam çok hoştu. Eğer Tanrımız İsa uygun görür ve eve dönersem siz de onları okuyacaksınız, hanımefendiler, canlarım.

HARRAN

Edessa’da üç gün geçirdikten sonra daha öteye şimdi de aynı şekilde anılan Harran’a gitmeyi gerekli gördüm. Kutsal metinde Hz. İbrahim’in yaşadığı yer Harran olarak geçiyor. *Yaratılış*’ta yazıldığı gibi Tanrı İbrahim’e şöyle dedi: “*Ülkeni ve babanın evini bırak, Harran’a git.*”⁸ Ve devamı. Ve Harran’a vardığımda hemen şehrin içindeki kiliseye gittim. Az sonra gerçekten Tanrı dostu hem keşiş hem de itirafçı bir papaz olan buranın piskoposunu gördüm. Kendisi görmek

⁸ Tevrat, *Yaratılış* 12: 4. Tanrı’nın buyruğu İbrahim’e Harran’da gelmiştir, fakat Egeria Ur şehrinde gelen çağrının geçtiği İncil, *Elçilerin İşleri*: 7, 2-3’teki versiyonu anımsamaktadır. (A. Arslan)

istediğimiz bütün yerleri bize gösterme zahmetinde bulundu. Bir keresinde bizi şehrin dışında Hz. İbrahim'in evinin olduğu yerde bulunan kiliseye götürdü. Kilise aynı temeller üzerine oturmaktaydı.

Aziz piskoposun söylediğine göre kilise aynı taştan inşa edilmişti. Kiliseye girdiğimizde dua edildi, *Yaratılış*'tan bir bölüm okundu, bir mezmur söylendi ve ikinci bir dua daha yapıldıktan sonra piskopos bizi kutsadı ve dışarı çıktık. Daha sonra bizi Azize Rebeka'nın su çektiği kuyuya⁹ götürme nezaketinde bulundu ve aziz piskopos bize şöyle dedi: "*Bakın, burası Azize Rebeka'nın İbrahim'in kâhyası Eliezer'in develeri için su çektiği kuyudur.*" Böylece, her şeyi gösterme zahmetine girdi.

Hanımefendiler, sevgili kız kardeşlerim, şimdi şehrin dışındaki aslında bir zamanlar Hz. İbrahim'in evinin olduğu yerdeki kilisede, Helpidius isimli bir aziz keşişin anıt mezarı yer alıyor.¹⁰ Aziz Helpidius'un şehit edildiği 23 Nisan'daki yortusunun arifesinde orada olmamız çok hoş oldu. O gün, Mezopotamya'nın tüm bölgelerinden ve sınırlarından bütün keşişlerin hatta münzevi hayat süren kendilerine zahit denilen keşişlerin bile Harran'a gelmesi zorunluydu. Evinin üstünde şimdi bir kilisenin olduğu ve kilisenin içinde de bir din şehidinin yattığı Hz. İbrahim'in anısı münasebetiyle yortu orada oldukça vakarlı bir biçimde kutlanmaktadır.

Gerçekten Tanrı dostu olan Mezopotamya'nın bu keşişlerini görebilmek beklentilerimizin ötesinde oldukça güzel bir tesadüf oldu ki, bunlar arasında itibarları ve yaşam biçimleriyle uzun zamandan beri insanların kulaklarına ulaşan keşişleri hiçbir şekilde görebileceğim aklıma gelmemiştir. Bu bana her şeyi veren Tanrı'nın bunu bahşetmesinin im-

⁹ Kuyu "*Yakub'un Kuyusu*" olarak bilinmekte ve halen ziyaret edilmektedir.

¹⁰ Cümlede geçen kilise ve keşişe ait anıt mezar günümüze ulaşmamıştır.

kânsız olduğundan değil, bu birçok mucize gösteren kişiler olduklarından ve Paskalya ile bu yortu günü dışında yaşam yerlerinden asla çıkmadıklarını duyduğum içindi. Dahası sözünü ettiğim yortunun hangi ay hangi gün olduğunu bilmediğimden ancak Tanrı'nın yardımıyla ummadığım bir şekilde vardığımız güne denk geldi. Benim gibi değersiz birini sıcak bir şekilde karşılayıp sohbet eden bu aziz keşişlerle tanışmak ve yortu günü için orada iki gün kaldık.

Yortu gününden sonra her biri kendi hüccesine dönmek üzere oyalanmadan gece çöllere düştüğünden görünürde bir keşiş bile yoktu. Şehirde yaşayanların hepsi paganmış gibi birkaç din adamı ve keşiş dışında nadiren Hıristiyan görebildim.

Bizim Hz. İbrahim'in ilkin evi olan yere onun anısına saygıyla baktığımız gibi benzer bir tavırla, paganlar da şehre yaklaşık bir mil (1,6 km) kadar uzaktaki Nahor¹¹ ve Betuel'in¹² anıt mezarlarının olduğu yere büyük bir saygıyla bakıyorlar. Ve şehrin piskoposu metinler üzerine oldukça bilgili olduğu için şunları kendisine sordum:

— *“Rica ediyorum efendim, duymak istediğim şeyi bana söyleyin.”* Ve bana:

— *“Söyle kızım, ne istiyorsun, eğer onu biliyorsam sana söyleyeceğim.”* Dedi. Ben de bunun üzerine:

— *“Kutsal metinlerden biliyorum ki Hz. İbrahim babası Terah, eşi Sara ve erkek kardeşinin oğlu Lut ile buraya geldi. Fakat Nahor ve Betuel'in ne zaman buraya geldiğini*

¹¹Nahor, Hz. İbrahim'in hem dedesinin hem de kardeşinin ismidir. Burada kastedilen kişi kardeşi Nahor'dur.

¹² Betuel, Nahor'un oğlu, Hz. İbrahim'in yeğeni ve Hz. İshak'ın kayınpederidir. Nahor ve Betuel'in anıt mezarlarının Harran civarında bulunduğu bilgisini sadece Egeria'nın günlüklerine borçluyuz. Ancak bu anıt mezarlar günümüze ulaşmamış ve yerleri de kaybolmuştur.

okumadım, buraya geldiğini bildiğim bir diğer kişi, sonradan Nahor oğlu Betuel'in kızı Rebeka'yı efendisi Hz. İbrahim'in oğlu İshak için aramaya Harran'a gelen Hz. İbrahim'in kâhyasıdır."

Bunun üzerine kutsal piskopos bana şöyle dedi:

— "Doğru, kızım, Yaratılış'ta senin anlattığın gibi yazılı, Hz. İbrahim buraya akrabalarıyla geldi, fakat otoritelerce orijinal kabul edilen metinler Nahor ve akrabalarının ve Betuel'in ne zaman buraya geldiğini söylemiyor, fakat açık ki şehirden yaklaşık bir mil kadar ötede anıt mezarlarının olmasından dolayı daha sonraları buraya gelmişler. Kutsal metin, Hz. İbrahim'in kâhyasının Azize Rebeka'yı almak için buraya geldiğini ve Hz. Yakup'un Suriyeli Laban'ın kızlarını kendisine verilmesi üzerine buraya gelişini anlatır."

Bunun üzerine, Suriyeli Laban'ın kızı Rahel'in otlattığı sürüye Hz. Yakup'un su verdiği kuyunun nerede olduğunu sordum. Piskopos bana şöyle dedi: *Bir zamanlar Suriyeli Laban'ın çiftliğinin olduğu kasabanın yakınında, buradan altı mil uzakta, eğer oraya gitmek istersen seninle birlikte gelebilir ve sana orayı gösterebiliriz, ayrıca orada birçok keşiş, zahit ve bir de kutsal bir kilise var.*"

Ayrıca aziz piskoposa, ilkin Terah'ın ailesiyle aralarında yaşadığı Keldanilerin yerinin nerede olduğunu sordum ve aziz piskopos bana şunu söyledi: *"Kızım, sorduğun yer, Pers diyarına girdiğinde buradan 10. menzil noktasında. Buradan Nisibis'e 5 menzil noktası var ve oradan da Keldanilerin şehri Ur'a 5 menzil daha fakat şimdi Persler bütün bölgeyi zapt ettiklerinden, Romalıların şu an oraya girmelerine izin verilmiyor. Perslerin, Keldanilerin ve Romalıların sınırlarındaki bu bölge özellikle 'Doğu Eyaleti' olarak adlandırılıyor."*

Diğer aziz piskoposların ve keşişlerin yaptığı gibi bana birçok şeyi söyleme zahmetinde bulundu, fakat onların anlattıklarının hepsi Tanrı yazmalarından ya bu dünyadan göçmüş keşiş, aziz kişilerin yapmış oldukları mucizelerden ya da bir şekilde zahit olup hâlâ bedenlen var olan keşişlerin günlük yaptıkları işlerdendi. Sizin bağlılığımız bilmeli ki, keşişler bana Tanrı metinleri ve ulu keşişlerin işleri dışında başka bir şeyden bahsetmediler.

Rahel'in Kuyusu

Şimdi orada iki gün geçirdikten sonra, piskopos Hz. Yakup'un Azize Rahel'in sürülerine su verdiği kuyuya¹³ götürdü; kuyu Harran'dan 6 mil (9,6 km) uzaklıkta¹⁴ ve bunun şerefine yanına çok büyük ve güzel bir kilise inşa edilmiş. Kuyuya geldiğimizde piskopos tarafından dua edildi, Yaratılış'tan bir bölüm okundu, bu yere uygun bir mezmur söylendi ve ikinci bir duadan sonra piskopos bizi kutsadı. Ayrıca, Hz. Yakup'un kuyunun ağzından yuvarladığı kuyunun yanında duran bugün de görülebilen büyük taşı da gördük. Kilisenin din adamları dışında kuyu çevresinde kimse yaşamıyor, yakınında piskoposun bize bahsettiği gerçekten duyulmamış bir şekilde yaşam süren keşişlerin hücreleri var.

Böylece, kilisede dua edildikten sonra, piskoposla birlikte hücrelerindeki keşişleri hem Tanrı'ya ve hem de kendilerine şükranlarımı sunmak için ziyaret ettim. Hangi hücreye girsem onların ağızlarından dökülmeye layık hoş sözlerle bana hitap ettiler ve gönülden beni hücrelerinde ağırlama nezaketinde bulundular. İçten bir şekilde hücrelerinde ağırladıkları kişilere bir gelenek olarak verdikleri gibi bana ve yanımdaki herkese *eulogia* (kutsanmış ekmek) verme nezaketini gösterdiler.

¹³ Tevrat, *Yaratılış* 29: 10.

¹⁴ Burada bahsedilen ve Harran'dan yaklaşık 10 km uzaklıkta olan "*Rahel'in Kuyusu*" hakkında bilgimiz yoktur.

Kuyudan yaklaşık 500 adım uzaklıkta geniş bir düzlükte yer alan yolumuzun geçtiği karşımızdaki kasaba piskopos tarafından bana gösterildi. Piskoposun söylediği gibi bir zamanlar Suriyeli Laban'ın¹⁵ çiftliği olan bu kasaba *Fadana*¹⁶ ismini taşıyor ve kasabanın içinde Hz. Yakup'un kayın-pederi Suriyeli Laban'ın anıt mezarı¹⁷ bana gösterildi ayrıca Rahel'in babasının Terafim'ini¹⁸ çaldığı yer de bana gösterildi. Böylece, Tanrı adına her yeri gördükten sonra, buraya kadar bize eşlik etme zahmetinde bulunan piskopos ve keşişlerle vedalaşarak Antakya'dan geldiğimiz güzergâhtan ve menzillerden geçerek geri döndük.

¹⁵Tevrat, *Yaratılış* 25: 20.

¹⁶*Fadana*, Tevrat'ta geçen antik şehir "*Paddan Aram*"dır. Harran'a çok yakındır, bazen Harran olarak kabul edilmiştir. Tarihçi Yakut el-Hamevi'ye göre Hz. İbrahim burada doğmuştur. (Bkz. *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut 1986, cilt 4, s. 238). Eski adı "*Tell Fiddan*" olan köyün bugünkü ismi "*Yukarı Beydaş*"tır. Harran'ın 23 km doğusunda olan köy Akçakale ilçesine bağlıdır. Köyde 390 m çapında, 33 m yüksekliğinde büyük bir höyük bulunmaktadır. Höyükte yapılan yüzey araştırmasında Bakır devrinin Ubeyd dönemine (M.Ö. 4000-3000) ve Erken Tunç devrine (M.Ö. 3000-2000) ait buluntular ele geçmiştir. (Bkz. Nurettin Yardımcı, *Harran Ovası Yüzey Araştırması/Archaeological Survey in the Harran Plain*, (Haz. Sabri Kızıltan ve diğerleri), İstanbul 2004, cilt I, s. 143-143). Höyükte kazı yapılırsa Hz. İbrahim ve ailesine ait belge ve malzemelerin ortaya çıkacağı kesindir.

¹⁷ Suriyeli Laban'ın anıt mezarı günümüze ulaşmamıştır. Yukarı Beydaş Köyü'ndeki höyük kazılırsa mezara ait kalıntılara ulaşılabılır.

¹⁸*Terafim*, evde tapınılan ve onlarla fal bakılan küçük idoller, putlar veya resimleri ifade eder. (A. Arslan).

FRANSIZ BÜYÜKELÇİSİ VE GEZGİNİ MONSIEUR D'ARAMON'UN SEYAHATNAMESİNDE URFA VE BİRECİK

Monsieur D'ARAMON. (?-1554) Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi ve gezgin.

Asıl adı Gabriel de Luetz Baron d'Aramon'dur. 1547 yılı başında Fransa kralı I. François tarafından Kanuni Sultan Süleyman devri İstanbul'una büyükelçi olarak gönderilmiş bir soyludur. Kanuni'nin İran seferine katılmak üzere, maiyetindekiler ve Osmanlı ordusuyla birlikte yola çıkarak, Kudüs'e hac yolculuğunu da kapsayacak şekilde Suriye ve Mısır üzerinden İstanbul'a geri döner. İstanbul ve Anadolu'da gündelik hayat, Türklerin adetleri ve dini, Yüce Efendi'nin saray nizamı metinde ele alınan genel konular olmakla birlikte, bu metni farklı kılan, yazarın bizzat orduyla birlikte hareket ederek, ordunun düzen, işleyiş ve disiplinine tanık olması. Bununla birlikte yazarın içinde bulunduğu topluluğun yaptığı hac yolculuğu da din eksenli birçok gözlem ve düşüncesini bizimle paylaşmasına olanak vererek metni daha da ilginç bir hale getirir. D'Aramon padişahıtan "Yüce Kral" diye söz eder.

D'Aramon'un seyahat notları kâtibi olan Jean Chesneau tarafından *Le Voyage de Monsieur D'Aramon* adıyla 1887 yılında Paris'te bastırılmıştır. Kitabın 96-99. sayfalarındaki Urfa ve Birecik'le ilgili bölümleri tarafımdan tercüme edilmiştir.

D'Aramon 1548 yılı Kasım ayında Urfa'ya gelmiştir.

URFA VE BİRECİK GÖZLEMLERİ

“Ve Yüce Kral'nın Safevilerin ülkesine çekildiği haberi geldi. Bunun üzerine Yüce Kral, kış mevsiminin yaklaştığını görerek tüm halkını geri çekti ve Halep'e doğru, dağlık bölgelerdeki Suriye'ye gitmeye karar verdi. Bunu yapmak için Kasım ayının dokuzunda söz konusu Kara Amid'den ikinci kez yola çıktık ve bir kısmı çok taşlı ve ıssız, diğer kısmı oldukça güçlü ve verimli olan ovada altı gün boyunca seyahat ettik. Urfa'ya, diğer adıyla Ruha'ya geldik, gördüğüm tüm şehirlerden daha eski bir şehir. Bazı Ermeniler bana eskiden Edessia olarak adlandırıldığını söylediler. Bu kasaba çok büyüktür ve kısmen kalenin bulunduğu küçük bir dağın üzerinde yer almaktadır. Surların hepsi çok eski ve kısmen yıkılmış.

Temellerinden büyük taşlar çıkarılan birkaç büyük evin, kilise duvarlarının, sütunların ve diğer binaların kalıntılarından da görülebileceği gibi, kasaba bir zamanlar iyi inşa edilmiştir.

Kale, dağın yamacında yer alır ve yaklaşık iki millik bir çevreye sahiptir ve her yerinde, canlı kayaya oyulmuş güzel derin mağaralar vardır. Söz konusu kalenin dibinde, yüzme havuzu gibi çok güzel bir kaynak vardır ve burada Türklerin yememek için büyük özen gösterdikleri çok sayıda balık vardır ve kaynağın yakınında, İbrahim'in doğduğunu söyledikleri kayaya oyulmuş bir şapel gibi bir kilise vardır ve Türkler burayı koruyor ve büyük saygı duyuyorlar. Ve bir günlük mesafede, İbrahim'in Tareh adındaki babasının yaşadığı Harran adında harap bir kasaba vardır. Urfa şehrinin girişinde, küçük tepeler üzerinde, kayaya olağanüstü bir ustalıkla oyulmuş ve bazılarında yerleşim bulunan sonsuz sayıda mağara ve büyük oyuklar vardır. Dört ya da beş yüz atın sığabileceği büyük mağaralar var.

Nemrut'un oğlunun, bir gün kaldığımız söz konusu kasabanın efendisi olduğu söyleniyor. Daha sonra ovada yaklaşık üç gün yol aldık ve Fırat kıyısında, eski adı *Birsina* olan *Bir* adında çok güzel bir kalesi olan küçük bir kasabaya geldik. Kamp, çok sayıda olan kayıklarla söz konusu nehri geçerek yaklaşık üç gün geçirdi. Develer nehrin karşı kıyısına geçti. Kayıklara komuta eden Yüce Kral'ın bir kaptanı sayesinde ilk gün karşıya geçme kolaylığına sahip olduk. Büyükelçinin tüm kafilesinin herhangi bir Türk tarafından engellenmeden geçtiği bir tren getirtti. Ve orada Suriye'ye girmeye başladık, iyi bir ülkede olduğumuzu hissettik çünkü alıştığımızdan daha fazla köy ve büyük kasaba bulduk, her türlü meyve boldu.”

FRANSIZ GEZGIN JEAN-BAPTIST TAVERNIER'NIN SEYAHATNAMESI'NDE URFA 19

Jean-Baptiste TAVERNIER. (1605-?). Fransız tüccarı ve gezgini.

Tavernier, 1631-1663 yılları arasında Ortadoğu'ya altı seyahat yaptı ve bu seyahatinde Anadolu'nun çeşitli yerlerine Adapazarı, Afyonkarahisar, Ankara, Antakya, Bitlis, Bolu, Bolvadin, Cizre, Diyarbakır, Edirne, Efes, Erzurum, Gebze, Gerede, Gümüşhane, İskenderun, İzmir, İznik, Kars, Mardin, Sivas, Sinop, Trabzon, Tarsus, Tatvan, Tokat, Tural, Urfa ve Van'a uğradı. Türkleri, Kürtleri, Ermenileri, Rumları, Yahudileri ve Süryanileri anlattı. “*Les six voyages*” adlı yapıtı, 2006'da Stefanos Yerasimos'un yazdığı giriş ve notlarla “*Tavernier Seyahatnamesi*” adıyla yayınlandı.

URFA GÖZLEMLERİ

(...) 10 Mart 1644 günü Fırat ile Dicle arasında uzanan Mezopotamya'nın girişinde, günümüzde Diyarbakır adı verilen yerde 11 saat yürüdüktan sonra akşam Çarmelik'e geldik. Burası çok güzel bir kervansaray ve çevresinde hamamları bulunan çok güzel bir kent. İki kurşun atımı uzaklıkta, Paris yakınındaki Montmartre gibi diğerlerinden ayrılmış bir dağ görülüyor. Dağın çevresinde ovalar uzanıyor; dağın tepesinde bir kale ve 200 sipahiden oluşan bir kuvvet var. Çünkü Araplar bazen Fırat'ı aşarak burayı talan ediyorlar.

¹⁹Bkz. *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006. Urfa, bu kitabın 196-199 sayfaları arasında anlatılmıştır. Dipnotlar tarafımızdan eklenmiştir.

1631'de Bağdat'ı almayı başaramadan, üstelik padişahın ordusunun büyük bir bölümünü yitirmiş halde geri dönen bir sadrazam, İstanbul'a dönecek olursa kellesinin gideceğinden korktu ve askerlerinin kendisini çok sevdiğine inanarak bu dağda mevzilenmeye ve patlak verecek fırtınadan kendisini koruyabilecek bir kale yaptırmaya karar verdi. Eğer bu kaleyi tamamlayabilseydi belki de Mezopotamya'ya egemen olacak, padişahın başına iş açacaktı.²⁰ Çünkü ister Tebriz'den ister Musul'dan ister Bağdat'tan Halep'e gitmek istediğinizde, eğer çölden geçmeyecekseniz, yolunuz mutlaka Çarmelik'e düşer ve bu hisarı görürsünüz; su ve soğukluk aramak zorunda olan seyyahlar zaten başka bir yol seçemezler. Hisarın bedenleri hemen hemen savunma için gerekli yüksekliktedir ve sadrazam zaten daha önce bütün dağı kervansarayın yaklaşık 20 ayak kalındığında ve üç *toise*²¹ yüksekliğinde kalın duvarıyla çevirtmişti; ne var ki paşa, padişahın tehditle ya da ustalıklı satın aldığı en çok güvendiği insanlar tarafından boğazlandı.

Ertesi gün (11 Mart 1644), 10 saatlik bir yürüyüşten sonra Urfa'da konakladık; burada kervan genellikle 8-10 gün kalır; çünkü katır, at kiralayanlar genellikle Urfalıdır ve burada hep yapacak bazı işleri olur. Kentin kuzeyinde 300-400 adım uzaklıkta bulunan kervansaraya yerleştik. Kervansaray çok kalabalık olduğunda yakınlardaki mağaralarda kalınabiliyor ve buralar da oldukça rahat. Önce güm-

²⁰ Burada sözü edilen sadrazam, Tavernier'in Tokat girişinde rastladığı Hüsrev Paşa'dır. Ne var ki, Hüsrev Paşa Bağdat Seferi'nde uğradığı başarısızlıktan sonra, 1631-1632 kışını daha doğudaki Mardin bölgesinde geçirmişti. Zaten Thevenot, 1621'de Diyarbakır valisinin Dilaver Paşa olduğunu söylüyor ve bu hisarın da kervanları hırsızlara karşı korumak amacıyla Dilaver Paşa tarafından yaptırıldığını belirtiyor. (S. Yeramos).

²¹ Devrim öncesi Fransa'da bir uzunluk ölçüsü. 1 *toise* (tuvas) 1.949 metredir.

rükçü gelip, hiçbirini açmadan balyaları sayıyor; ne var ki, eğer bazı çantalarınız varsa, yarım yük parası ödemeniz ya da içinde mal bulunup bulunmadığını göstermek için bunları açmanız gerekiyor; eğer içinden mal çıkarsa vergi ödeniyor.

Urfa Mezopotamya'nın en büyük kenti; Hz. İbrahim'in bir süre yaşadığına inanılan eski Edessa'nın da bulunduğu yerde kurulmuş. Yöre sakinleri Kral Abgar'ın genellikle Edessa'da ikamet ettiğini söylüyorlar. Şatonun harabeleri hâlâ ayakta; yöre halkının söylediğine göre Kral Abgar İsa'nın portresini almak ve düşmanları olduğunu öğrendiği Yahudilere karşı onu savunmak amacıyla bütün askerlerini ve topraklarını İsa'ya adamak için adam gönderdi. Ermeni kronikçiler Abgar'ın kendi uluslarından olduğunu, Ermenilerin o dönemde Hıristiyan olmaya başladıklarını ve İsa'nın dirilişinden sonra bu krala gönderdiği havarinin elleriyle vaftiz edildiklerini belirtiyorlar. Bununla birlikte şato çok da harap değil, çünkü büyük bir salonu, oldukça güzel 3-4 odası ve kimi mozaik resimleri günümüze gelmiş.²²

Bu kentte bulunan ilgi çekici herşeyi görmek istedim. Beni önce canlı balık havuzuna benzeyen büyük bir şadırvana götürdüler. Suyun kaynağı Hz. İbrahim'in onuruna yapılmış kentin en büyük camisinin temelindeydi. Şehrin Hıristiyanları Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etme görevine koyulmadan önce dua etmek için burada diz çöktüğünü ve içinde bulunduğu mağarada dizlerinin altından iki pınar fışkırdığını, burada gelen suyun cami yakınındaki şadırvanın havuzunu beslediğini söylüyorlar.²³ Havuza kesme taşlar döşenmiş ve içi balıklarla dolu; balıklar havuz çevresinde dolaşan ve ekmek atan insanları izliyorlar. Balıklara kimse ilişemi-

²² Kale üzerinde mozaik bulunduğunu Tavernier'in notlarına borçluyuz.

²³ Tavernier'in o sırada Urfalılardan dinlemiş olduğu ve bizim de yeni duyduğumuz bu efsanevi öykü ilgi çekicidir. Gerçekte olay Mekke'de geçmiştir.

yor. Bu balıkları kutsal sayan Türkler, onlara İbrahim'in balıkları diyorlar. Havuzun çevresindeki meydanın genişliği 20 adımdan fazla tutan bir bölümü çok güzel halılarla kaplanmış, ama havuzun suyu bütün kente yayılıyor ve surların dibinden geçen küçük bir dereye dökülüyor. İki pınarın bulunduğu mağaraya gelince, hiç kimse buraya ayakkabısını çıkartmadan giremiyor; ayrıca mağara Hıristiyanlara çok güç gösteriliyor. Gene de iki Kapusen rahibiyle birlikte mağaraya girme yolunu buldum ve merakım bana 6 kuruşa patladı.

Aziz Aleksius'un gizli bir yaşam sürme uğruna taç kapısı altında 17 yıl geçirdiği kiliseyi de gördüm. Kilise, kentin en yüksek tepesindeki bir mezarlığın içinde ve Ermenilerin elindeydi. Ama Ermenilerin en önemli kiliseleri, kente çeyrek saat uzaklıktaki Aziz Efraim'in yaptırdığı kilisedir (Hıdır İlyas Kilisesi). Manastır da dimdik ayakta ve güzel duvarlarla çevrili. Kilisede Gregoryen harfleriyle yazılmış büyük bir İncil var. Aziz Efraim'in mezarı dağın altındaki bir mağarada. Burada, içinde sürekli 2-3 lambanın yakıldığı, her sekiz günde bir ayın düzenlenen küçük bir şapel bulunuyor. Çevresinde başka mağaralar da yer alıyor ve bunlarda da çok eski Hıristiyan mezarları var.

Urfa kenti çok verimli, ekili biçili topraklar üstünde kurulu ve doğuya doğru göz alabildiğine uzanıyor. Surların yakınında, çok sayıda küçük çayın suladığı birçok güzel bahçe var. Yörede çok güzel şaraplar yapılıyor. Ayrıca Urfa'da Türkiye'nin başka hiçbir yerinde yiyemeyeceğiniz kadar güzel yemekler yiyebilirsiniz.

Urfa'da vermek zorunda kaldığımız mola boyunca, zamanımı bu bahçelerde, büyük sürüler halinde geçen ardıc kuşlarını avlamakla geçirdim. Genelde bütün yörede bol miktarda av hayvanı var.

Kentin surları kesme taştan ve mazgallarla, burçlarla donatılmış; bütün bunlar, eskiden bu işe Fransız elinin değdiği izlenimini bırakıyor. Ne var ki, kentin içinde yalnızca kötü yapılmış çoğu harap halde küçük evler ve büyük boşluklar görülüyor. Bütün bunlar Urfa'ya bir kentten çok bir çöl görünümü veriyor.

Kenti 150 yeniçeri ve 600 sipahiye komuta eden bir paşa yönetiyor. Araplar, özellikle de hasat mevsiminde, sık sık ovaya akınlar düzenledikleri için, paşanın piyadeden çok atlı kuvvete ihtiyacı var. Son olarak Urfa, -birinci kitapta Tokat'tan söz ederken de belirttiğim gibi- en güzel marokenlerin yapıldığı üç kentten biri ve marokene bu güzel parlaklığı veren de söz konusu yörelerin kendilerine özgü suları. Sarı maroken Urfa'da, mavisi Tokat'ta, kırmızısı Diyarbakır'da yapılıyor ve bunların bu kadar güzeli Türkiye'nin başka hiçbir yerinde üretilemiyor.

20 Mart'ta, Urfa'dan yola çıktık, 6 saatlik bir yürüyüşten sonra, kervansarayı dökülen,²⁴ berbat bir köyün yakınında kamp kurduk. Civarda güzel bir pınar var ve buranın tek elverişli yanı da zaten bu; zira çevrede yenebilecek hiçbir şey yok.

21 Mart'ta 9 saat yürüdük, çok derin birçok mağaranın yakınında konakladık. Mağaraların girişinde küçük odacıklar yer alıyor. Düşünüldüğünde bunların eskiden sürülerini güden yöre insanların evleri olduğu izlenimi uyandırıyor. Kayaların kimi oyuklarında yağmur suyu var. Gün ortasında aşılması gereken yaklaşık bir millik kayalık bir alandan geçtik. Burada at sırtında ilerlemek hemen hemen olanaksız ve tehlikeli.

²⁴ Tavernier'in Van'a doğru gittiği düşünülürse bu kervansaray harabesi şimdiki Han el-Ba'rur olabilir.

22 Mart'ta, 11 saatlik bir yürüyüşten sonra, gene bir mağaranın yanında konakladık ve mağaranın eteğinde akan ırmağı geçit yerinden aştık. Irmağın her iki kıyısında da yolcuların barındığı başka büyük mağaralar bulunuyor. Yöre halkıysa insanlar ve atlar için gerekli her şeyi getiriyor. Bu mağaraya 2-3 mil uzaklıktaki bir müstahkem mevkiden gelen gümrükçü at ya da katır yükü başına 2,5 kuruş ödeiyor ve içlerine mal saklanıp saklanmadığını denetlemek için çantalara bakıyor. Bugünün hemen hemen ortasında, halkı çekip gitmiş bir kent harabesiyle karşılaştık ve dört saat boyunca taş mezarlar arasında yürüdük. Orada üzerinde bazı Gregoryen harfler yazılmış bir haç var.

İNGİLİZ GEZGİN RICHARD POCOCKE SEYAHATNAMESİ'NDE URFA VE BİRECİK

Richard POCOCKE. (1704-1765). Piskopos, antropolog, Mısır uzmanı ve gezgin.

Önde gelen bir aileden olan Richard Pocke (*Riçird Pokak*), 19 Kasım 1704 tarihinde İngiltere/Southampton'da doğdu. Babası Richard Pocke, annesi Elizabeth Miller idi. Oxford'da Corpus Christi College'de eğitim aldı. Daha sonra Cambridge'de öğrenim gördü, piskoposluk kayyumu rütbesini aldı.1733-1736 yılları arasında kuzeniyle birlikte önce Avrupa'da Fransa, İtalya, Almanya, Avusturya,

Polonya ve Macaristan'ı gezdi; daha sonra ise 1737'den başlayarak üç yıl boyunca Mısır, Kıbrıs, Girit, Ege Adaları ve Anadolu ile o zaman için alışılmamış bir seyahat hedefi olan Yunanistan'ın Rumeli ve kuzey kısımlarını gezdi. 1747-1760 yıllarında İrlanda'yı gezdi ve 1765'ten sonra piskopos sıfatıyla Britanya'da seyahat etmeyi sürdürdü.

Beklenmedik durumlarla dolu olan Doğu seyahati sırasında Mısır'da ortodoks patrik tarafından kabul edildi ve Yahudiye'de Ölü Deniz sularında yüzdü. Seyahatnamesinde ayrıca Kıbrıs, Girit, Psara, Lezbos (Midilli), Bozcaada (Tenedos), Limnos (Limni), Samos (Sisam) ve Patmos adalarına özel bölümler ayırdı ve Karadeniz'i de (Eukseinos Pontos) betimledi. Anadolu'dayken İzmir, Ayvalık (Kidonies), Efes, Karya (Muğla, Denizli) yöresini, Frigya Hierapolis'ini (Pamukkale), Ankara, Truva, Bithynia (Kocaeli, Bolu, Bursa), Urfa ve en son olarak İstanbul ve Trakya'yı gezdi. Selânik'e vardı ve kara yolundan Farsala (Çatalca), Lamia (Zituni), Euboia (Eğriboz), Kopaida ve Thiva'dan (İstefa) geçip Atina

yakınlarındaki Fyli ve Atina havzasına geldi. Voyvodaya hediyeler sunup şehrin anıtlarını serbestçe gezdi ve Eleusis'ten geçerek Korint, Patras ve Kefalonya'ya devam etti.

Edward Gibbon'un "şaşaalı eser" diye nitelediği seyahatnamesi edebî üslup yoksunluğuna rağmen sağduyu ve titizlikle yazılmıştır. Strabon, Herodotos, Sicilyalı Diodoros, Plinius, Ptolemaios, Pomponius Mela, Pausanias, Filostratus, Aelianus Tacticus gibi antik Yunan ve Latin yazarlara birçok gönderme yapan yazar yaşadığı sürece eseri okurlar tarafından sevildi ve Fransızca, Almanca ve Flamancaya çevrildi. Kitapta Osmanlı yönetimi, ticaret, örf ve adetler, mimarlık ve doğa tarihi hakkında yeterli hatta bol bilgiler bulunuyor

Ayrıca Mısır anıtları hakkında ayrıntılı betimlemeler; Mekke'ye giden kervanın yüzlerce deve, yük ve hacılarına ilişkin ayrıntılı bir katalog; Selânik anıtları betimlemesi, Nil nehrinin taşmasına ilişkin su düzeyi cetvelleri; İskenderiye Patrikhanesi'ne bağlı şehir, merkez kiliseler ve piskoposlar katalogu gibi konular da yer almaktadır.

G. Sandys'in kitabındaki alışılmamış resimlemeden sonra ve öncü J. Stuart ile N. Revett'in çözümlemeli resimlemesinden önce gerçekleşen Pococke'in bu görsel yapıtı en güç beğenir okurları bile tatmin edecek durumda olur. Kişisel yaşantıları dışında başka yazarlardan aşırımlar da içeren bu etkileyici eser dışında Pococke 1752 yılında seyahati sırasında toplamış olduğu yazıtları da "*Inscriptionum Antiquarum Graec et Latin Liber*" başlığı altında yayınladı.

1765 yılında İrlanda'da Tullamore, County Offaly yakınlarındaki Charleville Kalesi'nde bir ziyaret sırasında geçirdiği felçden öldü.

Doğu'ya yaptığı gezileri anlatan seyahatnamesi Mısır anıtlarını ilk kez ayrıntılı biçimde betimleyen eserlerden biridir. Lübnan'dan getirmiş olduğu tohumlardan diktiği sedir ağacı ormanı bugüne kadar İrlanda'da mevcuttur. Pococke'in, gezileri boyunca biriktirmiş olduğu arkeolojik eserlerin tümü 1766 yılında Londra'da satılmıştır.

Yayınlanmış eserleri şunlardır:

1. *A Description of the East and Some other Countries*, Vol. I: *Observations on Egypt*, W. Boyer, London 1743.

2. *A Description of the East and Some other Countries*, Vol. II, Part I, *Observations on Palestine or Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia*, W. Boyer, London 1745.

3. *Tours in Scotland, 1747, 1750, 1760*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1887.

4. *The Travels through England of Dr. Richard Pococke, successively Bishop of Meath and of Ossory, During 1750, 1751, and Later Years* (Camden Society, 1888, vol. 42).

Pococke, 19 Ağustos 1738 tarihinde Antep-Rumkale güzergahı üzerinden Urfa'ya gelmiştir. Urfa ile ilgili bölümler, 2. kitabının 17. bölümünde, 158-164 sayfaları arasında verilmiştir. İlgili bölümler tarafımdan tercüme edilmiştir.

282 yıl öncesine ait bazı köy ve yer adlarının günümüzdeki karşılıklarını bulamadık ve önelerine soru işareti koyduk.

URFA (ESKİ EDESSA) VE BİRE (BİRECİK) GÖZLEMLERİ

19 Ağustos'da Rumkale'de Fırat'ı geçerek Mezopotamya'ya girdik. Bu topraklar, Yahudiler arasında *Aram* olarak adlandırılan Suriye ile aynı isme sahipti ve ayrıca *Padan Aram*, bazen *Aram-Naharaim* veya *Nehirlerin Aram'ı* olarak Suriye'den daha açık bir şekilde ayırt edilirdi.

Fırat'tan tepelere doğru fıstık bahçeleriboyunca ilerledik ve taşlı bir yolda yaklaşık bir buçuk saat seyahat ettik; kesilmiş taştan yapılmış çok eski bir kilisesi²⁵ olan *Cibin* (şimdi *Saylakkaya*) adında bir Ermeni köyüne geldik; onlarda bir manastır geleneği olduğu için ayrıca güneyinde keşiş odaları olduğu sanılan yüksek duvarlarla kapatılmış bir alan vardı ve köy olmadan, kayadan kesilmiş ve üzerlerinde taş kapakları olan mezarların bulunduğu büyük bir mezarlığın yakınında başka bir kilisenin kalıntıları vardı.

Köy yakınlarında mükemmel üzümler taşıyan çok sayıda üzüm bağı vardır. Buradaki rahipler bizim için çok medeniydi ve bizimle Urfa'ya gelmesi için kiliseye ait bir Hıristiyan tuttum. Yaklaşık bir saatte, büyük bir Türk'ün, eski bir kilise ve manastır harabelerinin dışında büyük bir ev inşa ettiği *Arra* adlı küçük bir köye gittik. Yaklaşık iki saat devam ederek, göçerlerin yazlık köyüne geldik. Kulübeleri sazlık ve dallarla kaplı gevşek taşlardan yapılmıştı. Onların kışlık köyü ise çok alçak evlerden oluşan, belli bir mesafede bir tepenin kenarında yer alıyor. Onlar bu yerleri sığırlarıyla birlikte olma rahatlığı için kullanıyorlar ve ana yoldan daha uzakta olabiliyorlar. İlk başlarda, son zamanlarda iki kişiyi zorla köylerinden alıp savaşa gönderen paşalara ait adamlar olduğumuzu sandıklarından korktular; ancak kim olduğumuzu anladıkları zaman, çok memnun oldular. Evlerinin birinin yanında halımın üzerinde uyudum.

Ağustosun 20'sinde bir saatte, eski iyi yapılı bir kilisenin bulunduğu *Negrout* (şimdi *Norhut*) adlı bir köye geldik. Bir saatten fazla bir zaman içinde Kızılburç'dan geçtik ve dar bir vadiden inerek, bir kilisenin kalıntılarını ve bundan biraz daha ötede bir diğeri ve bunun ötesindeki bir tepede bazı

²⁵ Saylakkaya'daki bu kilise günümüzde cami olarak kullanılmaktadır.

kalıntılarını gördüğüm *Bebiburç'a* (şimdi *Beyburcu*) geldik. Bir saat yolculuk yaptık ve *Golouşa'ya* (Keloşk?) geldik ve yarım saat içinde *Dagouly* (?)'e ve aynı mesafeden *Zoumey* (?)'e gittikten sonra bir yarım fersah daha ileri giderek bir çoban kalesi olan Rışvanlılar kampına geldik. Bunlar Kürt idiler. Burada günün bir bölümünde çadırlarından birinin yakınında kaldık.

Birkaç köy yakınından geçen bir ova boyunca yaklaşık 4 saat gittik. Bir tepeye çıktık ve yarım saat içinde, solunda bir tepede, yıkık bir kilisenin bulunduğu bazı önemli kalıntılara geldik. Bir saat daha ilerlediğimizde *Rulik* adında yıkılmış bir yere geldik, burada biri mezarlık üzerine inşa edilmiş, kemerli bir girişe sahip iki ev vardı ve yakınlarında neredeyse tam bir kilise var. Burada bazı Rışvanlı Kürtleri mısırlarıyla ilgileniyorlardı ve bunlardan biri bize bir mil daha yakın olan ve çok sayıda çadırlarına giden yolu gösterdi; onlar tarafından iyi karşılandık ve bize bir bulgur pilavı ve dört süt getirdiler. Bazı tavaları döverek dua törenlerini gerçekleştirdiler ve bana aydaki bir değişiklikten²⁶ kaynaklandığını söylediler. Onların çadırlarının yanına yerleştim.

21 Ağustos'da yola çıktık ve bir süre yolculuk yaptıktan sonra *Burac* adlı bir derenin başına geldik. Bir vadi boyunca gittik ve yaklaşık 10 metre yüksekliğinde, eski bir eser gibi görünen kesme taştan yapılmış bir geçit yoluna geldik; bunun ötesinde hem Urfa'ya su taşımak için hem bir köprü hem de su kemeri için hizmet veren perçin üzerinde geniş bir kemer vardır. Bu köprü şehir surlarına çok yakın ve kuzeyde

²⁶Ay tutulmasında teneke çalma geleneği. Ay ve güneş tutulmasını hurafeye karıştıranlar olmuştur. Bazı yörelerimizde; ay ve güneşin şeytanlar tarafından tutulduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle tutulma olayı başlarken teneke ve davul çalınmakta, bazı yerlerde de silah atılmaktadır. Sebebi ise; şeytan gürültü ve silah sesinden korkarmış, böylece ay ve güneş tutulmaktan kurtulmuş.

aynı türden iki tane daha var, bu da suyu şehrin yüksek kesimlerine taşıyor.

Bir Türk ve ayrıca paşanın sekreteri olan bir Hristiyan tarafından tavsiye edildiğim Urfa'ya vardık. Sekreter, evinin terasında cömertçe ağırlandığım ve onunla birlikte yattığım evine gitmem için baskı yapmıştı.

Araplar bu yere Urfa diyorlar, ancak Türkler Ruha adını veriyorlar. Genellikle antik kent olan Edessa olduğu kabul edilir. Birçok bilgili insan ve Yahudiler evrensel olarak “*Kalde'nin Uru*” olduğu görüşündeler. İkincisi, bu yer kutsal kitapta Urkasdin olarak çağrılır ki, Kalde'nin ateşi demektir. Talmudçular, Tanrının İbrahim'i buraya getirdiğini, İbrahim'in burada ateşe atıldığını ve mucizevi bir şekilde kurtulduğunu doğrularlar. Bu yer, diğerleri gibi eski ismini korumuş görünüyor; Edessa, Yunanlılar tarafından verilen isimdir. Bununla birlikte, bu şehrin adı, Suriye krallarından birinin, Antiochus adının onuruna ve Antakya olarak adlandırılmış gibi görünüyor. Ünlü pınar²⁷ *Callirrhoe* burada, bu şehir *Antiochia ad Callirrhoen* adıyla diğerlerinden ayrılmış ve bu isimle darp edilmiş sikkeler var. Ancak, Plinius tarafından açıklanmamış olsaydı, hangi yerin kastedildiğini bilmek zor olurdu. Bu şehir İmparator Caracalla'nın ölümü nedeniyle dikkat çekicidir.

Urfa, iki tepenin bir kısmına ve aralarındaki vadiye, daha güzel görünen ince bir ovanın güneybatı köşesinde inşa edilmiştir, çünkü etrafındaki diğer tüm kısımlar kayalık veya dağlıktır; şehir, yaklaşık üç mil, antik surlarla çevrili, kare kuleler tarafından korunuyor. Kuzey tarafında, batıdan gelen bir kış selinin yatağı gibi görünen çok derin bir hendek (Karakoyun Deresi) vardır; bu hendeğin doğusunda derin

²⁷Halilürrahman Gölü olmalı.

olmayan çoğu bataklık bir zemin var. Kalenin üzerinde durduğu tepe güneydedir. Şehrin bazı bölümleri, iyi düzenlenmemiş olsa da tolere edilebilir bir şekilde iyi inşa edilmiştir. Harika güzelliği, iki tepe arasında ve şehrin tam surlarında çok miktarda yükselen bazı güzel kaynaklardan oluşmasıdır.

Bu kaynaklardan biri, ince bir dikdörtgen kare su havzası oluşturacak şekilde sınırlandırılmıştır; çok berrak ve içi sürü halinde yüzen ve Müslümanlarca yakalanmasına izin verilmeyen balıklarla doludur. Güneyinde bir yürüyüş alanı ve kuzeyinde ise çok güzel bir cami (*Rızvaniye Camii*) vardır ve camiye ait avlu ve su arasında açık bir sütun dizisi vardır. İbrahim'in oğlunu kurban ettikten sonra buraya geldiği ve onun bu alana gelişi üzerine bahar gülünün açtığına dair bir hikâyesi var. Caminin bir bölümü çok kutsal sayılır ve herhangi bir Hristiyanın içine girmesi için izin almak çok zor olmuştur. Bu gölün güneyinde az ötede, aynı şekilde balıklarla dolu düzensiz bir su havuzu vardır (*Aynzeliha Gölü*). Her birinden şehrin içinden doğuya doğru akan ve ortak kulanımlara hizmet eden ve bahçeleri sulayan bu sular şehirden geçerken çok canlıdır. Bu sular şimdi Arklar²⁸ olarak adlandırılıyor ve eskilerin ünlü Callirhoe'si olmalı ve muhtemelen, daha sonra bir yazar tarafından bahsedilen ve şehrin surlarını yıkmış olan Skirtos Nehri²⁹ olmalıdır.

Kale, şehrin güney tarafında, güneye doğru uzanan bir tepeler zincirinin başlangıcında yer alır: Tırmanışı çok diktir ve üç tarafında kayadan kesilmiş derin bir hendek vardır. Kalenin çevresi yaklaşık yarım mil, ancak kaideleri sağlam

²⁸ Bahçe, bağ, tarla sulamak amacıyla, içinden su akıtılmak için toprağı kazarak açılan su yolu.

²⁹ Poccoke, Halilürrahman ve Aynzeliha göllerinin şehir içinden geçen kanallarına sehven Skirtos diyor; oysa Skirtos bunların döküldüğü Karakoyun Deresi'dir.

olan iki çok azametli korint sütunun dışında kayda değer bir şey yok. Sütunlar, her bir ayağı 6 inç (15,24 cm) kalınlığında 25 taştan oluşuyor. Onlar muhtemelen herhangi bir büyük tapınağa ait revak kalıntılarıdır. Nemrud'un tahtının bu sütunların üzerinde durduğuna dair bir rivayet vardır; ancak Timurlenk'in onların üzerine bazı kupaları diktirdiği kesindir.

Kaleden şehrin çok güzel bir görünümü var; sular, bahçeler ve kuzeye doğru ince ova her açıdan çok çekici bir yer haline getirir. Şehrin doğu ucuna doğru bir tapınağa ait olabilecek bazı Korint sütunları gördüm. Kalenin güneyindeki tepeler daha yüksektir. İçlerinde kayda değer bir şekilde kesilmiş çok sayıda kaya mezarı vardır ki, bu antik çağlarda çok kalabalık bir şehir olduğuna dair bir kanıttır.

Bazı din tarihçileri Edessa kralı Abgar'ın Kurtarıcımız'a bir mektup gönderdiğini ve şaşırtıcı bir hikâyesi olan şehre yakın bir sarnıç bulunduğunu; Kurtarıcımızın cevabıyla geri dönen kuryenin eşkiyaların saldırısına uğrayıp mektubu bu sarnıca³⁰ bıraktığını ve o zamandan beri suların, özellikle tamamen kokuşmuş ve cilt hastalıklarında olağanüstü bir etki gösterdiğini yazarlar. Ancak bu hikâyenin gerçekliği çoğu kez sorgulanmıştır. Burada Abgar adlı Edessa krallarının birkaç sikkesi, tacı veya çok özel biçimli tiarası (bir tür başlık) vardır.

Mezopotamya'nın tümünü değil de sadece en büyük bir bölümünü yönetmese de bu yer (kale) paşanın ikametgâhıdır, ancak batısındaki Anteb kadar önemli bir şehirdir. Burası, bu bölgedeki bütün şehirlere önemli bir mesafesi olan tek şehir olduğu ve İran'a doğru büyük bir yolu bulunduğu için burada büyük bir ticaret var. Türkiye'ye deriyi burada

³⁰Burada sarnıç olarak bahsedilen yer Eyyub Peygamber Kuyusu'dur.

hazırlıyorlar, daha önce ünlü olduğu için özellikle sarı çeşidini.³¹

Şehirde önemli sayıdaki Hıristiyan Ermeninin biri şehrin en büyük olan,³² diğeri de ondan biraz uzakta olan iki kilisesi var. İkincisinde İbrahim adıyla çağırdıkları büyük bir azizin mezarını gösterdiler bana, Süryani Efraim Edessalı bir diyakoz (papaz yardımcısı) idi; bu kilise babasının mezarının bulunduğu varsayılabilir.³³

(...)

Haritalar, şüphesiz şimdi Harran olarak çağrılan kasabayı Edessa'dan 26 mil uzaktaki Carrae olarak gösteriyorlar. Bu yer, Part generali Surena tarafından Crassus ve Roma ordusunun tüm yenilgileri için dikkat çekicidir. Yahudiler, bu Harran'ın İbrahim'in babası Terah'ın ailesiyle birlikte Kalde Uru'ndan gelip yerleştiği ve orada öldüğü kutsal kitaplarındaki Haran olduğunu söylerler. Aziz Hieronymus ve pek çok değerli yazar da aynı görüştedir. Şimdiki adı da bunu onaylıyor gibi görünüyor.

22 Ağustos'da güneybatıya doğru yola çıktık ve çok ince bir yerleşim yeri olan bir araziye dolaştık. Dar bir vadi boyunca bir tepenin kenarındaki ince asfalt bir yolda yarım saat gittik ve vadiler boyunca ve tepelerin üzerinde beş saatlik bir gezi yaptık. Mısırlarını havalandırdıkları bazı evlerin yanından geçtik. Daha sonra tepeler arasındaki dar bir vadiye girdik ve bir kuyunun yanında yemek yediğimiz bir ovaya geldik. Daha önce büyük bir köy olan ancak şimdi sadece iki

³¹ Sarı sahtiyan olmalı.

³² Surp Astvadzadzin (*Azize Meryemana*) Kilisesi. Günümüzde "Selahaddin Eyyubi Camii".

³³ Surp Sarkis Manastırı (Halk dilinde "Hıdır İlyas Kilisesi"). Bu manastır-daki Aziz Efraim'in mezarını günümüze ulaşmamıştır.

veya üç kulübesi olan bir yerleşim yeri ve güzel bir camisi bulunan Çarmelik'e gittik. Kuzeyinde ince bir dere var ve bir süre asi bir paşa tarafından ele geçirilen bir kalenin bulunduğu bir tepe köyün batısındadır. Yaklaşık 1,5 saatte *Kolejoly* (Kılıçören?) adlı Rışvanlılar'ın bir kampına gittik. Çadırlarının birinin yanında uyudum.

Ayın 23'ünde bir ovada seyahat ettik, üç saat içinde bir inişe geldik ve iki saat daha birkaç kış selinin yataklarını geçtiğimiz tepelerle çevrili düzensiz bir arazide seyahat ettik. Bire (Birecik)'nin bahçelerine ve arazinin her yerine hoş bir baharın izleri yayılmış bulunuyor. Bire'nin üzerindeki tepeye geldik. Bire, Urfa'nın güneybatısında yaklaşık 16 fersah olarak hesaplanır ve Fırat'ın doğu kıyılarındaki tepelerin kenarına yerleşmiştir. Bu nehir boyunca bulunan güzel kasaba ve nehirdaki adalar ile birlikte bol miktarda su, burayı hoş bir yer haline getiriyor. Türkler tarafından Birecik diye çağrılıyor ve enleminin Edessa ile karşılaştırma ihtimali görünen haritaların batısındaki bu yer, Batlamyus'un Barsampse'si olabilir.

Bire, barut icat edilmeden önce kullanılan cephan ve silahların bir koleksiyonunun bulunduğu güçlü bir antik kaleden dolayı çok dikkat çekicidir. Farklı boyutlarda demir uçları bulunan birçok ok demeti, bazılarına göre bir çeşit yanıcı madde ve bir parça bezle üçgen şeklinde yapılmış diğer şeyler ve bir şehrin yapılarına ateş etmek için yaylardan uçan oka bağlı ışıklı şeyler vardır. Başka tür uzun oklar vardı, tellerle sabitlenmiş demir şişelerin sonunda, ateşe verilen yaylarla vurulmuş şöhretli yanıcı maddelerle doldurulmuştu. Yaklaşık 5 fit (152 cm) uzunluğundaki çapraz yaylar, yayın kendisi neredeyse dümdüz. Birkaç büyük demir kasa ve bir çember yapmak için birlikte dikilmiş küçük deri parçalarından yapılmış birkaç zırh var. Bu çemberlerden

bazıları birlikte katılarak tabaka oluşturmuydu. Ayrıca pek çok sapanvar, bir ayak çapında büyük taş toplarını atacak kadar büyük taşların bazılarını görmüştüm kalede. Öyle ki, bazı makineler tarafından yönetilmeleri gereken iplere bağlı kordonlar var.³⁴ Çoğu kimse bunların eski Roma silahları olduğu görüşündeydi ve Ammianus Marsellinus'un onlara verdiği açıklama ile çok iyi uyduktukları kesindi; ancak Romalıların bu orduları en mükemmel hale getirdikleri düşünülebilir ve oklar hakkında Arapça ve diğer Doğu dilleriyle yazılmış birçok makalede görüldüğü gibi, ateşli silahların icat edildiği zamana ait kalede olan silahlar olduğu sonucuna varılabilir.

Bu yer, Fırat üzerinden Halep'ten Urfa, Diyarbakir ve İran'a büyük bir geçittir. Eskiden iki veya üç büyük gemi ile Bire'den Bağdat'a devam ettirilen bir ticaret vardı ki, yılda bir Diyarbakir'den taşınan şöhretli mallarla yüklü idi. Ancak bir veya iki yıl geçtikten sonra bu ticaret durdurulmuştu.

Bu tür yerlerde, özellikle bu tür insanların doğası hakkında bir fikir vermesiyle ilgili beni ilgilendiren zahmetli bir şey yaşadım. Bire'deki Ağa'ya kaleyi görebilme isteğim için bir mektup yazmış ve göndermiştim. O da evine gelirim benimle bir adam göndereceğine dair bir cevap yazmıştı. Anlaşmaya gittim ve bana, kendisine, haznedara, kadiya ve kale ağasına belirli kumaş hediyeleri yapılması gerektiğini söyledi. Yanımda kumaş getirmediğimi söylemem üzerine gidip kaleyi görebileceğimi söyledi ve ağanın sekreteri benimle gidecekti, ancak ağanın oğlu bir ücret alınması konusunda isteksiz davranıyordu; benden sonra kadı ve haznedara bir hediye sunmam gerektiğine dair bir mesaj göndermesi üzerine tekneye döndüm. Yaklaşık iki saat sonra ağa, beni

³⁴ Mancınık aleti olmalı.

silahlar hariç neredeyse herşeyin bana kestirildiği kaleye götürmesi için bir adam gönderdi. Onlar paşanın anahtarına sahipmiş gibi davranıyorlardı, ancak bunun bir hile olduğunu gördüm ve kale ağasına bir İngiliz parası değerinde hediyeye sunacak olsaydım geleneğe göre uzaktan getirilen bazı okları vermeye razı olurdum. Tekneye döndükten sonra ağanın beni görmek istediğine dair bir mesaj geldi. Kuşkusuz onlar kalenin ağasına ne verdiğimi duymuşlardı. Ağanın bir subayı tarafından müsellim'e³⁵ götürüldüm; ağanın izni olmadan kaleyi göremeyeceğimi bilip bilmediğimi sordu. Ona, beni kaleye götürmesi için ağanın bir hizmetkârını gönderdiğini söyledim. O ise ağaya ve kendisine hediyeler sunmam gerektiğini ve kumaş yoksa para da verebileceğimi söyledi. Sadece seyahatimin masraflarını karşılayacak kadar paramın olduğunu söyledim. Bunun üzerine o, yerimi terk etmememi söyledi. Tekneye gittim, ayrılmaya hazırlandım ve Fırat'a indim. Gördüğüm yerde müsellimin adamı kayıkçıların acele etmelerini engelliyordu, fakat geleneklerinin aksine at sırtında açık uçtaki tekneye bindim. Ağa ve adamları bana söyledikleri gibi beğeni gülümsemesiyle pencerelerinden bakarken, daha sonra bilgilendirildim ki, görüşmede müsellim beni götürmemeleri emrini vermişti. Ağa müsellimin beni durduracak işi olmadığını ve hiçbir şey vermememe rağmen istediğim yere gidebileceğimi söylemişti; Fırat'ı geçtim ve tekrar Suriye'ye geldim.

Urfa ovası hariç, Mezopotamya'da gördüğüm kısım, çok ilgisiz bir arazidir, özellikle Urfa ve Bire arası. Ve bana,

³⁵**Müsellim:** Osmanlı devlet teşkilâtında Sultan II. Mahmud devrine kadar eyâlet vâlileriyle sancak mutasarrıflarının kendi bölgeleri içindeki belde- lere tâyin ettikleri kaymakam veya nâhiye müdürü durumundaki yönetici. Buldukları beldenin gelirlerini vâli veya mutasarrıf tarafından gönderilen vergi tahsildarına, mütesellime teslim etmelerinden dolayı bu ismi almış olabilirler. (<http://www.lugatim.com/s/m%C3%BCsellim>)

mükemmel üzüm ve şarap, yabancı olarak yetişen çok sayıda fıstık ağacı üretmesine rağmen, Diyarbekir'e doğru arazinin dağlık ve kayalık olduğu bilgisi verildi. Arazi sulak değildir, birçok yerde sarnıçlarda korunan yağmur suyundan başka bir kaynağa sahip değildir. Kuzey kısımlarında ateşli silahları olmayan, mızraklardan başka silah kullanmayan Kürtler yaşıyor. Güney kısımlarında Arapların çok kötü bir aşireti yaşıyor ve eğer herhangi biri Fırat'ı geçip Suriye'ye girerse ölümlerle cezalandırılacakları söyleniyor. Birçok Kürt burada olduğu gibi Suriye'de de dürüst bir şekilde yaşıyor ve toprağı ekip biçiyor. Yaz aylarında köylerinden uzakta bir yere çıkarlar ve askerlerin zararlarından ve savaş için sık sık çocuklarını zorla götürün paşanın adamlarından kurtulabilmek için genellikle yoldan uzak bir yerde çadırlarda yaşarlar. Bizden korkacak hiçbir şeyleri olmadığını bildiklerinde hep onlardan nazik bir şekilde karşılandık. Hıristiyanların hepsi Ermenidir, kiliselerinin mimarisi çok özeldir, dikdört-gen şeklinde kare pencereleri ve onların da üzerinde kare pencereleri var; ilki sadece yazın serinlik için açıktır ve kışın kendilerine oturtulan kesme taşlarla doludur. Onlardan bazılarının açık bazılarının da kapalı olduğunu gördüm.

Fırat'ın yatağı, tahmin ettiğim gibi, Bire'de yaklaşık 1,5 mil genişliğinde; su düşük olduğunda nehir bu genişliğin yarısından fazla değildir; burada yatağı çakılıdır, bir iç ve bir dış sahil var, ancak nadiren iç sahillere taşar; su çekilir çekilmez karpuz ve diğer meyveleri ekiliyorlar ve çok iyi bir ürün elde ediyorlar. Bire'nin altında, genellikle 10 fit (3,04 m) yüksekliğe kadar büyüyen büyük miktarda kenevir üreten birkaç güzel ada vardır. Bazı İngiliz beyler Bire'deki nehrin yatağını ölçtüler ve 630? yarda (57.60 m.) olduğunu buldular; ama Eylül ayında nehrin sadece 214 yarda (19,5

m.) olduğunu buldular; ortadaki derinliğin yaklaşık 9 ya da 10 metre olduğunu düşünüyorlardı ve suyun bazen 12 fit (3,65 m.) dikey olarak yükseldiğini öğrendiler. Yoksullar nehrin üzerinde, rüzgarla dolu derilerde yüzüyorlar.

23 Ağustos'da Fırat'ı geçtik. Çok rüzgârlı bir akşam oldu, bu yüzden bazı evlerin duvarlarına sığındık, ancak orada kalmanın güvenli olmadığı tavsiye edildikten sonra harabe bir teknenin içine çekildik. Gece boyunca bize bakması için bir adam tuttum; o teknenin kapılarını kapadı ve onlara karşı büyük taşlar koydu. Bu yer hırsızların çoğunun musallat olduğu ve insanlar hep birlikte damlarda uydukları için kendilerini onlara karşı korumak zorundadırlar. Bu yüzden, geceleyin iki veya üç adam geldi ve atlarını teknenin yakınına bağladılar ve kapıdaki küçük bir deliğin yardımıyla taşları yuvarlamaya başladılar, ancak adamım duvarların üzerine çıktı, onlarla konuştu ve onlar uzaklaştılar. Onlar tekrar geldiler, adamımın ikinci kez konuşması üzerine.

ALMAN GEZGİN CARSTEN NIEBUHR'UN SEYAHATNAMESİNDE SİVEREK, URFA VE BİRECİK*

Carsten NIEBUHR. (1733-1815). Alman gezgini.

1760'ta bilimsel araştırma yapmak için imparator V. Friedrich tarafından Mısır, Arabistan ve Suriye'ye gönderilen Danimarka heyetine katıldı. Heyet, Nil, Sina Dağı, Süveyş ve Cidde'yi gezdi. Yemen'in başkenti Sana'dan sonra heyet Mukha'ya dönmek zorunda kaldı. Niebuhr değişik iklim şartları karşısında mahalli şartlara uyarak hayatını kurtardı. Heyet deniz yoluyla Mukha'dan Bombay'a gitti. Burada ressam ve cerrahları öldü. Yalnız kalan Niebuhr 14 ay Hindistan'da yaşadı. Dönüşünde Maskat, İran, Mezopotamya, Kıbrıs ve Ön Asya'yı gezdi. Bursa üzerinden İstanbul'a geldi (1767); aynı yıl Kopenhag'a döndü. Daha sonra Danimarka ordusunda görev aldı. O, bazı kaynaklarda Danimarkalı olarak görünür.

Eseri: *Beschreibung von Arabien* (Arabistan'ın Tasviri), *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern* (Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkelerin Tasviri) Cilt I-II. Kopenhagen.

* Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern* I-II. Kopenhagen 1778. (Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkelerin Seyâhatnâmesi) adlı kitabının ikinci 2. cildinde, 1766 yılı Mayıs-Haziran aylarında Haleb'e giderken, yolu üzerindeki Siverek, Urfa ve Birecik'teki gözlemlerini anlattığı 406-413 sayfaları arasındaki bölüm tarafımdan tercüme edilmiştir.

Mardin'den İtibaren Diyarbakır Üzerinden Halep'e Gezi

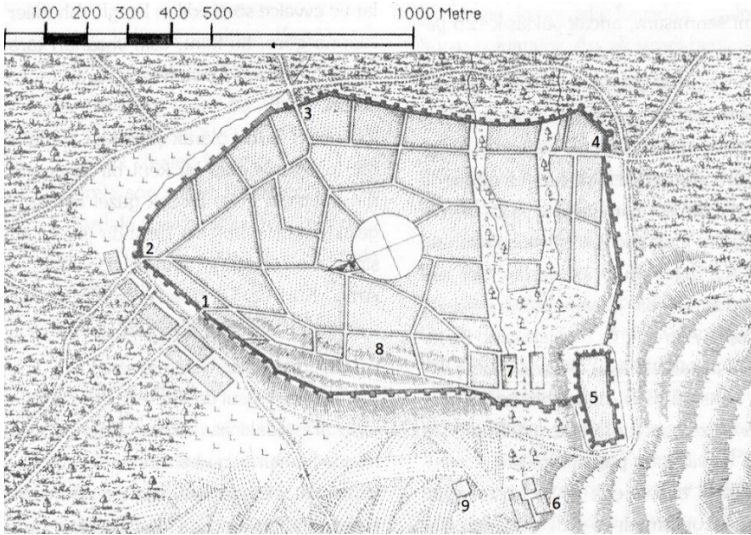
Siverek bir vadi içinde ve 37°-46' enlemde bulunuyor. Sayılabilen evlerinin sayısı yaklaşık 2000'in üzerinde ve bunun 150'sinde Ermeniler oturmaktadır. Üç adet minareli cami ve üç adet de umuma açık hamam var. Müstahkem yapılar burada bulunmaz, fakat kentte yüksek bir tepe bulunuyor, görünüşe göre aynen Erbil ve Kerkük'teki gibi herhalde hepsi topraktan, ancak temel duvarı bir kale duvarı gibidir. Kasabanın dışında birçok güzel meyve bahçesi, özellikle üzüm salkımlarıyla dolu bağlar bulunuyor. Bu civarda buğdayın artmasından, daha önce *Arabistan'ın Tasviri* adlı kitabımın 152. sayfasında bahsetmiştim.

Siverek'ten **el-Bir**'e (Birecik) değişik yollar kat edilebilir. Direkt olarak Urfa'ya gitmek istiyordum, çünkü bu eski ve ünlü kente o kadar yakın olduğum için yanından geçmek istemedim. Ancak katırcımız düzensiz bir arazi arasındaki diğer bir yolu seçti ve ben onları, bu patikalar üzerindeki rastladığımız ilk köy olan Molla Fersi Köyü'ne kadar takip etmek zorunda kaldım. Hizmetkârlarımı, 28 Mayıs'ta geziye devam etmeleri için kafiyle bıraktım. Kendim tek başıma katırcımla Urfa'ya gitmek istedim ve eşkıyalar tarafından durdurulmadan mutlu bir şekilde kente ulaştım. Siverek'ten Molla Fersi'ye yaklaşık 7,5 ve bu köyden Urfa'ya 5,5 Alman mili ³⁶ var. Gezimin son gününde iç açıcı bir yere geldim. Civardaki mevcut köylerden biri olan buraya Cülban (Cülmen) adı veriliyor. Burada değişik ve küçük nehirler bulunuyordu ve bunların kenarları ise bahçe ve ağaçlarla kaplıydı.

³⁶ Alman mili 7,5 km'dir. (7,5 mil: 56,250 km, 5,5 mil ise 41,250 km'dir)

Urfa Hakkında Notlar

Urfa'da ancak kısa bir süre kalabileceğim için ilk işim kentin konumunu incelemek ve ondan bir plan çıkarmaktı (Bakınız Urfa kent planı). Arazisi Yemen'deki Taas kentinin araziyle oldukça benzerlik arz ediyor; zira buradaki kale, kentin bir tarafındaki geniş ve yüksek bir sıradağdan oluşan bir kaya üzerinde duruyor ve bu yüzden Avrupalı bir düşman ona karşı fazla bir şey yapamıyor. Ancak Urfa, buradaki ülkelere göre oldukça müstahkemdir. Etrafı tamamıyla beyaz kalker taşından bir surla çevrilmiştir. Kentin bir tarafında, birkaç yerde derin kayadan oyulmuş bir hendek (Karakoyun Deresi) var ve içindeki su güçlü bir kaynaktan geliyor. Bu şekildeki hendeğe bir akarsu denilebilir. Kalenin etrafındaki hendeğin tümü kayadan oyulmuş ve kurudur.

Niebuhr'un çizdiği Urfa kent planı.

Burada 4 adet kapı bulunuyor: 1) Samsat Kapısı, 2) Yengi Kapı, 3) Bey Kapısı ve 4) Harran Kapısı. Paşanın sarayı bahsedilen kent kapılarının ilk ikisinin arasında bulunuyor ve burada başka göze çarpan bir şey yok. Kalede iki sütun hâlâ dimdik olarak ayakta duruyor, aynı yerde birkaç harabe yapı daha görülebilir. Kalenin arkasındaki yüksek tepelerin üzerinde de benzer harabeler var, ancak bunları uzaktan gördüm. En sonda görüne

Nemrud (*Deyr Yakub*) deniyor. İncil'de sözü edilen Nemrud'un bu olduğu kanaati mevcut olup burada bir saray bulunuyor olmalı. Onlar en azından çok eskidir ve bundan dolayı bu kente gelecek olan bir Avrupalı, bu dağa çıkmakla ihtimal ki kazançlı olacaktır. Bu dağın kenarında kayadan oyulmuş birçok hücre bulunuyor. Ancak şimdi bunlardan sadece bir tanesinde insan yaşıyor.

Bu kentte 12 minare saydım. İçlerinde birkaçı dikdörtgen idi ve özellikle bunlardan birisi (Ulu Camii minaresi) Hıristiyanların çan kulesine benziyordu. Evler çok güzel yapılmıştı. Birkaç han, saray ve kahvehane için de güzel denilebilir.

Burada bir gezgin tarafından görülebilecek en göze çarpan şey; büyük ve güzel bir camidir (Rızvaniye Camii) ve muhtemelen takvalı bir Müslüman tarafından yaptırılmıştır. Bu adam rüyasında Hz. İbrahim'in bu mekânda ibadet ettiğini görmüş. Zira bu Müslüman aynı rüyalar üzerine, çoğu Yahudi ve Pagoda gibi, birçok cami yaptırmış. Camiye Halilürrahman denildiği gibi, Makâm-ı İbrahim de deniyor. Buraya, dağın kenarından iki kaynak geliyor. Bunlar büyüklüklerinden dolayı sadece etrafındaki bahçeleri ve sahaları sulamakla kalmayıp bizzat değirmenleri de çalıştırıyorlar.

Her iki gür kaynağın önünde Patriark İbrahim'e³⁷ vakfedilmiş büyük ve güzel, balık dolu birer göl bulunmaktadır. Bu balıkları sadece devlet korumayıp, fiilen tecavüz etmek isteyenlerin Tanrı tarafından şiddetli cezaya çarptırılacağı da anlatılır. Bununla birlikte, bu günahı işleyen insanların bahsi geçen konuya bazen pek önem vermedikleri görülür.³⁸

Bu kentte yaklaşık 500 ev Ermenilerindir. Onların büyük ve muhteşem kiliselerinin yatay kesiminde büyük harabeler bulunuyor. Ama daha bir kısmı duruyor ve onu özellikle güzel İran halılarıyla süslemişler. Onların kent dışında bir kiliseleri daha var, *Khoddre Elias* (Hıdır-İlyas: *Hidrellez*) olarak çağrılıyor. Yakubilerin de burada bir kiliseleri var, ancak onların cemaati yaklaşık 150 evden oluşuyor. Romalı misyonerler, sık sık denemelerine rağmen ne kadar uğraşmışlarsa, bu kentte henüz temel tutturamamışlardır.

Paşa'nın Hekimbaşısı'nın Avrupalı olduğunu duydum. Bundan dolayı ona nezaket ziyareti yapmak için yanına gittim. Ben, o doktorun bir İtalyan veya Fransız olabileceğini sanmıştım, ancak yaklaşık 25 yaşında bir Rum buldum. Odasının tabanı, Şark adetlerine göre güzel bir halı ve duvarların yanı sıra güzel bir sedirle döşenmişti. Duvarda gümüş işlemeli kılıç ve tabancalardan başka, yine bir kısmının üzeri gümüş işlemeli eyer ve dizgin de asılıydı. Sorduğum sorulara ya kısa ya da hiç cevap vermiyordu. Çok özel bir şahsiyetle sohbet ediyordum. O diğer Rum doktorlar gibi asil Türklerle birkaç yıl bir İtalyan üniversitesinde tahsil yapmıştı. Astroloji ve rüyalara çok inanıyordu. Yakın zamanda gerçekleşmiş farklı bir rüyasından bahsetti. Rüya-

³⁷ İbrahim, İshâk ve Yakub gibi peygamberlere verilen isim.

³⁸ Bu gibi kutsal balıklara Şiraz'da rastladım. Bundan başka böyle kutsal bir balıklı gölü Diyarbakır'da ve diğer birisini de Antakya'ya yakın Sal-kin'de görmüştüm. (C. Niebuhr)

sında bir öreke³⁹ görmüş ve kısa bir zaman sonra efendisi, Ruha olarak çağrılan bu vilayetin paşası olmuştur. Paşasına ve kendisine halkın çok saygı gösterdiğini bana söylemeyi unutmadı ve sadece zengin olacak zamanı bekliyordu ve bunu da kesin bir şekilde tasdik ediyordu. Zengin olduktan sonra da mutluluğu elde edecekti. Ama bu çok uzak görünüyordu. Çünkü paşanın sadece bir eşi vardı ve köleleri bile yoktu. Fakat sosyete Türkler böyle köleler için çok para harcıyordu. Paşanın eşi, sultanın bir kız kardeşi idi ve başkentte kalmayı daha uygun bulmuştu. Bu prensesin eğlencesi ona oldukça pahalıya mal oluyordu; oysa paşa kendi seviyesine göre zar zor geçiniyordu.

Böyle bir prensesin, kocasına kendisini taşrada takip ettirmesi ve güvenliğini sağlatması genellikle nadiren oluyormuş. Bir paşa, bir sultanın kızıyla evlenebilme mutluluğuna erişebilmek için, sultanın kızı ister yaşlı veya henüz bir çocuk ve isterse de ondan 100 mil uzakta olsun ne başka bir eş ve ne de cariye alabilir.

Anlatılan örneklerden birisi de şöyledir: Eğer sultan şeref bahşedip bir paşaya, evlenmek amacıyla prenses kızını veya kız kardeşini verirse, bu prenses, gelinlik çağına girmeden önce birkaç kez dul kalmış olsa bile, sultanın sarayından çıktığı için paşa, diğer eşlerinden boşanmak zorundadır.

Edessa ismi Urfa'ya, Yunanlılar tarafından verilmiştir. Ermeniler Edessa olarak çağırıyorlar ve evvelce sözü edilen Praglı Yahudiler'in bazılarına göre; bu kent, eski yazarları tarafından kendi uluslarına *Urcastum* olarak tanıtılmıştır. Ancak kentin yönetimi Türklerin elinde olduğu için halen Ruha olarak çağrılıyor. Şimdi kısmen tahrip edilmiş olan bu

³⁹ Yünün bükülüp iplik yapıldığı bu basit alete Urfa'da "Tığ" veya "Teşi" denir.

kent bir zamanlar Paşa'nın payitahtı imiş. Birçok güzel kentler ve bölgeler vaktiyle hoş ve bayındır iken, maalesef şimdi bu yönetim altında, civardaki göçebe Arap, Kürt ve Türkmenlerce kiralanmak suretiyle tahrip edilerek ıssız hale getirilmiştir.

Diyarbakır ve Urfa'nın esas dili Türkçedir. Mardin ve Musul'da ise Arapça'dır. Musul ile Urfa arasındaki alanda ise, Kürt dili üstün durumdadır. Buranın ahalisinden en çok geziye çıkanlar tüccarlarla katırcılardır. Bunlardan bir kısmı arabacılarımızla karşılaştılar; genellikle hepsi üç dili de biliyorlardı. Bundan başka Ermeniler de kendi anadilleriyle birlikte diğer dilleri de konuşuyorlardı.

Son gece kentin dışında Ermeni bir papazın yanında yattım. Ertesi gün kentin kapıları açılmadan gezime devam edebilecektim. Ev sahibim, benim Katolik olduğumu sandığı için bana karşı kuşkulu idi. Kendimi ona bir İngiliz olarak tanıttığımda, bana nazikçe davrandı. Zira o, Halep'te İngilizlerle tanışmış ve Türklere misyoner göndermedikleri için onları sevmiş. Hemen iyi bir akşam yemeği ısmarladı ve yemeğimizi bir ağacın altında birlikte yedik.

1 Haziran (1766)'da Birecik'e kadar 14 saat veya yaklaşık 10 mil yol aldım. Bu yol üzerinde birçok harabe yerler ve tek tük insan bulunan köyler görüyordum. Dört, beş yerde büyük taşlardan yontulmuş harabeler gördüm. Bunlar kale veya büyük binaların kalıntıları olsa gerek. Bugünkü gezimi biraz aceleyle yaptığım için o harabeleri yeteri kadar inceleyemiyordum. Katırcım da bu eski harabe kentlerin isimlerini bilmediği gibi, pek ilgilendiği de yoktu. Kendisi bu bölgeye nadiren geliyormuş. Böylece bir tek yerin dahi ismini öğrenemedim. Bugün çoğu kez katırcımın rehberliğini ben yapıyordum. Urfa'da iken, Birecik'in mevki hakkında bilgi almış

ve pusulada onun güneye doğru batıda olduğunu bulmuş-
tum. Katırcım, değişik yollara girdiğimizi hissettiği zaman
deli gibi oluyor ve nihayet pusulam ile yolu tanımamızı talep
ediyordu; yolla ilgili olarak şüpheye düşünce, ben saati ve
nereye gitmemiz gerektiğini soruyordum.

Bu yollarda değişik kuyulara rastlıyorduk. Kuyuların
yanında, komşu köylerden kızlar veya bu yörelerde yola çık-
mış olan Kürt ve Türkmen aileleri hayvanlara su içiriyor-
lardı. Buradaki kızların yüzleri kentte olanlarınkı gibi kapa-
lı değildi. Onların güneşten kızarmış bir güzellikleri vardı.
Bana selam verdikten ve atımdan indikten biraz sonra, bize
su getirdiler ve atlarımıza da su içirdiler. Buna benzer nazik
davranışlar gerçi bana başka yerlerde de gösterilmişti.
Ancak burada gördüklerim kendine özgü bir biçimde olu-
şuyla dikkatimi çekmişti. Zira eminim ki, Rebeka⁴⁰ da bu
yörede yetişmiş ve yolculara karşı aynı ölçüde iyiliksever-
liğini göstermişti (Tevrat, *1 Kitap Musa XXIV.18*). O, belki
de su içtiğim bu kuyudan su çekmiştir. Nihayet Harran, şim-
di Urfa'nın güneydoğusunda iki günlük mesafede küçük bir
yer ve hâlâ Yahudiler tarafından ziyaret ediliyor. Muhteme-
len İbrahim'in Kenan ülkesine göç ederken terk ettiği kent
idi (*1 Kitap Musa XII.4*) ve kardeşi Nahor'un ailesi de muh-
temelen bu yörede kalmıştı.⁴¹

Birecik'e yaklaşık olarak bir mil kalmış ve henüz hava
kararmaya başlamıştı ki, atlı bir Kürt ve üç yaya şahısla

⁴⁰ Tevrat'ta *Rebekka* olarak geçen ve Araplarca *Refika* olarak bilinen bayan,
Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ın karısı olup aslen Harranlıdır.

⁴¹ Harran, Latin Tarihçisi Plinius'a göre "*Carras*" kentidir ve Roma'nın
büyük bir yenilgisi sayesinde tanınmıştır (C. Niebuhr). M.Ö. 53 yılında
meydana gelen bu olayda, Romalı General Crassus komutasındaki 50 bin
kişilik Roma ordusu, Harran'da Parthlar ile yapılan kanlı bir savaşta
yenilerek büyük bir hezimete uğramış ve bu kargaşada general de haya-
tını kaybetmiştir. (S.E. Güler)

karşılaştık. Ben ve katırcım büsbütün yalnızdık, ancak her ikimiz de atlıydık. Benim küçük yivli bir tüfeğim eyerin üzerinde, önümde duruyordu; kemerimde de bir tabanca ve yan tarafta ise bir palam vardı. Katırcıya, kılıcına ilaveten ikinci tabancamı da ödünç vermiştim. İlk bakışta onları, bizi soyabilecek adamlar olarak gördüğümüzden dolayı sessizce uzakta durduk. En seçkinleri bize hitap etti. Bu Kürtçe görüşmeden hiçbir şey anlamamıştım. Fakat sonradan muhafızımın bana dediğine göre; o, Urfa'dan gelmiş olan benim, Avrupalı olup olmadığım hakkında bilgi almış. Urfa'dan Birecik'e kadar bütün gezimizi bir günde yapmak istediğimize hayret etmiş. Kısaca o, benden kent hakkında da rapor almıştı ve galiba bu akşam bizimle birlikte seyahate çıkıp, birçok adamını alarak ertesi gün beni yağmalamak istemişti. Fakat onun silah olarak sadece bir mızrağı ve palası vardı; adamlarında da bunlara benzer herhangi bir silah yoktu. O esnada bizim ateşli silahlarımızla hazırlıklı olduğumuzu görünce, bizi kendi halimize bırakıp, kendi başlarına geziye çıkmalarının en iyi olacağını düşünmüştü.

Böylece, Urfa'dan sonra, civardaki seyahatimi buna benzer hoş olmayan bir şeye rastlamadan tamamlıyordum. Ancak, başka birine buna benzer bir şeyi tavsiye etmiyorum. Bir yolcunun, ıssız bir bölgede, fakirliğin teşvik ettiği veya belki taşkınlıktan hoşlanan bir grup insan tarafından soyulması gayet mümkündür. Aynısı herhalde Avrupa'da da olur. Yabancı biri, bu ülkede tek başına değil de bir grupla seyahate çıkmaya özen göstermeli. Bu, onun için her zaman en iyisidir. Özellikle 10 Alman mili (75 km) kadar olan bir yolda civarda yol alan birçok Kürt ve Türkmen aşiretlerinden başka, hemen hemen hiçbir köy görünmez. Bu aşiretler, Paşa ile açıkça bir savaş içinde yaşamadıkları sürece, büyük topluluklara yaklaşmaya cesaret edemezler.

Nihayet Birecik'e ulaştık. Görünüşe göre, Birecik'teki yerleşim yüksek bir tepe üzerindedir. Kentin kuzeydoğusunda yer alan ve harabe durumunda olan yüksekçe bir kalesi vardır. Kentte birçok anıt, türbe, cami ve ev kireçtaşından (Hevara taş) yapılmıştır. Bu kentte yaklaşık 500 ev bulunur. Kent, Suriye'ye geçişin sağlandığı en önemli bir güzergâh konumunda bulunuyor. Güçlü bir Şekilde akan Fırat Nehri'ni geçerek karşıya ulaşmak sal ve bazen keleklerle mümkün oluyor.

Birecik'te Urfa Paşası'na bağlı Mütesellim unvanlı bir Yeniçeri Ağası idareci olarak bulunmaktadır. Burada bir müddet eğleştikten sonra sallarla karşı tarafa geçtik ve Halep'e gitmek üzere yola koyulduk.

FRANSIZ GEZGIN ROLIN OLIVIER'İN TÜRKİYE SEYÂHATNÂMESİ'NDE BİRECİK VE URFA*

Rolin OLIVIER. (?-1798'den sonra). Fransız gezgini.

Büyük İhtilal'den sonra Fransa'da geçici yönetimi ele alan Convention Hükümeti 1792 yılında Olivier'yi bir uzmanla heyetinin başında İstanbul'a gönderiyor. Olivier ve arkadaşları İstanbul ve civarında, Boğazlar'da, Marmara bölgesinde uzun süre kalacaklar, sonra 1795 yılı aralık ayında kısa bir süre için Ege Denizi adalarından seke seke Mısır'a gidecek, 5-6 ay sonra da Suriye ve Kıbrıs yolu ile tekrar İstanbul'a döneceklerdir. Bir süre sonra Olivier, hükümetinden aldığı talimat üzerine bütün Anadolu'yu kervanla geçerek Diyarbakır-Bağdat yolu ile İran'a gidecek, 1798 yılı başında tekrar aynı güzergâhı takip ederek Afyonkarahisar-Kütahya-İznik-İzmit yolu ile İstanbul'a gelecek ve buradan da 30 Mayıs 1798 de gemi ile Fransa'ya dönecektir.

Halep'ten Hareket

Halep'ten ayrıldıktan sonra 5 lieue⁴² kadar mesafede, o zamana kadar hep kenarından gitmekte olduğumuz Fırat Nehri'ni artık göremez olduk. Arızalı, kalker bir araziden geçtikten sonra münbit, fakat ekilmemiş çıplak bir ovaya geldik. Burada Hardaran (doğrusu *Harran*) adındaki küçük bir köy vardı. Evleri, araları harç konmadan üst üste yerleştirilmiş moloz taştan yapılmıştı.

* Rolin Olivier, *Türkiye Seyâhatnâmesi, Kitap II, 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi)*, Fransızcadan terc. Oğuz Gökmen, İstanbul 1991, s. 116-125; Dipnot ve açıklamalar tarafımızdan yapılmıştır.

⁴² Lieue (Liyö)= Fersah. 1 Fersah yaklaşık 5 km'lik bir uzaklık ölçüsüdür. Buna göre 5 fersah 25 km. eder.

Harran köyündeki evler yapı itibariyle çok ilginçti. Taştan topraktan yapılmıştı, ama giriş kat yoktu. Üzerinde külah şeklinde konik kubbeler bulunuyordu. Damın üzerinde kaç kubbe varsa evde o kadar oda var demekti. Bu odalar duvarlara nazaran çok daha itinalı ve güneşte pişmiş kil kerpiçlerle yapılmıştı. Bu kerpiçlerde toprak, çamurun içine karıştırılan samanla sertleştirilmişti. Soğuğa, sıcağa dayanıklı olduğu söyleniyordu.

Ventose⁴³ ayının 8. günü 5 saatlik bir yürüyüşten sonra, Çarmelik adı verilen mağaralara ulaştık. Gelirken yolun yarısında *Türkmen Köyü* vardı. Biraz ilerisinde de *Çobanbeyi Köyü*'nü gördük.

Mağaralar yakınında su yoktu. Suyu 1 kilometre kadar uzaklıktaki *Çarmelik Köyü*'nden aldık. Yolda, Avrupa'da olduğu gibi burada da ilkbaharın müjdecisi sayılan kırlangıç ve tepeli kuşlara rastlıyorduk.

Ayın 9'unda (28 Şubat 1790), 9 saatlik bir yürüyüşten sonra *Küçük Sacur*, *Büyük Sacur* (bugün Suriye'de) adlarında kısa aralıklarla iki akarsuyu geçtik. İki de Fırat Nehri'ne akıyordu.

Mizier'e (*Mızır?*) gelmeden az önce Ourrel (?) adındaki bir köy vardır. Ertesi günü, ayın 10'unda 5 saatlik bir yolculuktan sonra *Birtha* yahut *Bridgek* (Birecik) önünde Fırat Nehri'ne ulaştık.

Birecik'te Fırat'ı Geçiş

Fırat Nehri'ni büyük bir salla geçtik. Sal, bir dümen ve uzun bir sılıkla hareket ediyordu. Önü tamamıyla açıktı. Gayet ilkel şekilde inşâ edilmişti. Bütün kervan bir defada aynı salla geçmek istedi. Salın içi, birden o kadar çok at,

⁴³Ventose= Fransa'da Devrim Takvimi'nin 6. ayı (19 Şubat-20 Mart arası).

eşek, insan ve eşyalarla doldu ki, sular zaman zaman salın sağından solundan içeri girmeye başladı. Tanrıya şükürler olsun, hava sakin ve kayıkçılar mahirdi. Eğer iki dakika daha kalsaydık, pek âlâ sulara gömülebilirdik.

Fırat'ın Birecik'ten görünüşü hem sularının miktarı hem de akış hızı bakımından bizim Ren Nehri'ni anımsattı. İlbahar başlarında suları birden ve büyük ölçüde kabarıp. Zira bu mevsimde buralarda hem çok yağmur yağar hem de dağlardaki karlar birden erimeye başlar. Sular bir de sonbaharda kabarıp. Zira bu mevsimde de dağlar bölgesinde çok yağmur yağar.

Türklerin Birecik diye andıkları, eskilerin ise *Birtha* olarak tanımladıkları *Birt*, küçük bir kenttir. Nüfusu 3-4 bin kadardır. Kentin çevresinde halen kötü durumda olan bir kale vardır. Kentin altında kayalıkların üzerinde yine harabe halinde bir kale görünür. Zamanında nehrin geçişini korumak için yapıldığı anlaşılıyor. Kılık-kıyafetlerimiz, eşyalarımız ve özellikle silahlarımız Birecik halkının merak ve ilgisini çekiyordu. Özellikle benim iki namlulu bir tüfeğim gümrük yetkilisinin fazlaca hayranlığını çekti. Tüfeğimi elinden kurtarabilmek için epey uğraştım. Kervancıbaşının tavsiyesi üzerine iki atımlık tabancalarımızı saklamıştık.

Konakladığımız kervansaray kentin dışında idi. Üst kısmı kalker kayalıkların üzerinde oyulmuştu. Bir değil, iki kervanı bile barındırabilecek büyüklükte idi. Biraz daha ileride, gerektiğinde yolcuları da barındırabilecek mağaralar da vardı.

Gümrükçübaşı, eşyalarımızı muayene etmek için kervansaraya gümrükçüleri yollamak üzere idi ki, kervancıbaşının hiçbir kaçak eşyamız olmadığı yolunda güvence vermesi ve bir de elimizdeki fermanda hekim olduğumuzun yazılı olması dolayısıyla bu vartayı sadece gümrük memurla-

rının nabızlarını saymak ve en azından bizler kadar sağlıklı olmalarına rağmen, onlara kullanabilecekleri ilaçları tarif etmek suretiyle kolaylıkla atlatabildik.

Ventose ayının 11. Günü (1 Mart 1790) 10 saatlik bir yürüyüşten sonra ovanın ortasında Keras-Feris-Bek (*Kara Farız Beg?*) adını taşıyan bir hana vardık. Hanın hemen yanında civardaki bağ bahçenin ve hayvanların sulanabilecekleri bir akarsu vardı. Bu yörelerde su oldukça nadirdir. 10-12 lieue (50-60 km) kadar kuzeyimizde üstü karla kaplı dağları görebiliyorduk.

Urfa'ya Varış ve Kentin Tarifi

Ertesi gün, ayın 12'sinde tam 11 saat yol yaparak Urfa'ya vardık. Birecik'ten ayrıldıktan sonra birkaç saat kalker tepelerde yürümüş, ondan sonra Urfa'ya 2-3 lieue (10-15 km) mesafe kalıncaya kadar hep düz ovalarda yol almıştık. Bu noktada yine tepeler görüldü. Urfa'ya çok sarp ve kayalık bir yoldan inebildik. Bu yolun, Türklerin bölgeye yerleşmelerinden önce yapılmış olduğunu zannediyoruz.

Urfa, eskilerde *Edessa* ve *Callirhoé* adları ile anılırdı. Kent olarak çok geniş bir alana yayılır. Nüfusu 30-40 binden fazladır. İki tepenin yamaçlarında inşa edilmiştir. Etrafı halen bakımsız surlar ile çevrilmiştir. İki tepenin arasındaki vadiden suları çok bol olan bir dere akar. Eski yazarlara göre, bu derenin Urfa'dan geçtiğini yazdıkları *Skirtos* (*Karakoyun*) Nehri olması muhtemeldir.

Bu suyun altında 100 ayak⁴⁴ kadar uzunlukta dört köşe bir havuz inşâ edilmiştir. Bu havuzun içinde akıl almaz kadar çok balık vardır. Bu balıkların bu kadar çoğalmasının sebebi onların kutsal olduğu; kim onlara dokunur veya yemeğe kalkarsa, hemen orada öleceği inancı çevre halkı

⁴⁴1 Ayak = 30,48 cm, 100 ayak 30,48 metredir.

arasında yayılmış olmasındandır. Havuzun kenarında bu balıkların yiyebilecekleri çörekleri, tatlıları satan seyyar satıcılar bulunur. Batıl inançlara sahip olanlar yahut bir dileğin gerçekleşmesini isteyenler, bu balıkları beslerler; onların suyun içine atılan yemleri kapmak için birbirlerinin üzerine çıkıp nasıl oynadıklarını seyrederek vakit geçirir eğlenirler. Bu batıl inancı önce kim icat etmiş ve şimdilerde kimler sürdürüyorlarsa, onları bu buluşlarından dolayı kutlamak gerekir. Zira bu sayede balıklı havuzun çevresi günün her saatinde her yerden gelen insanlarla dolup taşmaktadır. Bu havuzun bir kenarı camiin duvarına yaslanmakta, öbür kenarları ise büyük çınar ağaçları ile gölgelendirilmektedir.

Urfa'nın evleri, moloz taş veya daha çok yontulmuş düzenli taşlarla inşâ edilmiştir. Çok sağlam ve düzenli olmakla beraber fazla yüksek değildir. Hepsinin üzerleri teras (dam) ile örtülüdür. Yollarının ortasından 2-3 ayak genişliğinde bir kanal geçer. Yağmur suları ile birlikte çöpler de buradan akar; yolun iki tarafı da bir kaldırım gibi temiz kalır. Yoldan gelip geçenler için büyük kolaylık sağlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün kentlerinde olduğu gibi burada da Avrupa'nın Katolik kentlerinde görülebilecek kiliselerin sayısından çok fazla cami görünür. Bu camilerden hepsinin, cami gelirinin miktarına göre değişen yükseklikte birer minaresi vardır. Ermenilerin Urfa'da bir kiliseleri ve daha aşağıda bir misafirhaneleri vardır. Kervancıbaşı bizim burada konaklamamızı sağladı.

Kent halkı Türkler, Araplar, Kürtler ve Ermenilerden oluşur. Bunlardan ilk üçü Müslüman'dır. Yahudilerin sayısı azdır ve nispeten daha fakirdirler. Ermeniler Halep, Diyarbakır ve Musul ile ticareti ellerinde tuttukları için oldukça zengindirler.

Urfa'da 3-4 tane üstü kapalı, kubbeli çarşı vardır.

Yetiştirdiği Ürünler ve Ticareti

Urfa, sadece bir zahire ve ticaret malları antrepo su değildir. Önemli miktarda hububat ve bakliyat üretir. Pamuklu dokuma sanayi ve kendi usta ve işçilerinin imal ettikleri mücevherat ile de ünlüdür. Burada çok güzel (keçi derisinden) maroken deri imalatı yapılır. Bunlar, Suriye ve Anadolu kentlerinde satılmak üzere Halep ve Diyarbakır'a sevk edilir. Bölgede pek az bağ vardır. Ermeniler ve Yahudiler bundan beyaz ve kırmızı şarap yaparlar. Eğer içine çam kozalağı atmak gibi bir adetleri olmasaydı, oldukça güzel bir kalitede sayılabilirdi. Alışık olmayanlar için bu çam kokusu şarapta pek hoş a gitmiyor.

Halkın Örf ve Adetleri

Urfa'nın kadınları başlarından topuklarına kadar inen beyaz bir çarşaf la örtünürler. Yüzleri kare şeklinde siyah tül den bir peçe ile kaplıdır. Bu peçe kadının yüzünü gelen geçenlere göstermez ama kadınlar bunun ardından pek âla dışarıdakileri görebilirler.

Erkeklerin kılık kıyafetleri Suriye'de gördüklerimizden farklı değildir. Siyah veya uzunlamasına siyahlı beyazlı çizgileri bulunan abalar giyerler. Bu giysiler papazların giydikleri cübbeleri andırır. Fakir ahali ve köylüler ise, kısa kollu kazaklar giyerler; belin altına kadar inen bu kazakların sırtı, parlak renklerle üç köşe işlemlerle süslüdür. Bu giysilere sahil kentlerinde rastlamadık. En güzelleri Maraş kentinde imal edilirmiş. Maraş, Halep'in güney batısında küçük bir kenttir. Maraş gömlekleri ince yünden dokunmuştur ve tanesi 8-10 kuruştur. Urfa'daki abalar ise, kalın yünden ve keçi kılından yapılır. Bunların en ucuzu 10-12 kuruş, en pahalıları ise 100 kuruşa kadar çıkar.

Urfa ve dolaylarında kızların daha küçük iken burun kenarlarından birini delerek oraya bir altın veya gümüş halka (hızma) geçirmek âdeti vardır. Biz, burnun orta kıkırdağına kocaman bir altın halka geçirmiş kadınlara da rastladık. Bu âdeti Suriye sahillerinde de görmüştük. Ama burada, Mardin, Musul ve Bağdat'ta olduğu kadar yaygın değildi.

Yörenin İklimi

Urfa'da geçirdiğimiz 15 gün içinde, hava değişken ve oldukça soğuktu. Bazen yağmur yağdı, bazen dona çekti. Ventôse ayının 25'inde (15 Mart 1790) Urfa dolaylarına kar yağdı, ama aynı gün eridi. Yakın kırlarda bazı mavi ve beyaz sümbüllerin çıkmakta olduğunu gördük. Buranın iklimi, sanırım Halep'inkinden pek farklı değil. Belki yazın biraz daha sıcak olması mümkündür. Zira her iki kenti de aynı deniz rüzgârı serinletmektedir.

Kalenin Tarifi

Tepede kalker bir kayalık üzerinde inşa edilmiş Urfa kalesi dikkatimizi çekti. Çok sarp ve kayalar üzerine yontulmuş dik bir yoldan kaleye çıktık. Bir harabe halinde idi. Sadece genişçe bir yeri üstün körü onarılmış, oraya da kalenin korunması ile görevli bazı Yeniçeriler yerleşmişti. Kalede inerken eski bir binaya rastladık. Mermer sütunları ve bir de oymalı kapı başlığı vardı. Üzerindeki yazıların çoğu silinmişti. Tanıdığımız karakterlerden hiçbirine benzemiyordu. Lakin bize Arap harfleri ile yazılmış gibi geldi.⁴⁵

Urfa kalesinin duvarları çok yüksekti. Dikkatimizi çeken bir başka husus da kalenin ovaya bakan duvarlarının altından kayalardan oyulmuş bir kanalın (hendek) mevcudiyeti

⁴⁵ Olivier, burada kaledeki sütunlardan ve doğuda kalan sütun üzerindeki Süryanice kitabeden bahsediyor, ancak bu alandaki mermer sütun ve oymalı kapı başlıkları hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur.

idi. Derinliğini ölçtük 30-40 ayaktı. Genişliği ise 25-30 ayak vardı. Bu kanalın açılması için herhalde çok büyük gayretler sarf edilmiş olmalıydı. Zira bu kanalın oyulduğu kayalar çok sertti.

Eski Mezar Kalıntıları

Kalenin civarındaki kayalarda, oyulmuş ölü evlerini gördük. Bunlar dört köşe odalar biçiminde idi. Bunlardan bir tanesine girdik. 7-8 basamakla iniliyor, içinde ölülerin konulduğu banketler vardı. Lakin bunların hepsi bu kadar basit değildir. Bir kısmı Mısır'da İskenderiye'de gördüğümüz gibi birkaç ranzalı olanlar da vardı.

Urfa'daki ölü evleri Mısır'dakilerden daha iyi korunmuştur. Bazı odalarda bir veya iki pencere açılmış olduğunu da gördük. Anlaşıyor ki, buraları ölülerden sonra dirilerin de ikâmetlerine yaramış.

Bu ölü evlerinin bulunduğu ve kaleye de hâkim olan tepeye yöre halkı, *Top Dağı* adını verirler. Öyle anlaşılıyor ki, son zamanlarda kalenin korunması, bu tepeye çıkarılan topraklarla sağlanıyormuş.

Kalenin alt taraflarında hiç rastlamadığımız bir salyangoz⁴⁶ cinsi bulduk. Ermeniler bunu yermiş; dediklerine göre pek de lezzetliymiş.

Urfa kentinde, Abgar krallarına ait pekçok bakır ve madeni para ve madalyonlara rastladık. Bunlardan bakır olanların yanı sıra bronzdan yapılanların kalitesi pekiyi değildi. Çabuk kıvrılıp parçalanıyordu. Selçuklu dönemine ait olanlar çok nadir, lâkin fevkâlâde güzeldiler. Gümüşten yapılmış olanlar bir harika idi. Bu eski paralar arasında

⁴⁶ Urfa'da salyangoza "Bazrakı" denir.

Roma dönemine ait olanlar da vardı. Bu paralardan bize çok getirdiler. Tanesini 1 yahut 2 paraya satıyorlardı.

Hayretimize sebep olan bir husus da bu paraların bazı-
larının bir tarafı Arapça yazılı, öteki tarafı ise Yunan figürlü
olmaları idi. Bunlardan iki âdetini aldık.

Urfa'nın Tarihi Geçmişi

Bilindiği gibi eski ismi Edessa olan Urfa, Fırat'ın doğu-
sunda kalan *Osrhoene* vilâyetinin merkezi imiş. Burası daha
sonra Abgarların eline geçmiş.

Urfa'yı merkez yapan bu Abgar krallarından biri, Haz-
reti İsa'ya hitaben yazdığı söylenen bir mektupla tarihte ün
kazanmıştır. Rivayete göre, kral kentte hüküm süren cüz-
zam hastalığından kendisini kurtarması için İsa'ya mektup
yazmış. İsa da verdiği cevapta müritlerinden birini bu amaç-
la göndermeyi vaat etmiş. Gerçekten de İsa'nın ölümünden
sonra Havari Thaddeus (veya Adday) gelip kralı cüzzam
hastalığından kurtarmış; Urfa halkının da Hıristiyanlığı
kabul etmesini sağlamış.

Bundan iki asır sonra İmparator Caracalla, burasını zapt
ederek imparatorluğun bir vilâyeti haline getirdi. Caracalla
daha sonra bir gladyatör iken Sezarların tahtına oturmayı
amaçlayan Makrinus'un emriyle öldürüldü.⁴⁷

⁴⁷ Bu olay 8 Nisan 217 tarihinde meydana gelmiştir. İmparator, Harran'daki
Ay Tanrısı Sin Tapınağı'nda bir kurban töreni için Urfa'dan ayrılmış;
Harran yakınlarında Julius Martialis adlı bir asker tarafından kısa bir
kılıçla öldürülmüştür. Bkz. Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi*
(M.Ö.27-M.S.395), İstanbul 1985, 342; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tari-
hi (Başlangıçtan M. 825'e kadar)*, İstanbul 1960, 21 ve ayrıca, bkz.
Özsait, M., "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygurlukları Ansik-
lopedisi*, cilt II, Görsel Yay. İstanbul 1982, 339.

Edessa, Halife Ebubekir döneminde⁴⁸ Araplar tarafından alındı; 1022 tarihinde Haçlı orduları, burasını bir kontluk haline getirdiler.⁴⁹ Bundan sonraları da kent pek çok macera geçirdi. Halepliler ve Mısır Memlûklerinin hâkimiyetine girdi. Timurlenk'in saldırı ve talanına maruz kaldı ve nihayet 1517 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında bütün Mezopotamya ile birlikte Osmanlıların eline geçti. O tarihten beri burası Türklerden bu yana savaş görmemiş, sadece padişahın iradesine rağmen mevkilerini korumak isteyen bazı zayıf karakterli vali paşaların zaman zaman ayaklanmalarına şahit olmuştur. Bunların bir önemi yoktur; sadece Osmanlı yönetiminde vilâyetlerin böyle paşalar tarafından yönetilmelerinin sakıncalarını açığa vurmak ve halka zararlı olabilen valileri, devlete itaate zorlayabilmenin ne kadar zor olduğunu belirtmek bakımından ilginç görülebilir.

Bununla beraber bu seyahatimiz esnasında, bizzat şahidi olduğumuz bir olayı anlatmadan da geçmek istemiyorum. Gerçekten Urfa'ya vardığımız zaman, Diyarbakır Paşası'nın 2000 askerle Urfa üzerine yürümekte olduğu ve yönetim bakımından kendisine bağlı olan Urfa halkını toptan kılıçtan geçireceği haberi telâş uyandırmıştı. Bunun sebebi olarak, Diyarbakır Paşası'nın ve subaylarının zulmünden ve kötü davranışlarından bıkan, üstelik yeni salınan vergileri ödemek istemeyen Urfa halkı, silaha sarılıp ayaklanmıştı.

⁴⁸ Urfa, Halife Ebubekir döneminde değil, Hz. Ömer döneminde, 639 yılında İyâd b. Ğanem idâresindeki ordu tarafından, anlaşma yapılmak suretiyle aman ile ele geçirilmiştir. Urfa bu sırada, Bizansın hâkimiyetinde idi. Bkz. Belâzuri, *Fütûh-ül Büldan*, cilt I, terc. Z.K. Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, 277.

⁴⁹ Haçlı Kontluğu, 1022 yılında değil, 1098'de kurulmuş ve 1144 yılında Musul Atabeyi İmâdeddin Zengi tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bkz. Demirkent, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. cilt, 2. bas., Ankara 1990; aynı yazar, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. cilt, Ankara 1987.

Normal koşullar içerisinde halk için bu bir felâket sayılabılırdi. Lâkin Diyarbakır valisinin bizzat kendisi, padişaha karşı başkaldırımış olduğu için, Bâb-ı Âli Hükümeti'nden fazla Urfa halkını destekliyor ve aldığı vergilerden, merkezi hükümet payını ödemek istemeyen bu valinin de bu suretle cezalandırılmış olacağını düşünüyordu.

Bu savaş hazırlıkları ve kargaşası içinde hiçbir kervan yola çıkmaya cesaret edemiyordu. Bizim kervanımız çok kalabalıktı. 50 kadar at ve hurda bakır yüklü 80 kadar eşek vardı. Kervanı 60 Ermeni yönetiyordu. Kervanda bazı Avrupa malları, Halep kumaşları, şeker, kahve ve bol miktarda piriņ taşınıyordu.

Gün doğmadan atlarımıza binerek hareket ettik. 7 saat yol yaptık. Geçtiğimiz ova oldukça mümbitti. Bazı köylerin civarından geçerken koyun sürülerine ve bakımlı bahçelere rastladık. Bu ova, Urfa'nın 2 lieue (10 km.) kadar kuzeyinde, kuzeyden güneye doğru uzanan bir dağın eteklerinde son buluyordu. Alkaouï (*Alköyü?*) denilen bir yerde durduk. Burada, Urfa'da rastladığımız ölü evlerine benzer pek çok ölü evine rastladık. Bu evlerden birine yerleştik. Uzun yıllar önce kim bilir, hangi insanların ölülerinin yatmakta olduğu ranzalar üzerine yataklarımızı serdik.

Hava soğuk ve bulutlu idi. Gece don yaptı. Rüzgâr kuzeyden, kuzeydoğu yönlerinden değişik esmekteydi. Kervanın bir kısmı buradan hareketini 1 gün erteledi. Biz de onlarla kaldık. Kervandan bakır yüklü bir eşek, Kürtler tarafından alınıp kaçırılmıştı. Urfa'ya dönüp Kaymakama şikâyetle bulundular. Bize bir gün daha ölüler evinde dinlenmek iyi geldi. Ayın 28'inde gece sabahın birinde, hareket ettik. Hava serin, yol dar ve taşlıktı. 2-3 saat sonra iki tepe arasından geçerek Türklerin Gâvur Köyü dedikleri terk edilmiş bir

Ermeni köyü vardı. Kervanın bizden önce hareket etmiş olan bölümüyle burada buluştuk. Geceyi burada açık havada geçirdik. Bizi yarı yıkılmış bir binaya yerleştirdiler.

Ayın 29'unda (19 Mart 1790) 1 saatlik yürüyüşten sonra kuzeyden güneye doğru akmakta olan bir akarsuya rastladık. Bu nehrin suları az olmakla beraber derinliği bir hayli fazla idi. Günün ortasına doğru uşağıma bir silah alıp beni takip etmesini söyledim. Her zaman yaptığım gibi civarda birkaç keklik avlamak ve sabah gördüğüm safran ve benzeri kokulu bitkilerden örnekler toplamak niyetindeydim. Uşağım çok korkak bir adamdı. Beni vazgeçirmek için dökmediği dil kalmadı. Kervan yöneticileri de ona katıldılar. Burası nehir boyundaki uzanan mağaralar dolayısıyla en tehlikeli yermiş. Buralarda gizlenen Kürtler, kervanları soymak için saldırılar yaparlarmış. Bu sözler cesaretimi daha ziyâde kamçıladı. Yanıma çift namlulu bir tüfek, bir bıçak, kılıç ve fişekler aldım. Uşağıma da kervanla beraber kalmasını söyledim. Arkadaşım Bruguier de dünden topladığımız bitkileri kalıba bastıracaktı. O da konak yerinde kaldı. Kanımca pek korkulacak bir şey yoktu. Bu yollarda Kürtler pek görünmezdi, onların da ateşli silahları yoktu. Ellerinde bir sopa, bellerinde bir kama ile dolaşırlardı.

Kervandan yarım lieue (2,5 km) kadar uzaklaştım. Mağaraların önünden geçtim. Buralarda çakallarla baykuşlardan başka canlı bir varlığa rastlamak mümkün olmadı.

Ayın 30'unda 6,5 saat yol aldık. Volkanik bir arazide yürümek zor oluyordu. Yarı yolda ikinci bir nehre rastladık. O da birincisi gibi kuzeyden güneye akmaktaydı. Suyun sol sahilinde geniş mağaralarda geceledik. Urfa'dan hareketimizden beri, ikinci defa olarak, çok büyük yaban domuzlarına rastladık. Mezopotamya'daki sularda olduğu gibi, bura-

da geçtiğimiz sularda bol miktarda yengelere rastladık. Bunların resim ve krokilerini çizdik. Nehir balıkları bizdeki-
lere benzemektedir. Bunların bizdeki isimlerini defterimize
not ettik.

İNGİLİZ GEZGİN BUCKINGHAM'IN SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK VE URFA

James Silk BUCKINGHAM. (1786-1855). Yazar, gazeteci ve gezgin.

Buckingham 25 Ağustos 1786'de İngiltere'nin güneybatısında yer alan Cornwall'a bağlı Falmouth kasabasının kuzeyindeki Flushing'de dünyaya geldi. Babası Devonshire'daki Barnstape yerlilerinden Christopher adında, ataları Elizabeth dönemine dayanan denizcilikle uğraşan denizcilere dayanıyordu. Annesi ise Cornwall yerlilerinden Thomazine idi. Henüz 7-8 yaşlarında iken babasını kaybeden Buckingham'ın annesi bu süreçten öyle etkilenmiştir ki bir daha asla eski günlerdeki sağlığına kavuşamamış ve daha sonra o da hayatını kaybetmiştir.⁵⁰

İngiliz gezgin Buckingham yazar, gazeteci ve seyyah olarak da bilinmektedir. 1813'te Mısır'a seyahat eden Buckingham daha sonra Bombay'a gitmiş, Hindistan'dan kovulduktan sonra 1815'te Mısır'a geri dönmüştür. Kariyerinin ilk dönemlerinden itibaren pek çok bölgeye seyahatleriyle ünlenen Buckingham Filistin, Suriye, Mezopotamya'ya gitmiş ve burada Claudius James Rich ile de bir süre kalarak Karl Bellino ile arkeolojik alanları ziyaret etmiştir. Buckingham 1816 yılında İran üzerinden Bombay'a geri dönmüş daha sonra ise 1818 yılında Kalküta'ya gitmiştir. Buckingham'ın

⁵⁰ James Silk Buckingham, *Autobiography of James Silk Buckingham: Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes and Failures, Faithfully and Frankly Narrated Interspersed with Characteristic Sketches of Public Men, with whom he has had Intercourse, During a Period of More Than Fifty Years*, Vol. 1., Longman Pub., London 1855, s.4-6.

kaleme aldığı eserler arasında *Filistin'de Seyahatler*, Londra 1821, *Arap Kabileleri Arasında Seyahatler*, Londra 1825, *Mezopotamya'da Seyahatler*, Londra: Henry Colburn, 1827, *Asur, Medya*⁵¹ ve *İran'da Seyahatler*, Londra: Henry Colburn, 1829 adlı eserleri ilk sırada yer alır. Buckingham'ın ayrıca 1842 yılında yayınlanan *The Slave States of America* adlı kölelikle ilgili Amerika Birleşik Devletleri ve Güney Devletlerini ele alan bir seyahat eseri de bulunmaktadır. Buckingham 1843 yılında ise British & Foreign Institute'u kurmuş, daha sonra 1851 tarihinde ise yeni kurulan *Temperance League*'ın başkanı olmuştur. 30 Haziran 1855 yılında Londra'da hayatını kaybeden Buckingham *Kensal Green* Mezarlığı'na gömülmüştür.⁵²

Buckingham Birecik ve Urfa'ya 1816 yılında gelmiştir. Birecik ve Urfa ile ilgili notlar Prof. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş tarafından tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır.⁵³

Birecik'te Fırat Nehri'ni Geçiş

Buckingham Birecik'te şehre girişini ve karşılaştığı manzarayı tasvir ederken Türk evlerinin yapısı, çeşme ve mezarlıkların konumu ve suyollarını anlatır:

“Şafakla birlikte istasyonumuzdan ayrıldık ve yaklaşık yarım saat boyunca bereketli bir ovoidan geçerek, rotasında güneye doğru kıvrılan Fırat'ın tam manzarasını açtık. Bir saat daha yavaş yavaş inerek ve kuru beyaz bir toprağın üzerinden neredeyse doğuya giderek, yaklaşık 20 konutluk küçük bir mezranın yakınında, su kenarına yaklaştık. Burada kare duvarlarında her iki yanında birer tane olmak üzere

⁵¹ Pers İmparatorluğu'nun günümüz İran topraklarının kuzeybatısını kapsayan eyaleti ve Medlerin yaşadığı ülke.

⁵² James Silk Buckingham,

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG21256>

⁵³ Yıldız Deveci Bozkuş, “İngiliz Seyyah Buckingham'ın ‘Travels in Mesopotamia’ Adlı Eserinde XIX. Yüzyıl Başlarında Birecik ve Urfa”, *DTCF Dergisi*, 63.1 (2023): 46-79.

*dört açık kemerli, üstü kubbeli, harap bir Türk yapısı vardı; Muhtemelen eski bir kuyu ya da çeşmeydi, çünkü Müslümanların mezarları çoğunlukla kapalıydı...”*⁵⁴

Buckingham'ın eserinde Birecik'le ilgili ilk izlenimleri Müslüman mezarlıklarıyla ilgili olmuştur. Buckingham'ın Birecik'in doğa ve çevresiyle ilgili tasvirleri ise son derece detaylıdır;

*“...Buradan kuzeye, nehrin batı kıyısı boyunca, düz bir raf arazisi üzerinde yarım saat daha gittik, doğuda geniş bir mezarlık olan Birecik'in hemen karşısına geldiğimizde, yakınında nehrin bu tarafında alkonulan gezginlerin konaklaması için bir han vardı. Ölüler defin için nehir boyunca taşınır ve mezarları ovanın çok büyük bir bölümünü kaplar gibi görünüyor. Fırat'ın bir yakasından diğer yakasına kervanın nakli uzun ve meşakkatliydi, neredeyse öğlene kadar bizleri meşgul ediyordu...”*⁵⁵

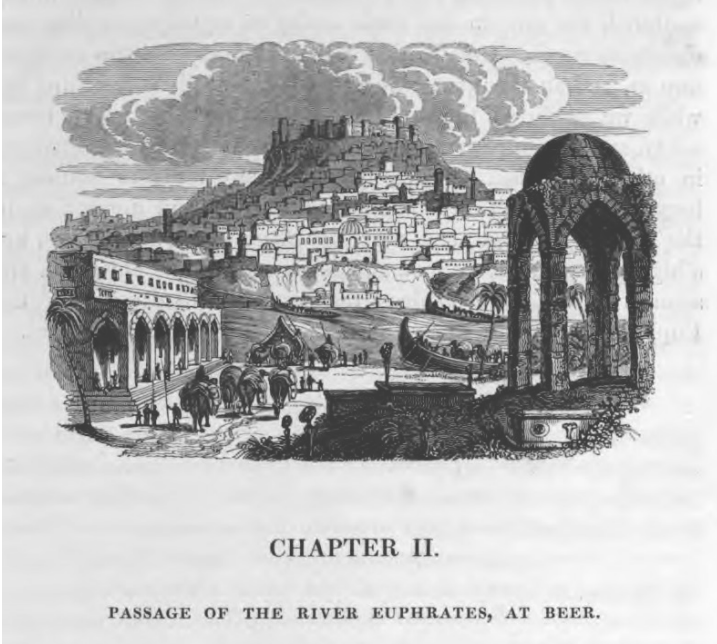
Urfa'ya girişini Birecik üzerinden tasvir eden Buckingham, eserinde o dönemde Birecik'te ulaşımda aktif bir biçimde kullanılan teknelere dair de son derece detaylı ve teknik bilgilere yer verdiği görülmektedir:

“...Her biri yaklaşık 40 fit uzunluğunda, 10 fit eninde, arka kısımda sadece 2 fit yüksekliğinde ve yaklaşık 15 fit pruvada 6 büyük tekne vardı. Bu teknelerin şekli, uzunlamasına bölünmüş ve içi oyulmuş bir su kabağının yarısına benziyordu; meyvenin başı teknenin başını, meyvenin sapı ise arka kısmını temsil eder. Zemin ya da platform neredeyse düzdü ve yan keresteler, sayıca çok ve küçük boyutlu, neredeyse dik ya da zemindekilerle dik açılarda yükseliyordu. Omurga, arka kısım parçası ve arka direği yoktu; alt kısım, döşemenin enine kalaslarının altına çivilenmiş, teknenin başına ulaştığında, genellikle sivrilen ve teknenin başına ula-

⁵⁴ Buckingham, age., s. 26.

⁵⁵ Buckingham, age., s. 26-27.

şana kadar yuvarlak bir biçimde yukarı doğru bükülen kalaslardan oluşuyordu...”⁵⁶

Birecik'te Fırat Nehri'ni Geçiş, (Buckingham, s. 26)

Buckingham seyahatine dair notlarında Birecik'te ulaşım için kullanılan bu teknelerin ne tür yükler taşıdığı, tekneleri kullanan insan sayısı ve grupları ile teknelerin nasıl çalıştığına dair de önemli ipuçları sunar. Özellikle teknelerde kullanılan küreklerin dahi nasıl bir teknikle çalıştırıldığına dair detaylı gözlemlerine şöyle yer verir;

“...Teknenin arka tarafı kumsala sunulduğundan yük hayvanları yüklerinden kurtulduktan sonra kolaylıkla içine

⁵⁶ Buckingham, *age.*, s. 27.

girdiler. Bu teknelerin her biri, dört deve, bir ya da iki at, üç ya da dört eşek ve sekiz ya da on yolcunun yanı sıra yaklaşık iki ton mal taşıyordu, ancak o dönemde neredeyse tehlikeli bir şekilde yüklüydüler. Mürettebat geminin ortasında, her bir uçta üç kişi, kargo, dört erkek ve iki erkek çocuktan oluşuyordu. Geminin yüksek burnu üzerinden ince bir ağacın gövdesinden yapılmış uzun bir kürek geçti ve bunun bir kişi tarafından yönetilmesi gerektiğinden, en kalın ucu içeride kaldı, diğer ucuna ise bıçak için iki düz tahta parçası çivilendi. Bu kürek esas olarak dümen olarak kullanıldı ve her iki uçta da aynı tipte daha küçük kürekler ve ayrı kürekler vardı, böylece gerektiğinde bir tarafta veya diğerinde kullanıldılar...”⁵⁷

Buckingham'ın eserinde öne çıkan bir diğer önemli husus da Birecik'in antik dönemleri ve dünyanın diğer noktalarındaki nehirlerle mukayesesıyla ilgilidir. Antik çağlarda *Birtha* olarak bilinen Birecik kasabasının, Fırat'ın doğu kıyısında, neredeyse kuzeyden ve güneyden akan bu nehrin bir uzantısının üst kısmında ve derenin keskin bir kıvrımının hemen altında yer aldığını kaydetmiştir. Daha batıdan akan uzun bir erişimden sonra nehrin Orontes veya Ürdün'den oldukça büyük olduğunu ve en azından Blackfriars Köprüsü'ndeki Thames'e eşit olduğunu ifade eder. Bu konuda Rauwolf'un 1575 yılı civarında Birecik'ten geçtiğinde nehrin bir mil genişliğinde olduğunu; Maundrell'in ise nehrin Londra'daki *Thames* kadar geniş olduğunu kaydettiğine işaret eder. Otter'in ise 1734'te nehri geçtiğinde genişliğinin, karşı taraflarda çok farklı olduğunu kaydettiğine dikkat çeker.⁵⁸ Buckingham'ın sunduğu bu bilgiler, Birecik nehrinin tarihi yapısına dair önemli ipuçları sunar.

⁵⁷ Buckingham, *age.*, s. 27-28.

⁵⁸ Buckingham, *age.*, s. 28-29.

Buckingham'ın Birecik'le ilgili verdiği bir diğer önemli husus da suyun özelliğiyle ilgilidir. Birecik'te suların donuk sarımsı bir renkte ve Nil'inkiler kadar bulanık olduğunu belirtir. Birecik suyunu Nil'in suyuyla karşılaştıran Buckingham, Nil suyunun, nehirden alınır alınmaz yapılırsa, bir tortu algılanmadan içilebildiğini belirtir. Birecik halkının da genel olarak derelerinin ünlü olduğunu farkında olduğuna işaret eden Buckingham, Birecikliilerin bu ırmağın dünyanın en büyüğü olduğunu düşündüğünü ifade eder. Bu ırmağın Birecik'te halk tarafından cennetin dört ırmağından biri olarak da bilindiğini kaydeder.⁵⁹ Buckingham kitabında Birecik'e dair suyolları, yağış, toprak yapısı, ağaçlar ve kasabanın yapısına dair de önemli bilgiler sunar;

“...Şu anda Fırat'ın yukarısında veya aşağısında Birecik'ten suyuyla bir iletişim yok; kısmen uygun teknelerin olmamasından ve insanların onları inşa etmedeki beceriksizliğinden ve kısmen de kıyıların her iki tarafta Arap kabileleri tarafından işgal edilmesinden, çoğu zaman kendi aralarında savaş halinde olmasından ve her zaman yoldan geçen yabancılara karşı düşmanlık içinde olmasından kaynaklanmaktadır... Birecik kasabasının hemen altında, dere kendisini alçak çimenli adacıklar arasında akan yirmi küçük kanala böler ve kasabanın tam karşısında artık kuru bir çamur yığını vardır ama bütün bunlar, kuşkusuz, Ganj'da olduğu gibi, sularının durumuna göre farklı dönemlerde biçimlerini, büyüklüklerini ve hatta durumlarını değiştirir... Dere, yıl boyunca yüksekliğinde bazı değişikliklere uğrar; ama bu düzenli değildir, çünkü tropik olmayan yağmurlar, düşüş dönemlerinde sabit değildir ve kışın bunlar yan akarsulara su veriyorsa, yazın Toros Dağı'ndaki karla-

⁵⁹ Buckingham, *age.*, s. 29-30.

rın erimesi belki de eşit bir paya katkıda bulunur. Her iki yanda sarp olan kıyılar, buradan da görüldüğü gibi kireçli topraktır ve düz olduğu yerlerde verimlidirler ve ağaçlarla ve yeşilliklerle kaplıdır...”⁶⁰

Buckingham Birecik’e dair izlenimlerine yer verirken buradaki ormanlar, ağaç türleri, taşların yapısı, bölgenin nüfusu, dini yapılar ve mağaraların konumundan da bahseder:

“...Birecik’in yaklaşık iki saat aşağısında ve nehrin doğu kıyısında, palmyelerden değil, daha dolgun yapraklı bir ağaçtan oluşan geniş bir koru ve onun yanında, nehrin kıyısında, bir kale yeri gibi yüksek yapay bir höyük var. Kuzeyde de ormanlar ve yeşil alanlar görülür; ama kasabanın hemen karşısında, beyaz kuvars çakılları ve diğer sert taşlarla kaplı geniş bir ince koyu kumlu plajı olan çıplak topraklı bir ova ve taş kasabasında ve diğerlerinde yüksek kireçli bir uçurum vardır. Birecik kasabası yaklaşık 400 hane ve 3 ila 4 bin nüfusa sahip olabilir. Uzun minareli beş camisi vardır; bir hamam, bir kervansaray, birkaç kahvehane ve küçük ama yetersiz tedarik edilen bir çarşısı bulunmaktadır. Batı cephesi nehir kenarı tarafından yıkanır, öyle ki evlerin duvarları bu cephede savunmasını oluşturur ve diğer üç tarafta, karaya doğru, daha sonraki Müslüman onarımları tarafından bazı yerlerde şekil değiştirmiş, iyi bir Sarazenik⁶¹ işi duvarla çevrilidir. Bu, kuşkusuz, çağlar boyunca Suriye’den Mezopotamya’ya genel bir geçiş olduğundan hem askeri hem de ticari açıdan zorunlu olarak önemli bir konumdu ve uzun zamandır böyle düşünüldüğünü göstermek için yeterli tahkimat ve inşaat izleri kalmıştır. Kasaba çok sarp bir tepenin

⁶⁰ Buckingham, *age.*, s. 31-32.

⁶¹ Sarazen tabiri Roma uygarlığında özellikle Arapça lisanını konuşanları nitelemek için kullanılmıştır. Nuh Yılmaz, “Klunili Peter (Peter the Venerable) ve İslam Algısı”, *Journal of Islamic Research*, 2021, 32/1, s. 99-117.

yamacında olduğu için içinde ve çevresinde farklı yönlerde dik kayalıklar vardır. Bunlarda birkaç büyük mağara ve daha küçük mağaralar vardır; inceleyebildiğim kadarıyla hiçbiri mezar gibi görünmüyordu... Kayalıklar genellikle sert kireçli bir maddeden yapılmıştır ve şehirdeki binaların malzemelerini sağlamıştır; ocakların çoğu şimdi mağaralar, önleri taş duvarla kapatılmış ve mevcut sakinler tarafından mesken olarak kullanılmaktadır.”⁶²

Birecik'e dair izlenimlerini anlatan Buckingham, Birecik'in sokaklarının dar ve temiz olduğunu, Türk evlerinin büyük bir çoğunluğunda Maşallah yazısının bulunduğu da işaret eder;

“...Evler ve üzerinde durdukları kayalık yamaç, nehrin karşı tarafından, güneşte bakılması acı veren, göz kamaştırıcı beyaz bir kütle sunuyor. Merkezde, kayalık bir yükseklikte, iyileştirme amaçlı eski bir harabe duruyor ve şehrin kuzey ucu boyunca, dik bir uçurumun suya baktığı yerde, büyük bir kalenin duvarları ve kuleleri, uçurumun kendisiyle birleşmiş ve şimdi bile, büyük harap durumunda, heybetli bir yapı sergiliyor... Bununla birlikte, kasabanın kapılarının birinin verandasında, tekerlekler için her biri yaklaşık altı fit uzunluğunda ve en kalın kısımları dokuz inç çapında iki büyük demir aks gördüm... Birecik sokakları dardır; ancak sitenin dikliği ve yapı malzemesinden dolayı şehir genel olarak temizdir. Bazı evlerin önleri sıvalı ve beyaz badanalı, kapı üzeri Türk üslubunda boyalı figürlerle ve hepsinin (Maşallah) yazısı, Halep'te sıkça görüldüğü gibi, kurulma tarihleriyle birlikte Yüce Allah'a hayranlık ve saygının ortak bir ünlemi...”⁶³

⁶² Buckingham, *age.*, s. 32-33.

⁶³ Buckingham, *age.*, s. 33-34.

Buckingham Birecik'teki evleri anlatırken tıpkı Fırat Nehri'ni Thames nehriyle mukayese etmesi gibi buradaki evleri de sıklıkla mimari açıdan dünyanın farklı noktalarındaki evlerle mukayese eder. Bu karşılaştırmanın ilerleyen bölümlerde Urfa'ya dair izlenimler sırasında da benzer şekilde yapıldığı görülmektedir.

“...Duvarlar sert sarı bir taştan yapılmış gibi görünüyor, şehrin yakın çevresinde sadece küçük bir kısmı var... Bunlar mükemmel bir taş işçiliğine sahiptir ve Roma işinin taklidi ile rustik tarzda inşa edilmiştir. Köşelerde kuleler ve diğer kısımlar var ve duvarın bazı bölümleri Antakya'da olduğu gibi çok dik yamaçlara tırmanır. Her yerinde oklar için ilmek delikleri ve zirveyi çevreleyen bir mazgallı siper vardır. Doğu kapısının önü, aralarında Roma döneminde çok moda olan ve daha sonra Sarazenler tarafından taklit edilen yelpazeli nişler de dâhil olmak üzere, zevkli birçok mimari dekorasyon sunmaktadır. Ancak bunlar her zaman sonuncular tarafından sivri kemere yakın bir şekilde ve Roma çağındakilerden kolayca ayırt edilebilecek şekilde yapılmıştır...”⁶⁴

Buckingham kitabında Birecik'le ilgili bölümlerde izlenimlerine yer verirken sıklıkla evlerde, sokaklarda, mezarlıklarda ve diğer mekânlarda kullanılan dini motifler ve tasvirlerle dair eleştirilerde bulunduğu görülür.

“...Doğu kapısının ön tarafının tamamının çevresinde yüksek kabartma karakterli ve iyi oyulmuş bir yazıt içeren, uzun bir düz taş şerit vardı ama o kadar eski ve karmaşık biçimlerdeydi ki, eski Kûfi harfini kolaylıkla okuyabilen ve günümüzde kullanılan en bilgili Arapça üslubunu anlayan birçok kişi olmasına rağmen hiçbirimiz onu anlayamadı. Birecik, Urfa Paşası'nın egemenliğindedir ve sadece birkaç

⁶⁴ Buckingham, *age.*, s. 34-35.

kişisel hizmetlisi olan ve askeri olmayan bir Ağa tarafından yönetilmektedir. Suriye'den gelen malların girişinde ödenen miktar, hangi maldan olursa olsun, deve yükü başına dört buçuk kuruş veya yaklaşık yarım İspanyol dolarıdır; Hacdan Kudüs'e dönen ve Fırat'ı geçerek Mezopotamya'ya geçen ve kervanımızda birkaç tane bulunan tüm Hıristiyanlardan yüz para veya kişi başına yaklaşık yarım kron sterlin talep edilmektedir. Kamp yaptığımız yerin doğu duvarları olmadan, kayaya bırakılmış, sütunlarla desteklenen büyük bir mağara vardı ve bir zamanlar sığırlar için barınma yeri olarak kullanıldığı ortaya çıktı...”⁶⁵

Buckingham Birecik izlenimlerinde Fırat Nehri'nin stratejik önemi ve bu nehrin ulaşımında nasıl önemli bir rol oynadığına da geniş yer verir.

“...Kayanın yanlarında ve sütunlarının her birinde, hayvanların yularını tutturmak için oyulmuş delikler ve çubuklar vardı ve bunlar uzun yıllar boyunca kesinlikle bu amaç için kullanılmıştı, çünkü orijinal olarak kaba taşlar sürekli sürtünme ile oldukça pürüzsüz bir şekilde aşınmıştı, ancak böyle bir amaca uygun olmaktan çoktan vazgeçmişti. Bu yerde, bazı Yunan yazarların tarif ettiği gibi, Fırat Nehri'nin eski zamanlarda Ermenistan'dan Babil'e götürüldüğü şişirilmiş derilerle şamandıralı sallardan oluşan teknelerin hiçbirini görmedim... Dereden sık sık, giysilerini çıkaran, başlarına geçiren ve vücutlarını sıkıca havayla dolu bir koyun veya keçi derisinin üzerine atan erkekler ve oğlanlar geçer. Bu yüzer gemiyi, kollarını bir ucuna yakın bir yerde, elleri altında kilitlemeye kadar etrafına kenetleyerek, diğer uca yakın yanlara daha gevşek bir şekilde uyluklarını atarak tamamen kucaklarlar. Ayakların basit bir itme hareketi ve

⁶⁵ Buckingham, *age.*, s. 35-36.

*ara sıra ellerden birinin kürek veya dümen olarak kullanılmasıyla, en büyük teknelerden daha hızlı ve derenin kuvvetinden çok daha az yol kaybıyla karşıya geçerler...”*⁶⁶

Buckingham kitabında Birecik'te kullanılan diller, halkın demografik yapısı ve kadınların giyim kuşamları gibi detaylara da yer vererek burada yaşayan insanları Avrupa'dakilerle şöyle mukayese eder;

“...Birecik'in dili neredeyse tamamen Türkçedir, halkın büyük bir kısmı Arapçayı bile anlamamaktadır. Erkeklerin kıyafetleri Halep'tekiyle hemen hemen aynı ve aralarında oldukça büyük bir oranda yeşil sarıklı Şerifler vardır. Peygamber'in bu yakın torunlarının ne kendisinin ne de kendi zamanının ailesinden birinin asla ulaşamadığı Suriye'nin kuzey kesimlerinde çok sayıda olması dikkat çekici görünüyor, oysa Yemen ve Hicaz'da nispeten azlar... Birecik kadınları Küçük Asya'ninkiler gibi giyinirdi ve gevşek bir şekilde örtündüğünü gördüğüm birkaç kişiden bazıları, daha sağlıklı kırmızımsı renklere sahip, güney Avrupa'nın kadınları kadar güzeldi. Akşamımızı şehrin yukarısındaki tepenin zirvesinde geçirdik; biz çimenlerin üzerinde pipolarımızı tütürürken ve batı esintisinin serin tazeliğini içerken, en güzel ihtimal bizi mutlu etti... Doğu duvarının ötesinde, kervanın develeri belli belirsiz görülüyordu, içinde oturdukları geniş gölgenin alacakaranlığı, sürücülerinin dertlerini dağıtmak için etrafında toplandığı ateşlerin dumanıyla daha da kararmıştı. Arkamızda, her iki tarafında ani kayalıkların olduğu ve her tarafı sık yapraklı ağaçlarla kaplı, beyaz kireçli bir vadi vardı. Önümüzde, ayaklarımızın altında, sayısız küçük adacıktan geçerek görkemli Fırat akıyordu. Dere, doğu tarafında verimli bahçelerle dolu dar bir ova

⁶⁶ Buckingham, *age.*, s. 36-37.

kayması ile sınırlanmıştır ama karşı kıyısından, batı ufkuna doğru, göz, sınırsız genişliği boyunca görülebilecek belirgin bir özelliği veya belirgin bir nesnesi olmayan düz bir arazi parçası üzerinde uzanıyordu...”⁶⁷

Birecik'teki Türkmen Ovalarından Urfa'ya

Bilindiği üzere XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlı şehir ve kasabalarında Müslüman ve gayrimüslim tebaa bir arada yaşamıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerine göre, daha ileri bir tarihte 1292'de Türk hâkimiyetine geçmiş olan bu bölge uzun bir dönem Ermeni Katolikosluğu'nun merkezi olmuştur. Buna rağmen XVI. Yüzyılda Rumkale halkının tamamı ise Türk ve Müslüman nüfustan oluşmaktaydı. Bu durumun en önemli nedenleri arasında Rumkale'nin Memluk Türkleri tarafından önce 1280 yılında ağır bir şekilde tahribi ve sonrasında da 1292'de Ermeni Katolikosluğu'nun burayı terk etmesi ile ilgili olduğu söylenebilir. Ayrıca Memluklerin düşmanları İlhanlılar ile iş birliği yapan Ermenilerin sınır bölgesinde ve stratejik öneme sahip olan Rumkale gibi bir şehirde bulunmalarını sakıncalı gördükleri için de Ermenileri buradan uzaklaştırmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bölgenin Memluklü hâkimiyetine geçtikten sonra, Türkmenlerin Rumkale ve civarına yerleşmeye başladığını söylemek mümkündür.⁶⁸

Buckingham Birecik'ten Urfa'ya seyahati sırasında kendisinin Türkçe bilmemesi nedeniyle Halep'in bir yeniçerisine benzetildiğinden bahseder. Kendisinin bu seyahatte Urfa'ya girerken aslında bir Yeniçeri değil, batıda şanssız olan ve şimdi doğuda yeni maceralarla kayıplarını telafi

⁶⁷ Buckingham, *age.*, s. 37-38.

⁶⁸ Karadeniz, *agm.*, s. 435.

etmeye çalışan Mağribli bir tüccar olduğuna gümrük muhafızlarını ikna etmeye çalıştığını kaydeder.⁶⁹

Buckingham Urfa'ya girişte kendisini Türkçenin pek az konuşulduğu Kahire'den gelen bir Yeniçeri olarak tanıtmıştır. Bu şekilde 25 altın rubye ya da 60 şilin sterlin vererek kaçmayı başardığını, kısa süre sonra kervana katıldığını kaydeder. Kasabanın yukarısındaki tepenin üstünden, sert, kireçli bir toprak üzerinde ilerlediklerini ve burada birçok büyük akbaba ve bazı şahinler gördüğünden bahseder. Dağ, vadi ve hatta ova olmadığı için ülkenin görünümünün donuk ve ilgi çekici olmadığını belirtir. Bütününün derin bir denizin fırtınadan sakinliğe geçerken yüksek ve uzun dalgaları gibi eşit olmayan bir yüzeyde olduğunu ve manzaranın monotonluğunu hafifletmek için görünürde hiçbir yerde bir ağaç olmadığını belirtir. Yolda konakladıkları bir noktada kendi kısıtlı imkânları ile kervanın akşam yemeği yediğini ve bu yemeğin ise haşlanmış buğday, deve gübresi ateşinde pişirilmiş ve eritilmiş tereyağında demlenmiş ılık ekmek ve etraftaki çimenlerden toplanmış yabani otlardan oluştuğundan bahseder. Daha sonra bir pipo ve bir fincan kahve içtiklerini ve ardından küçük bir teneke kutudan kendilerine yuvarlak sert bir kek haline getirilmiş yaklaşık bir ons kahverengi şeker sunulduğundan bahseder. Bu şekerin ise mevcut kervana mal ve para olarak 10 veya 15 bin sterlin değerinde mülkü olan Musul'un en zengin tüccarlarından birinin yol ücreti olduğunu kaydeder.⁷⁰

Buckingham bu bölümde ayrıca konakladığı kervansaraylara dair izlenimlerine de geniş yer verir. Daha önceki yerlerde olduğu gibi buradaki mimari yapılarla Avrupa'da-

⁶⁹ Buckingham, *age.*, s. 40.

⁷⁰ Buckingham, *age.*, s. 41-42.

kileri mukayese eder ve buradaki mimariyi İspanya'daki Gotik yapılara benzetir;

“...Ay batarken veya gece yarısına yakın bir zamanda istasyonumuzdan ayrıldık. O andan itibaren gün ağarıncaya kadar yolumuz doğuydu, dün geçtiğimize benzer, kabaran toprak sırtlarından, kuru, hafif bir topraktan, pek az otla kaplı ve içinde birkaç mısır parçasından oluşan bir ülke üzerinden geçti. Ovanın oyukları, ama hiçbir yerde ağaç yoktu. Saat sekize doğru Çarmelik Hanı⁷¹ adında büyük bir harap kervansaraya geldik. Mükemmel bir taş işçiliği ile inşa edilmiş, odalar, stantlar, avlular ve vb. her türlü kolaylık ile döşenmiş, Türkiye'nin herhangi bir yerinde gördüğüm en büyük ve en iyilerden biriydi. Büyük ön kapıda sivri kemer görülmektedir... Çatı, merkezi avlunun etrafında uzanan bir terasa dönüştürülmüş ve dış cephenin dört tarafındaki korniş tamamen Arapçaydı. Karşıdaki iyi bir binada, gümrük muhafızı ve onun uygun memurlarının, geçerken malları incelemek için makamı olduğu söylenen, aynı derecede iyi bir duvarcılık vardı. Sivri kemerin yanı sıra burada üç daire parçasından oluşan bir pencere vardı; Gotik üslubu andıran iki alt bölüm yuvarlak kemerli, üstteki hafif sivri uçlu ve yine de aynı binadaki bu üç çeşit kemer tartışmasız çağdaştı...”⁷²

Buckingham konakladıkları mekânları tasvir ederken sıklıkla oryantalist bir bakış açısını yansıtan ifadeler de kullanır. Örneğin Birecik'ten Urfa'ya seyahatini ele aldığı üçüncü bölümde sıklıkla bu tarz gözlemlerine yer verir;

“...Aynı yerin Büyük Sarazen Kalesi'nde güzel Gotik pencereler var, aynı yerde Gotik karakterlerle yazılmış bir yazıt var ki, mimarisi Sarazenik olsa bile Arapça bir eser olama-

⁷¹ Çarmelik Hanı.

⁷² Buckingham, *age.*, s. 42.

yacak. Hhussan Kalesi'nin Haçlılar tarafından ele geçirildiğine dair ne bir tarih ne de gelenek vardır, ancak Gotik karakterdeki yazıt bunu oldukça olası kılmaktadır ve eğer öyleyse, mimari kolayca bir onarım olarak ya da orijinal Sarazenik eserine bir ilave olarak açıklanabilir. Bu ülkelerdeki tüm mimarlık tarihi, onlara sahip olan farklı ırkların anıtlarını incelerken bin bir kuşkuyla gölgelenir. Her tarz ve düzenin bir günü olmuştur; ancak, beklenebileceği gibi, ardılıklarının tarihini aydınlatan bu kalıntıların yerine, görülen her parça yalnızca Doğu'daki belirli mimari tarzların ve düzenlerin yükselişini, ilerlemesini, mükemmelliğini veya düşüşünü sağlama eğilimindedir...”⁷³

Buckingham Birecik'ten Urfa'ya doğru giderken yolda gördüğü Türkmenlere dair de izlenimlerine yer verir. Özellikle burada karşılaştığı Türkmenlerin fiziksel özelliklerini uzun uzun anlatan Buckingham, Türkmenlerin hangi özellikleriyle Araplardan farklı olduklarına dair geniş bir değerlendirme yapar. Buckingham seyahati boyunca gittiği coğrafyadaki kadınlarla ilgili değerlendirmelerde de bulunarak, yolda gördüğü Türkmen kadınlarının da bu anlamda gayet iyi giyimli olduklarına şöyle işaret eder;

“...Buradan, uzun sabah yolculuğumuzdan sonra hoş bir ferahlık olan biraz süt aldığımız küçük bir Türkmen kampına soldan döndük. Çadırlar, daha küçük olmakla birlikte, yapı olarak yakın zamanda anlatılanlara benziyordu. Bu kampın adamları, başka bir yerde belirttiğim gibi, aynı sınıftaki Araplardan daha güzel, daha temiz, daha iyi giyimli ve daha rahattı ve hepsi genellikle geniş kıvrımlar halinde beyaz kumaştan olan sarık giyerdi. Şimdiye kadar gördüğüm çehrelerin çoğunda Tatar fizyonomisine benzerlik izleri var gibiydi. Yüz kısa, geniş ve yassıdır, çıkık elmacık kemikleri,

⁷³ Buckingham, *age.*, s. 42-43.

küçük çökük gözler, düz burun, geniş ağız ve kısa boyun, tam siyah gür sakallı. Malay ve Çin yüzü, burada görülen aynı çehrenin abartılı örneklerinden başka bir şey değil ve belki de en uç noktayı oluşturuyor, bu da ilk belirgin başlangıcı. Arap ırkında yüz uzun, dar ve keskindir; elmacık kemikleri, düz ve alçak ve hepsinin büyük anlamlı gözleri, çıkık ve kıvrımlı bir burnu, küçük ama dolgun dudaklı ağız, uzun zarif boynu ve genellikle seyrek sakalı vardır. Bir ırk veya kast olarak Türkmenler bu nedenle Araplardan çok farklıdır; aynı yaşam alışkanlıkları onları kuzeyden ve güneyden birbirlerine sınır koymaya getirmiş olsa da. Bu kabilenin kadınları daha önce gördüğümüz kadar iyi giyimliydi...”⁷⁴

Buckingham yolda karşılaştığı Türkmen toplumunun özellikle de kadınların giyim kuşam özelliklerini ele alırken şöyle bir tasvir yapar;

“...Yeni evli olduğu söylenen birini, kırmızı arpacık paçalı, sarı çizmeli, temiz beyaz bir üst giysili, başında kırmızı bir muşamba, önünde sarkan kırmızı bir muşamba ve üç sıra altınla çadırına keçi süren birini fark ettik. Venedik pulları alnının etrafında bağlı. Açık tenliydi, kırmızıydı ve teninde lekeler yoktu; ama hepsinden öte, dikkat çekici derecede temiz ve kusursuz bir şekilde açtı...”⁷⁵

Buckingham şehirlerde hüküm süren örf ve adetlerin büyük oranda Müslümanların kadınlara karşı muamelesinin değişmez bir parçasını oluşturan inzivanın ürettiği bir etki olarak değerlendirir. Türkmenlerin bulunduğu noktadan ayrıldıktan sonra yolda yağmur suyunu almak için yapılmış büyük bir sarnıç gördüğünü anlatır ve bu sarnıcın biçimsel özelliklerine de geniş yer verir.⁷⁶

⁷⁴ Buckingham, *age.*, s. 43-44.

⁷⁵ Buckingham, *age.*, s. 44.

⁷⁶ Buckingham, *age.*, s. 45.

Buckingham yolculuğu sırasında kendisine refakat eden Hacı Abdurrahman'ın evinde Pencaplı iki Hint fakiri olduğunu da kaydeder. Bunlardan birinin biraz Hintçe konuştuğunu ve daha önce Bombay'da olduğunu söylediğini kaydeder. Buckingham Hint fakirinin İngiliz hükümetini övdüğünü ve İngilizlerin onları sokaklarda çıplak dolaşırken bulduklarında kırbaçlama dışında her konuda doğru yaptıklarını düşündüğünü söylediğini ifade eder. Buckingham'a göre İngilizlerin büyük bir çoğunluğu genel olarak Hintli Müslümanların, diğer ülkelerden gelen aynı inanca sahip inananlardan daha bağınaz ve fanatik olduklarını gözlemlediğini de yazar.⁷⁷

Kervanın Urfa Şehrine Girişi

Buckingham ilk kez Urfa'yı gördüğünde Urfa şehrinin kendisinde uyandırdığı izlenimlere şöyle yer verir:

⁷⁷ Buckingham, *age.*, s. 48.

“...Önceki gecenin dağılmasının etkileri (eğer bizimki kadar ılıman bir neşe varsa), güneş doğana kadar bizi uykuda tuttu ve yürüyüşümüze tam bir saat sonra başladı. Yol şimdi eskisinden daha engebeli ve taşlı hale geldi; ama yaklaşık bir buçuk saat sonra, tepelerden birinin tepesine varıp bir vadeden aşağı inerken Urfa’yı gördük. Arkamızda daha alçak bir tepenin üzerinde durduğundan ve neredeyse kuzeye ve güneye uzanan uzun, çıplak bir duvar dışında batıya doğru pek az görüldüğü için, buradan görünüşü ilginç değildi. Onu ilk gördüğümüz tepenin üzerinde, kayayı delip geçen ve her iki yanında dik bir duvar bırakan bir geçit dikkatimi çekti ve buradan, şehre kadar olan tüm yol, bir milden daha fazla bir mesafe, geniş bir asfalt yoldan geçiyordu, tepenin kenarından aşağı doğru kıvrılıyordu ve hâlâ iyi durumdaydı...”⁷⁸

Buckingham eserinde yaptığı gözlemlerde Urfa’daki mezarlıkların bulunduğu coğrafi noktalar, burada kullanılan taşların şekil ve yapılarına dair de bilgiler sunar;

“...Üstümüzdeki kayalıklarda hem sağda hem de solda, mezar ayak parmakları görünümüne sahip birkaç kazı olduğunu fark ettik. Bunlardan birkaçı, Asi Nehri’nin ağzında bulunan Selevkiya’daki mezarlar gibi, açıklıklarında kemerliydi; fakat bunların büyük bir kısmı, Mısır Thebai’nin nekropolündekiler gibi dikdörtgen kare girişlere sahipti ve bunların hepsi, kuşkusuz, yüksek antik çağların eserleriydi. Kireçtaşı kayalardan oluşan tepenin eteğine ulaştığımızda, ekili iyi topraktan yapılmış bir ovada yarım saat boyunca gittik ve kasabaya yaklaşmanın yapıldığı arazinin daha küçük bir yükseltisine tırmanmaya başladık geniş bir modern mezarlık aracılığıyla...”⁷⁹

⁷⁸ Buckingham, *age.*, s. 51-52.

⁷⁹ Buckingham, *age.*, s. 51-52.

Buckingham bu bölümde daha çok Urfa'daki mezarların mimari yapılarına dair detaylı bilgiler sunar. Mezarların tamamının Türk üslubunda olduğunu, baş kısmının bir türbanla süslendiğini, her iki ucunda ise uzun bir taş bulunduğunu ve karakterine göre, ölen kişinin cinsiyeti ve yaşam sınıfının dahi bilinebildiğine değinir. Buckingham buradaki mezarların Türk kavuğu veya nervürlü kalpak ile süslenmesini dikkate değer bulunduğunu ve bu durumun genel olarak Osmanlılara veya Konstantinopolis ve yakın çevresinin Türklerine özgü olduğuna işaret eder. Burada mezarların genel olarak önceki gördüğü yerlerdekinden daha iyi inşa edilmiş ve daha pahalıya süslenmiş olduğuna vurgu yapar.⁸⁰

Buckingham Urfa'daki mezarlara dair detaylı bilgilere yer verirken, mezarlarda dik yazıtlı taşların bulunduğunu, bu taşların Arap ve Türk mimarisinde tekrarlanan yontulmuş frizler olduğunu, bu mezarlar arasında ilk defa askeri ganimetlerin tasvir edildiğini gördüğüne de yer verir. Burada birbirine bakan mezarların baş ve ayak taşlarının iç yüzeylerinin düz olduğunu ve bunların hem Türkçe hem de Arapça olarak birçok satırla yazıldıklarına yer verir. Harflerin, bir kısmının beyaz zemin üzerine yaldızlı, kiminin ise yeşil zemin üzerine siyaha boyanmış olduğunu ifade eder. Yüksek kabartma olarak kesilmiş taşların bakireler ve gençler için, ikincisinin yöneticilerin veya dindarlıkları ile öne çıkan diğer kişilere özgü olduğunu kaydeder. Yeşil renginin Peygamber'in kutsal rengi olduğunu da ifade eder.⁸¹

Buckingham Urfa'da mezarlıklarda kullanılan yazı tipleriyle ilgili detaylı bilgilere yer verir. Çizgilerin ferman ve diğer devlet yazıları şeklinde sağdan sola eğik veya çapraz olarak yukarı doğru işlendiğini kaydeder. Burada kullanı-

⁸⁰ Buckingham, *age.*, s. 52.

⁸¹ Buckingham, *age.*, s. 52-53.

lan yazı karakterlerinin fazlasıyla iyi işlenmiş olduğunu belirtir. Bu taşlar üzerinde genellikle şatafatlı renklerde çeşitli amblemlerin de bulunduğunu, üstteki sarık altında, bir kılıç, bir kalkan, bir gürz, bir savaş baltası ve diğer savaş aletlerinin de tasvir edildiğini ifade eder. Buckingham bu tür Roma cihazlarının genel olarak gruplandırılmış olduğunu ancak Türklerin bu konuda henüz başlangıç düzeyinde oldukları için kullanılan resimlerin çok iyi düzeyde olmadığından bahseder. Mezarlarda kullanılan biçim ve sembollerin şehirde yalnızca belirli insan katmanları tarafından giyildiğinin bilindiği için, mezar taşlarından hareketle ölümlerin ait olduğu toplumun kendine özgü sınıfları hakkında da ipucu edinilebildiğinden bahseder.⁸²

Buckingham şehre girişinde konakladıkları kervansaray hakkında da detaylı bilgi verir. Bu kervansarayın konumu, ticaret merkezleri açısından öneminden bahseder. Bu noktada özellikle hacdan ve kutsal mekânlardan gelen yolcuların uğrak bir noktası olduğuna şöyle işaret eder:

“...Şehir kapısına yaklaşınca sola döndük ve bir derenin üzerindeki küçük bir köprüyü geçerek Kulakoğlu Han'ında⁸³ durduk. Bu büyük bir kervansaray, şehre eşyalarını getirmeyip de orada birkaç gün kalanların, başka bir yere yolculuklarında yolcu olarak kullanması için ayrılmış. Bu handa develerimiz yüksüzdü; ama hacdan ya da kutsal hacdan dönüşünü kutlamak için gelen koruyucumun sayısız arkadaşı burada kalmamıza izin vermediler. Bu nedenle, büyük meydanda her şeyi güvenli bir şekilde boşaltıp yalnızca Hacı'nın gözde ve sadık Habeş kölesi Ebu Sinan'ı malların yanında bırakarak handan ayrıldık. Davetler o kadar çoktu

⁸² Buckingham, *age.*, s. 53.

⁸³ Han Külahoğlu.

ve o kadar acildi ki, ilk başta hepsini reddetmek gerekliydi, çünkü herhangi bir incinme nedeni göstermeden birini diğerine tercih etmek imkânsızdı; böylece arkadaşlarımızın buluşacağı Khan el-Gümrük⁸⁴ veya Gümrük Dairesi Hanı adlı büyük bir binada odalar bizim için hazırlandı...”⁸⁵

XIX. Yüzyılda Urfa şehri kervan yollarının güzergâhı açısından stratejik bir öneme sahipti. Bu dönemde Urfa'ya çeşitli bölgelerden farklı mallar getiriliyordu. Örneğin XVIII. Yüzyılda Urfa'da ipek, alaca,⁸⁶ kutnî,⁸⁷ aba, car, çuka, kendir gibi pamuk ve tekstil ürünlerinin yanı sıra boya, deri, kına, bakır ve kalay gibi sanayii mallarının da önemli bir yeri olduğu bilinmektedir.

Buckingham kaldıkları handa her birinin ayrı bir odası olduğunu, ayrıca arkadaşlarıyla buluşabileceği küçük bir odası olan, herhangi bir özel konutta olabilecekleri kadar özgür ve rahat olduklarından bahseder. Hanın en az 100 metre karelik bir açık avludan oluştuğunu ve tamamının döşeli olduğunu belirtir. Bu hanın iki yanında kapalı çarşı-lara çıkış kapılarının olduğunu, üçüncüsünde ise bir dizi ahır olduğunu ifade etmiştir. Buckingham kaldıkları hanın aşağısındaki avludan, köşeden köşeye çapraz olarak geçen ince, geniş şeffaf bir suyun aktığını, bu suyun atların sulanması, dindarların abdest alması, imal edilen ürünlerin işçinin elinden çıktıktan sonra müşteriye satılmak üzere sunulmadan önce yıkanması işlemlerinde kullanıldığından da bahseder.⁸⁸

⁸⁴ Gümrük Hanı.

⁸⁵ Buckingham, *age.*, s. 54.

⁸⁶XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek ve pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidi.

⁸⁷ Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözücü ipek olan bir kumaş.

⁸⁸ Buckingham, *age.*, s. 54.

Buckingham kaldıkları hanı anlatırken buradaki suyla ilgili yapının bütün planı ve düzeninin mükemmel olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca binanın duvar işçiliğinin iyi olduğunu, ancak Türklerin çalışmaya karşı doğal isteksizliğinden kaynaklı tüm bu avantajlarıyla birlikte olması gerektiği kadar temiz olmadığını da kaydetmiştir. Buckingham handa gününün neredeyse tamamının şehrin en saygın tüccarlarıyla yaptığı ziyaretlerle geçtiğini de belirtmiştir. Akşamları ise Hacının arkadaşları tarafından kendileri için oluşturulan bir akşam yemeği ve partisine katıldığını güneş batmadan önce ise Peygamber'in 30 kişilik yeşil sarıklı soyundan birinin evi olduğunu belirttiği bir evde toplandıklarını kaydetmiştir. Bu evde yaldızlı tavanın, halı kaplı divanların, ipek minderlerin ve işgalcinin zenginliğinin diğer işaretleri ile döşenmiş çok güzel bir odaya alındıklarını belirtmiştir. Burada Buckingham'ın "işgalcinin zenginliği" ile neyi kastettiği anlaşılama- maktadır. Bu eğlenceye iki Hintli fakirin de katıldığını da kaydetmiştir.⁸⁹ Buckingham eserinde bu Hintli fakirlerin kılık kıyafet ve dış görünüşleriyle ilgili bilgilere de yermiştir.

*"...Gevşek bir paçavraya bürünmüş, pek çok ip ve iplikle bağlanmış olsalar da onları güçlkle birbirine bağlayan ve son üç yıldır giysilerini hiç değiştirmemiş ya da belki de vücutlarını yıkamamış oldukları için haşaratla kaynayan bu adamlar, kanepeler boyunca diğerlerinin arasına oturdu ve şirketin diğer üyeleriyle aynı özenle hizmet etti..."*⁹⁰

Buckingham bu tarz pejmürde ve kötü durumdaki yağcılarının iyi giyimli ve temiz olanlarla eşit bir yerde kalmalarının beraberinde zenginlerin evlerinin de en az pejmürde-lerin ki kadar haşarelere maruz kalmasına neden olduğuna

⁸⁹ Buckingham, *age.*, s. 55.

⁹⁰ Buckingham, *age.*, aynı yer

da dikkat çeker.⁹¹ Kaldıkları evde yedikleri yemeğe dair de önemli ipuçları sunar. Burada kendilerine ikram edilen yemeklerin bir tepsi içinde getiriliğini, pilav, et ve meyvelerin ikram edildiğinden bahseder. Özellikle günümüzde halen yaygın bir biçimde Urfa yöresinde kullanılan lebeninin ikram edildiği de görülmektedir. Yine içeceklerle ilgili olarak da buzlu şerbet olarak adlandırdığı içeceğin çok lezzetli olduğunu ve kendisine şarabı aratmadığını şöyle ifade eder:

“...Akşam yemeğimiz, Arapça aletler ve yazıtlarla süslü, içinde en az kırk tabak bulunan büyük bir metal tabakta servis ediliyordu; ortası her zamanki gibi pilav, çevresindekiler ise haşlama et, meyve ve çeşitli yemeklerden oluşuyordu. İçeceklerimiz arasında buzlu süt ve lebni vardı, bal, tarçınlı su ve baharatlarla yapılan ince bir buzlu şerbet ve gül suyu ile seyreltilmiş geçen yılın buzlu nar suyu, böylece kişi ziyafeti taçlandırmak için şarap eksikliğinden pişmanlık duymaz. Önünde oturan herkesin dizlerini kaplayacak kadar büyük bir parça bırakacak şekilde tepsiyi çevreleyen peçete, ince ipek tüldendi, kenarları ve uçları işlemeliydi ve 6 ya da 8 yada⁹² uzunluğunda tek parçaydı... Bize Arapçada “tas” adı verilen gümüş bir kapta su ikram edildi ve gümüş ibriklerle koğuşları yıkadık. Akşam pipolarımız ve kahvelerimiz evin terasında çekildi ki bu, heybetli ve neredeyse şehrin merkezinde oturuyordu, bize büyük ölçüde ve güzellikte panoramik bir görüntü verdi...”⁹³

Buckingham Urfa’da misafir uğurlama ritüelinden de bahseder. Ayrılırken hanın kapısına kadar kendisine eşlik edildiğine değinir. Ayrıca Urfa’da bulunduğu süre zarfında katıldığı eğlencelerde Kudüs’teki Paskalya bayramından

⁹¹ Buckingham, *age.*, s. 56.

⁹² 0.9144 m.

⁹³ Buckingham, *age.*, aynı yer.

Mardin'e dönen ve Türkler tarafından Hacı değil Muhdesi olarak adlandırılan Hristiyanların da olduğundan bahseder. Bu hacıların isimlerinin Eesa ya da İsa olduğunu ve Abdullah veya Tanrı'nın Kölesi anlamına geldiğini belirtir. İsa ve Muhammed isimlerini sadece kendi peygamberlerinin takipçileri tarafından taşındığını fakat Abdullah isminin ise hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar için ortak bir isim olduğunu belirtir.⁹⁴

Buckingham ayrıca Urfa'daki eğlence kültüründen ve müzikten de bahseder. Bazı Hacı ailelerin evinde Habeşli anne ve babadan doğmuş köle çocuklarının olduğuna ve bu evlerde gerçekleştirilen dini ritüellere ise şöyle yer verir:

*“... Henüz sekiz yaşında olmasa da efendisine Mekke'ye kadar eşlik etmişti ve kendisine fahri unvanla hitap ediliyordu... Bu çocuk ve deve oğlanlarından biri, on beş yaşında bir delikanlı, birbirlerine, topluluğun tüm seslerinin sert korusu tarafından belirli aralıklarla tekrarlanan, tepki veren mısralar söylediler. Dans daha sonra vahşilikten en şehvetli hareketlere dönüştü; adamlar karşılıklı ve ilerici adımlarla birbirlerine yaklaştılar ve en sıcak birlikteliği taklit ettikten sonra daha sıkı sarıldılar ve bir zevk vecdi içinde yüksek sesle bağıldılar...”*⁹⁵

Buckingham'ın verdiği bilgiler söz konusu dönemde Urfa'ya hangi bölgelerden kervanların geldiğine dair de önemli ipuçları sunar;

“...Hanımız bu sabah Diyarbakır'dan Halep'e giden iki günlük bir yolculuktan sonra bir kervanın gelmesiyle dolup taşı. İlkbaharın sonucu olarak yürüyüşte bu kadar uzun olmuştu ki, esas olarak bunu oluşturan katırlar, her iki saatte

⁹⁴ Buckingham, *age.*, s. 57.

⁹⁵ Buckingham, *age.*, s. 57-58.

bir otlamak için durdular. Diyarbekir'in buradan neredeyse kuzeydoğu yönünde olduğu ve altı iyi kervan günü yolculuğu olduğu söyleniyor. Kasabaya erken gittik, dün buraya geldiğimizi karşılamaya gelenleri ziyaret ederek günümüzün geçtiği yer, bana buradaki en iyi evlerin yanı sıra pek çok evi görme fırsatı verdi... Kafilemiz büyük olduğu için, nereye gitssek, kadınlar biz girerken ya da evlerin avlularından çıkarırken evlerinin pencerelerinden bizi gözetlemeyi başardılar ve karşılığında bana kendilerini iyi bir şekilde görme fırsatı verdiler. Ancak bu, onlarınki kadar benim tarafımdan da çalınmıştı; çünkü kafilemizden hiç kimse gözlerini o yöne çevirmedi, ben de daha dikkatli olmak, kendi içinde övgüye değer olsa da burada yalnızca daha zayıf cinsiyete izin verilen bir merakın uygulanmasında keşfedilmekten kaçınmak gerekiyordu...”⁹⁶

Buckingham Urfa'da bulunduğu sürece “*Selâm Aleykom*” selâmı ve onun cevabı olan “*Aleyküm Selam*” sözcüğünü sıklıkla duyduğunu, bu selamın sadece Müslümanlar tarafından verilmesine ve alınmasına izin verildiğini ve bu selamın aynı zamanda herhangi bir eyleme başlamadan önceki adet olduğuna da değinir. “*Büyük ve merhametli olan Allah'ın adıyla*” anlamına gelen “*Bismillah el Rahmân el Rahim*” sözcüğünün de yoğun bir biçimde kullanıldığını belirtir.⁹⁷ Buckingham Urfa'da bulunduğu süre zarfında kendisinin İngiliz olduğunu çok az kişinin bildiğini, Müslüman olmadığını da az kişinin bildiğini ve bu durum gizlediğini belirtir. Bu konuda bir ikindi namazı sırasında yaşadıklarını ise şöyle kaydeder;

“...Öğle ve gün batımının ortasında olan ikindi namazı vakti El Asr'da Hacı ve oğlu camiye gidip namaz kılmak istediler ve bu arada beni nasıl bertaraf edeceklerinden açıkça utandıklarını gördüm. Ancak hep birlikte şehrin en ilginç

⁹⁶ Buckingham, *age.*, s. 60-61.

⁹⁷ Buckingham, *age.*, s. 61.

*yerlerinden birine yakın olan camiye doğru yürürken, onları gölün kıyısında (eşiğinde olduğu ve namazları bitene kadar gölgede kaldığım yer) beklemek üzere bir nişanla kapıdan ayrıldım...”*⁹⁸

Buckingham burada Halilürrahman Gölü'nde beklediği anlaşılmaktadır. Bu gölün “Sevgili İbrahim veya Allah Dostu İbrahim”in memleketinde bulunduğu için “Birket el İbrahim el Halil” olarak adlandırıldığını yazar. Gölün güneybatıdan yükselen berrak bir pınardan doldurulduğunu daha sonra 225 adım uzunluğunda, 25 adım genişliğinde ve genellikle 5 ila 6 fit derinliğinde bir kanal oluşturduğundan bahseder. Derenin üzerine asmak için inşa edilmiş ve doğuda küçük bir köprünün büyük kanalı sonlandığı yerde, suların daha küçük bir kanala aktığını, bunun da kendisini birçok kola böldüğünü ve şehrin her yerine akarsulara dağıldığına değinir. Fabrikalar, meskenler ve hanların kanalın güney tarafında, kenarı neredeyse su kenarına denk gelen uzun bir geçit ve onun arkasında iri, beyaz dut ağaçlarıyla dolu bahçelerden bahseder. Bu ağaçları İngiliz karaağaçlarının en büyüğü olarak tasvir eder ve alanın yeşilliklerle dolu olduğuna işaret eder.⁹⁹

Buckingham gölün etrafındaki cami ve bahçeye dair de önemli bilgiler verir. Burada özellikle çok sayıda incir ve dut ağaçlarının olduğunu ise şöyle ifade eder;

“...Gölün karşı tarafında, kuzey yakanın doğu yarısı, camiin büyük cephesi tarafından işgal edilmiştir ve temelleri kendisi için kutsal sayılan gölün suları tarafından yıkanır. Bu cephenin merkezi, içinden eşit büyüklükte üç büyük kubbenin yükseldiği ve uzun ve ciddi servi ağaçlarının ortasından yükselen yüksek bir minarenin yükseldiği kare bir bina

⁹⁸ Buckingham, *age.*, s. 62.

⁹⁹ Buckingham, *age.*, s. 62-63.

yığındır. Bu merkezi yığın her iki ucunda, dereye doğru, dindarların abdestleri için su kenarına inen basamakların uçuşları vardır, her bir uçuş, her biri birkaç kemerden oluşan iki karşılık gelen açık kemerin merkezini işgal eder. Kanatlar, tasarım açısından mükemmel bir şekilde tek tip olan ve belki de Türkiye'de bulunabilecek bu türden en düzenli yapılardan birini tamamlayan iki sağlam bina kütlesi ile sonlandırılır. Bunun ötesinde, gölün batı ucundaki odaya kadar uzanan, dut ve incir ağaçlarıyla dolu, su yüzeyinden sarkan daha küçük çalıkların olduğu geniş bir bahçe vardır...”¹⁰⁰

Buckingham gölün Urfa'da hem dine bağlılığın kutsandığı bir yer olarak kabul edildiğini hem de zevk için ziyaret edildiğini belirtir. Gölde Suriye kıyısındaki Trablus'taki El Bedāwi'deki gibi, burada da inanılmaz sayıda ince sazan balığının olduğunu, bazılarının iki fit uzunluğunda ve aynı orantılı kalınlıkta olduğundan bahseder. Balıkların içinde yüzdükleri suyun güzelce şeffaf olduğu için balıkların büyük bir avantaja sahip olduklarının görüldüğüne yer verir. Buckingham göldeki ziyaretçilerin sebze yaprakları satın alıp onları yüzeye saçarak balıkların yığınlar halinde topladıklarını böylece hem bir hayır işi hem de bir oyalama eylemi olarak bu eylemi gerçekleştirdiklerini kaydeder. Buckingham balıkların yakalanmaları veya taciz edilmelerinin yasak olduğu için fazlasıyla çoğaldıklarını ve tüm kanal boyunca ve daha küçük dere boyunca mevcut sayılarının en az yirmi bin olduğunu tahmin eder. Bu rakamın kesinlikle abartı olmadığını ve sayılarının sürekli arttığını, herhangi birinin onları yiyecek olarak kullanmasının ise en affedilmez türden bir saygısızlık olarak görüldüğünden bahseder. Bu güzel caminin çevresinde, gölgelik yürüyüşler, bahçeler ve ağaçlarla

¹⁰⁰ Buckingham, *age.*, s. 63.

çevrili açık alanlar içinde başka leziz yerlerin de olduğunu özellikle yakınlarda bulunan ve “Ayn el Zeliha” olarak adlandırılan başka bir çeşme ve gölün yakınında da benzer bir manzara olduğunu ifade eder.¹⁰¹

Buckingham, Briket el-İbrahim Gölü’nde hem büyük adamların hem de erkek çocuklarının yüzdüğünü ve bazılarının bu egzersizi çok iyi yaptığını kaydeder. Ayn Zeliha’nın küçük gölünde, bir grup kadının yıkandıklarını gördüklerinde ise şaşırduklarını kaydeder. Ayn Zeliha Gölü’nün kristal gibi berrak ve hareketsiz bir yüzeyi olduğunu, gölün sınırları boyunca, sularını saran ve aynı anda hem ferahlatıcı bir koku hem de hoş bir gölge oluşturan dolgun ve yemyeşil çalılarının bulunduğunu ifade eder. Buradaki ilginç kombinasyonların Yunanistan’ın herhangi bir çeşmesinin yapabileceği gibi, şiir ya da resim için güzel bir sahne oluşturduğuna da yer verir.¹⁰² Buckingham gölden sonra kale yakınındaki mezarlığa gider ve bu kez burada karşılaştığı manzarayı tasvir etmeye başlar;

“... Oradan, bir kısmı kalenin üzerinde durduğu tepenin kayalık uçurumları tarafından sarkan ve geri kalanı, ağaçların iç içe geçmiş dalları tarafından karanlık bir şekilde gölgelenen, kelimenin tam anlamıyla denizden öğle güneşinden bile etkilenmeyen İbrahim el Halil olarak da adlandırılan kapalı bir mezarlığa gittik... Birçok dervişin yanı sıra, erkeklerin giremeyeceği kadar kutsal bir inzivada olduğu için, çoğu peçelerini açan birkaç kadın grubu da vardı. Bundan önceki sahneden yaptığımız gibi aniden döndük; yolumuz üzerindeki bazı kahvehanelerde mola verdikten sonra handaki odalarımıza döndük. Urfa’ya vardığımda efendisi adına beni tebrik etmeye gelen Süryani kilisesi patriğinin bir

¹⁰¹ Buckingham, *age.*, s. 63-64.

¹⁰² Buckingham, *age.*, s. 64.

hizmetkârını burada beklerken bulduk ve Halep'ten gelen mektuplarla planladığım geçiş hakkında bilgilendirildik. Bu şekilde, rahibesi beni manastırında görmek istiyordu. Buna göre bu adama, kilisenin ve Hristiyanların mezarlığının bağlı olduğu ve esas olarak Hristiyan konutlarıyla çevrili şehrin güneydoğusuna doğru efendisinin konutuna kadar eşlik ettim...”¹⁰³

Buckingham'ın kullandığı bazı ifadeler kendisinin burada yaşayan sadece Müslüman nüfusa değil Hristiyanlara karşı da oryantalist bir bakış açısının olduğunu göstermektedir. Nitekim Hristiyan din adamının Buckingham'a yönelmiş olduğu sorular nedeniyle kendisini karşılaştığı Araplardan daha cahil olarak gördüğünü şöyle ifade eder:

“...Odasına götürüldüğümde, görünüşteki ciddiyetten daha doğal bir dinginliğe sahip, orta yaşlı bir şahsiyet tarafından karşılandım; o, sözde bir eşitin girişinde her zamanki gibi olduğu yerden kıpırdamadı... Konuşması o kadar alçak bir ses tonuyla ki, aramızda on metre mesafe olmamasına rağmen zorlukla anlayabiliyordum: esas olarak haberlere ve genel olarak işlerin durumuna dönüyordu; çünkü bir nefeste Çin, Yeni Dünya ve Frankların ülkesi hakkında sorular sordu ve hepsi hakkında şimdiye kadar bulduğum Araplardan daha cahil görünüyordu...”¹⁰⁴

Buckingham bu seyahatleri sırasında Doğu Hristiyanlarının dini ritüelleri ile hiyerarşik yapılarına dair de önemli ipuçları sunar. Özellikle rahiplerin dönemin hükümdarlarına dahi göstermedikleri saygıyı sadece piskoposlarına ve Tanrılarına gösterdiklerine şöyle yer verir;

“...Kısa bir süre sonra rahipler toplanmaya başladılar, hepsi patriğin elini öptüler, alınlarına kaldırdılar ve sonra tekrar öptüler. Bazıları, ona yaklaştıklarında, başlarını bile

¹⁰³ Buckingham, *age.*, s. 65.

¹⁰⁴ Buckingham, *age.*, s. 65-66.

açtılar; bu, Asya ülkelerindeki hükümdarlara bile ödenmeyen ve Doğu Hristiyanları tarafından yalnızca piskoposlarına ve tanrılarına karşı gösterilen saygılı bir alçakgönüllülük eylemiydi. Çoğunluğu, patriğin kendisi hariç, Kudüs'e hac ziyaretini gerçekleştirmiş olsa da çoğunluğu Küçük Asya'nın kuzeyinden gelen Arapça konuşabilen sadece iki kişi vardı. Gün batımında, eskisinden daha da ilginç görüldüğü yeni bir bakış açısıyla şehrin geniş ve hâkim manzarasının keyfini çıkardığımız terasa çıktık...”¹⁰⁵

Buckingham Urfa'da Hristiyanlarla Müslümanların giyim kuşamlarına dair de bilgiler verir. Özellikle bekâr Hristiyan genç kızları ile evli olanlarının başlarına farklı renkte bir bez taktıklarını, evlendikten sonra ise bu ayrımın ortadan kalktığını ve Türk kadınlarıyla aynı şekilde beyaz bir muslin¹⁰⁶ taktıklarından bahseder;

“...Buradan, kadınların peçeleri açık olan Hristiyan evlerinin iç avlularının çoğunu gördük; aralarında bana bir tuhaflık gösterildi, o da bakireyken Müslüman kızlardan ayırt edilmek için başlarına kırmızı bir pamuklu bez giymeleriydi; ancak, anne olduklarında, çocuk sahibi olmalarının onlara ülkenin kadınlarıyla aynı ayrıcalığı sağladığını ve o andan itibaren Türk kadınlarının yaptığı gibi beyaz muslin giydiklerini. Geceyi burada geçirmek için o kadar baskı yapmıştım ki, ev sahibimin nezaketini reddetmek kötü bir karşılık olurdu, bu yüzden geri kalanlarla birlikte akşam yemeğine oturdum...”¹⁰⁷

Buckingham Urfa'da bulunduğu sırada misafir edildiği bir Hristiyan din adamının evinde bir yemeğe katılmıştır. Bu yemek sırasında söz konusu Hristiyan din adamlarının

¹⁰⁵ Buckingham, *age.*, s. 66.

¹⁰⁶ Sık dokunmuş, parlak, ince, yumuşak bir tür kumaş, <https://sozluk.gov.tr/> TDK, erişim tarihi: 09/01/2022.

¹⁰⁷ Buckingham, *age.*, s. 67.

Türkler ve Müslümanlarla ilgili olumsuz ifadeler kullandıkları görülmektedir;

“...Yemekten önce önümüze küçük bir tabak kızarmış balık (Birket el İbrahim'den çalınmış, kabul edilmişti) kondu ve hepsi ondan pay aldı. Rakı veya hurmalardan damıtılmış brendi, daha sonra akşam yemeği başlamadan önce kilden kalıba dökülmüş bir kuşun kaba bir görüntüsünden servis edildi, dere ağzından çıktı ve konukların her biri bu güçlü ruhun on ila on iki porselen kahve fincanını içti. İçeri götürülürken, piposunu takdim ettiğinde ya da içtikten sonra ağzını peçeteyle sildiğinde, yanında bulunan rahipler tarafından eli her zaman öpülürdü. Akşam yemeğimiz birkaç güzel yemekten oluşuyordu ve yemek yediğimiz lamba parlak ay ışığıydı. Kapanışına doğru, bir Yeniçeri'nin infazını duyurmak için bir top ateşlendi; ölümlerini ilan etmenin bu şekli, İngiltere'deki soylular için olduğu gibi, sınıflarına ayrılmış bir onurdur, bu sınıfa ait olmayan aşağı kişiler ise, bu sınıfa ait değildir... Rahiplerden biri duygusuzca haykırdı: “Ah! Babasının koynuna girmiş şeytanın bir çocuğu daha var”, ardından birkaç kişi “Elhamdülillah” veya “Allah'a hamdolsun” ve hepsi Türklerin daha saf bir dine dönüşmeleri yerine yok edilmesi ve kökünün kazınması için dua ettiler. Patrik buna fiilen katılmadı ve öte yandan, onu hiç azarlamadı. En fanatik ve kan soluyan türden bir sohbeta yol açtı, bu konuşmada, jürilerden aldıkları on kattan fazla geri dönüşle, zalimlere zulmetmek için sadece bir fırsat kolluyorlardı...”¹⁰⁸

¹⁰⁸ Buckingham, age, aynı yer.

ALMAN MAREŞALİ HELMUTH von MOLTKE'NİN MEKTUPLARINDA RUMKALE, BİRECİK VE URFA

Helmuth von MOLTKE. (1800-1891). Alman mareşali.

Eğitimini Kopenhag Kraliyet Askeri Okulu'nda tamamladı ve Danimarka ordusunda görev aldı. 1822'de Prusya Muhafız Alayı'na Teğmen olarak girdi. 1832'de Prusya Genelkurmayı'na alındı ve 1 yıl sonra Üsteğmenliğe yükseldi.

1835'te Osmanlı Padişahı II. Mahmud'a, Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi için danışmanlıkla görevlendirildi. 1836'da Osmanlı Devleti'nin emrine girdi. İstanbul'da bir süre çalışıp Balkanlar'ı dolaştı. Osmanlı ordusunun Haziran 1839'da Nizip'te Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa karşısında ağır bir yenilgiye uğraması, Osmanlıların von Moltke'nin önerilerini dikkate almamasına bağlanır.

Temmuz 1870'te başlayan Fransız-Alman Savaşı, 2 Eylül'de Almanların zaferiyle sonuçlandı. 18 Ocak 1871'de Versailles'da yeni Alman İmparatorluğu ilan edildi. Fransa, Şubat'ta barış istedi, Mayıs 1871'de Bismarck'ın şartlarını kabul etti. Askeri sisteminin Fransa'nınkinden çok daha etkin olduğu kanıtlanan von Moltke, Haziran 1871'de de Mareşal oldu. Von Moltke, 1888'de 17 yıllık Genelkurmay Başkanlığı'ndan istifa etti ve malikânesine çekildi. 1891'de bir Berlin yolculuğu sırasında 91 yaşında öldü.

Von Moltke'nin yazdığı eserlerinin arasında bizi ilgilendireni şudur: *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1841. Bu kitap Türkçeye çevrilerek *Türki-*

ye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar, 1960 ve *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, 1969 adı altında iki kez yayınlanmıştır.

Yukarıda verdiğimiz mektuplar, Hayrullah ÖRS tarafından yapılan tercümeden (*Moltke'nin Türkiye Mektupları*, İstanbul 1995, 2. baskı,) alınmıştır. Rumkale, Birecik ve Urfa, adı geçen kitapta sadece iki mektupta anlatılmıştır.

Von Moltke, önce 6 Nisan 1838 tarihinde, daha sonra da Haziran 1839'da Osmanlı kuvvetleri ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında yapılacak Nizip Savaşı öncesi Türkiye'deki gözlemlerini anlattığı bu mektupları İstanbul'daki bir dostuna yazmıştır. Bazı düzeltme ve dipnotlar tarafımızdan yapılmıştır.

6 NİSAN 1838 TARİHLİ MEKTUPTA RUMKALE BİRECİK VE URFA

(...) Maraş'tan itibaren doğu-güneydoğu tarafında Rumkale, Urfa ve Siverek üzerinden ta Karacadağ'a kadar, 50 saatten fazla uzunluktaki geniş alan ovalık ya da hiç değilse basık tepelerden meydana gelmiş arazidir.

Fırat'ın sağ yakasında her ne kadar bir sürü derin vadiler varsa da sol yakada arazinin düzlüğünü kesen hiçbir çukur yoktur. Bütün bu alan, hemen hemen tamamıyla, toprakları gitmiş kayalık bir zeminden ibarettir ve taş kırıklarıyla öylesine kaplıdır ki, açılmış olan birkaç at yolunun dışında yayan gitmek mümkün olsa bile hayvanla gitmenin imkânı yoktur.

RUMKALE ¹⁰⁹

Rumkale'nin pek şaşılacak manzarası vardır. 4 Nisan günü sabahtan akşama kadar taş çölünde, yağmur ve fırtına altında kendimizi zorla sürükledik. Derken, birdenbire önümüzde, bu ovayı derin bir şekilde yarmış olan Fırat'ın vadisi açılıverdi. Ta aşağıda, 100 adıma kadar darlaşmış olan nehir kıvrım kıvrım akıyor, öteki yakada insana hayret verecek kadar muhteşem Rumkale kalesi yükseliyordu. Fakat oraya varmadan önce kayalardan oyulmuş bir şehirden geçmek gerekiyordu. Bu kayalar tıpkı Malta taşları gibi önce çok yumuşak, fakat havada sertleşen bir cinsten. Bu dağlarda hemen hemen her yıl deprem oluyor.

Rumkale'de kayanın nerede bittiğini ve insan eserinin nerede başladığını kestirmek zor. Bir yanı Fırat, iki yanı da Marfifan Deresi'nin derin vadisiyle çevrili, yarımada gibi ileri çıkmış bir dağ parçası, 40 ile 100 ayak yüksekliğinde düşey yamaçlarla kesilmiş; bu kaya duvarlarının üstünde yine aynı beyazımsı taştan 60 ayak yüksekliğinde, mazgallar, burçlar ve yine mazgallarla donatılmış surlar var. Yukarıdaki kırk eve giden biricik yol birbiri ardı sıra altı kale kapısından geçerek dolanıyor. Bu kırktan geri kalan evler moloz yığınlarından ibaret. Bütün bunların hepsi, büyük bir parça tebeşiri oyar gibi şekillendirilmiş bir kayaya benziyor.

¹⁰⁹ Rumkale, Birecik Ovası'nın kuzeyinde, Fırat Nehri'nin kıyı kesiminin doğusunda, Urfa yoluna bakan bir tepe üzerindedir. Von Moltke'nin gözlemleri sırasında Rumkale, Urfa'ya bağlı bir kaza idi ve merkezi de Halfeti kasabası idi. Rumkale'nin kuruluş tarihi Asurlular dönemine kadar inmektedir. Orta Çağ'da Ermeni Piskoposluğu'nun merkezi idi. Daha sonra Memlûkluların eline geçen Rumkale, 1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Rumkale, 19. yüzyılın ilk yarısında terkedilmiş ve onun yerini Halfeti almıştır. Halen Rumkale'de kale, konak, kilise, sarnıç ve diğer yapı kalıntıları mevcuttur.

Rumkale'nin günümüzdeki genel görünümü

Rumkale'nin tarihini bilmek çok meraklı bir şey olurdu. Burası oldukça yakın zamanlarda Ermeni papazlarının merkezlerinden biri olmuştu. Bunlar orada muhteşem bir manastır kurmuşlardı; tahrip hırsı bu muazzam yontma taşları tamamıyla devirmeye yetmemişti, sadece çok güzel yontulmuş Roma kartalları kısmen kazınmış, zengin süslü başlıklarıyla büyük direkler yerde yatıyor. Sonraları bir derebeyi kaleyi ele geçirmiş, bir Kürt beyi onu kovmuş, Baba Paşa da onu sürüp çıkarmış; sonra Suriyeli, yani İbrahim Paşa, kaleyi topa tutmuş, böylece her şey yıkılıp gitmiş. Sadece azametli surlar ve azametli kaya bugün de Romalılar onu nasıl gördüyse hâlâ öyle ayakta duruyor. Kalenin asıl dördüncü cephesi tehdit altında; burada kaya kendisinden biraz yüksek olan bir düzlük ile bağlantılı. Taşa kazılmış 80 ayak derinliğinde bir hendekle kayayı bu düzlükten ayırmışlar. Rumkale'yi tam bir müstahkem yer haline getirmek istenecek olursa, zorunlu olarak bu düzlüğü sağlamlaştırmak lazımdır, esasen buraya da ancak pek az noktadan tırmanmak mümkündür. Fakat Rumkale'nin bu yolsuz izsiz çölde bir istihkâm olarak hiç önemi yok ve bir hücumu karşı da hatta bugünkü harap halinde bile, tam bir emniyet altında. Topa tutulmak buraya pek az zarar verebilir, çünkü bütün evler kısmen veya tamamıyla kayadan oyulmuş.

BİRECİK

Mevki bakımından asıl önemli olan yer, haritaların *Birtha* veya *Bire* olarak adlandırdıkları Belecik ya da Birecik. Nehir burada dik kaya duvarları arasından çıkıyor, artık ta ağızına kadar hep ovadan geçiyor ve üzerinde gemi işler hale geliyor. Albay Chesney'in o kadar şanlı şerefli bir tarzda başarısızlığa¹¹⁰ uğradığı büyük teşebbüste, Hindistan'ı Fırat yolu ile Avrupa'ya bağlayacak olan gemi seferlerinin başlangıç noktası burası olacaktı. Hâlâ onun nehrin sağ kıyısında yaptırmış olduğu evlerden birkaçının harabesi durmaktadır. Türkler de hâlâ (gâvurla) onun (ateşli kayığı) yani ateşle çalışan buharlı gemisinden hayretle bahsetmektedirler. Halep, Antakya ve Antep ile olan büyük kara ulaşımı da buradan olmaktadır. Bu tarafa doğru Fırat'ı Akdeniz'den sadece geniş, verimli bir ova ve basık tepeler alanı ayırmaktadır; bununla birlikte Fırat burada Akdeniz seviyesinden 100 ayak kadar yüksek olsa gerek. Birecik'ten itibaren doğruya doğru sadece dar, kötü, fakat araba işleyebilen bir şose, taş çölünden geçerek, Urfa üzerinden Diyarbekir'e gider. Denize sahili olmayan geniş Asur diyarından, Lübnan'la Gâvurdağı arasındaki büyük geçitten geçerek Suriye şehirlerine ve denize giden biricik yol budur.

Birecik'in yeri ne kadar önemliyse kendisi de o kadar başka yerlere benzemez bir şehirdir. Nehrin sol kıyısında ve burada bir araya gelen birçok tepenin eteğinde kurulmuştur. Burçları da bulunan iyi bir sur şehrin etrafını çevirir. Fakat şehrin içi birçok yerden görülür; şehrin ortasında ve nehrin tam yanı başında 180 ayak yüksekliğinde ve tepesinde öm-

¹¹⁰ Albay Chesney, Fırat'ın ulaştırma bakımından imkânlarını incelemiştir. Fakat Süveyş Kanalı'nın açılması Fırat üzerinden bağlantıya ihtiyaç bırakmamıştır. Şu hâlde başarısızlık diye birşey söz konusu olamaz. (H. Örs).

rümde gördüğüm en harikulade bina bulunan konik şekilde bir kaya yükselir.¹¹¹

Bu memlekette en eski istihkâm, insan eliyle yığılmış uzunca yuvarlak tepelerdir, sonra bunların üzerine hisar veya kale kurulur. Böyle tepelerden burada yüzlercesi vardır ve hemen hemen her köyün yanında bulunur.¹¹² Bütün iskân yerlerinin mevkii daima bir kuyunun varlığına bağlıdır ve bir yığma tepe ile işaretlenmiştir. Bu suni tepeler çok defa devce bir emeğin ürünüdür. Samosata veya Samsat'ın tepesi 100 ayak kadar yüksek, 300 adım uzun ve 100 adım geniştir. Bu tepelerin yamaçları yontulmuş taşlarla döşenir ya da yaklaşık 75 derecelik bir meyille duvar örülür; böylece suni bir kayalık meydana getirilmiş olur veya Horis Kalesi'nde olduğu gibi esasen mevcut olan kayaya bu suretle ilave yapılır. Birecik'in kalesinde (Türkler buna *Kale-i Beydâ*, yani *Beyaz Kale* derler) bu taş örtünün arkasında dışarıya mazgal delikleri olan kemerli dehlizler dolanır. Siverek'te böyle 80 ayak yüksekliğinde, kapkara bazalt taşından, şevli bir duvar vardır.

Asıl Beyda Kalesi böyle muazzam tonozlardan üç, hatta dört katının üst üste inşasından meydana gelmiştir; burayı tahrip ettiği söylenen altı deprem böyle taş bloklarını dağıtmaya ancak kâfi gelebilmiştir, fakat bunların çoğu yine de yerinden kımıldamadan durmaktadır; burası tam bir labirenttir. Çok güzel, yüksek bir kilise, şimdi bir Türk evliyasının mezarı bitişiğindeki odalarla hâlâ tam olarak durmaktadır; öteki gözleri yıkılmıştır. Yüzlerce ayak derinliğinde, hâlâ içinde su bulunan kuyusu kuzey tarafındaki bir mah-

¹¹¹ Von Moltke, burada 57 metre yüksekliğindeki kale harabesinden bahsediyor.

¹¹² Von Moltke, höyükleri, binlerce yıl kerpiç inşaat yapılmış olan eski köy ve şehir kalıntılarını yığma tepe sanmaktadır (H. Örs).

zendedir; buradan yukarıya doğrudan doğruya kayaya oyulmuş bir dehlizden geçilerek çıkılır.

Başka bir kubbeli yerde dev gibi iki insan tasviri ile Farsça bir yazıt gördüm. Kale-i Beyda'nın harabeleri şimdiki haliyle saldırılara karşı tamamıyla korunmuştur, hatta zaptı imkânsızdır denebilir. Gerçekten de üzerinde kaya kitlelerinden yapılmış 60 ile 80 ayak yüksekliğinde bir suru bulunan 100 ayak yüksekliğindeki bir kaya duvarına karşı elden gelecek ne vardır? Devamlı bir bombardımanın yapabileceği şeyi deprem zaten yapmıştır. Dış örtü duvarının 100 ayak uzunluğunda bir kısmı tepeden aşağı yuvarlanmıştır, fakat onun arkasındaki tonozlar sarsılmamıştır bile; kaleye tırmanabilmek ise eskiden olduğu gibi bugün de imkânsızdır.

Birecik kalesi.

Urfa'ya giderken yolda, apayrı biçimde bir köyde kaldık. Mezopotamya'nın bütün yukarı kısmı, sana yukarıda anlatmış olduğum gibi, bir taş çölünden ibarettir. Burada ne bir ağaç ne bir çalı, hatta ne de kibrit çöpü yontabilecek kadar

olsun bir çırpı parçası bulabilirsin; çoğu kez bir ot bitirecek kadar bile toprak bulunmaz. Bu sebeple insan meskenlerinin çoğu yumuşak kum taşına oyulmuştur ve bu taşların açığa çıktığı yerlerde yani tepelerin başlarında; fakat ovada hiçbir kaya yükselmediği için burada bir çatı meydana getirmek başlı başına bir sanattır. Çarmelik'te buna, taş ve çamurdan bir çeşit kubbe örmek suretiyle çare bulmuşlar. Köyde yan yana birbirine sıkışmış yüzlerce böyle fırın görülüyor. Her meskende bu kubbelerden birçoğu var. Bunlardan mesela biri ahır, biri haremlik, bir başkası selamlık yani kabul odası vesaire olarak kullanılıyor.

Bize deve tezeğinden ve bir tür baldıran otunun köklerinden ateş yaktılar.

URFA

Urfa, eski Edessa, Osrhoene Krallığı'nın başkenti idi. 216 yılında İmparator Severus'un zamanında oraya ve Nisibis (Nusaybin)'in tahkimi suretiyle de Fırat'ın öbür kıyısına yerleşmiş olan Romalıların bir kolonisi oldu. Urfa, kilise tarihinde meşhur *Edessa Tasviri* ile ilgi çeker. İsa'nın ölümünden ta yüzyıllarca sonra Hıristiyan toplulukları arasında tasvirlerle ibadet yayılmıştır. Bu sebeple Kurtarıcı'nın¹¹³ yüz hatlarının herhangi bir tasvirini gerçeğe sadık ve doğrudur diye ileri sürmek kolay bir şey değildir. Bununla birlikte Kral Abgar'a dair olan Suriye (doğrusu Süryani olacak) efsanesi hatırlardadır; buna göre kral, İsa'yı arayıp bulur. Ona, Yahudilerin kötülüklerinden korunması için Edessa'yı kut-sar, kendisi de İsa tarafından iyi edilir ve İsa'dan, yüzünün bir beze çıkmış olan mucizevi tasvirini hediye olarak alır.

V. Yüzyılda Ermeniler bütün resimlere tapmayı kötü gördükleri gibi bu masalı da reddetmişlerdi; bugün ise buna

¹¹³ Burada Hz. İsa kastedilmektedir.

inanmaktadırlar ve efsane halk ağzında yaşamaktadır. Bana şehrin bir çeyrek saat doğusunda bir mağara içinde gizli bir pınarı gösterdiler. Beni oraya götürenlerin hikâyesine göre resmi taşıyan adam hemen hemen şehrin surlarına varmış, tam o sırada bir bölük atlı ona bu pınarda yetişmiş, o da bu mağarada saklanmış; fakat gelen atlılar onu taşlayarak öldürmüşler ve böylece resim yüzyıllarca gizli kalmış; sonunda keşişler onu, uygun gördükleri bir zamanda meydana çıkarmışlar. Mucizeler yapan resim, Edessa şehrinin bir düşman tarafından asla zapt edilemeyeceğini müjdelemiştir. Gerçekten de şehir, (Hüsrev) Nuşirevan'ın idaresindeki İranlılar tarafından iki defa kuşatılmış, ancak dayanabilmiştir. Ama Araplar burasını zaptetmişler ve kutsal resim 300 sene kâfir elinde esir olarak ıstırap çekmiş nihayet İstanbul imparatoru onu 12.000 gümüş ve 200 Müslüman esiri karşılığında satın almış. *Edessa Tasviri* meşhur *Veronika* veya *Terbezi* ile reka-bet etmektedir. Söylendiğine göre de halen Cenova'dadır.

Urfa bugün de büyük ve güzel bir şehirdir, tamamıyla taştan yapılmıştır. Azametli surları ve hâkim bir kaya üzerinde kalesi vardır. Kalenin üzerinde iki yüksek sütun bulunmaktadır, fakat bunlar tek parça taştan değildir; güzel işlenmiş başlıkları vardır ve Roma kartallarıyla süslenmiştir. Şehrin içindeki bir bina ile bir kulenin (şimdi cami), güzel yontulmuş taşların harçsız olarak üst üste konması suretiyle yapılmış olan duvarları çok eskidir. Kalenin eteğinde birçok pınarların suları iki havuzda toplanır; bunların etrafı yüksek söğütler, çınarlar ve servilerle çevrilmiştir. Yanlarında da güzel kubbeleri ve minareleriyle bir medrese yükselir. Duru suyun içinde sayısız sazan balıkları yüzer; bunlara kimse dokunmaz, çünkü mübarektirler ve kim bunları yerse gözü kör olur!

Urfa, çıplak kayalıklara yaslanmış; buradan çöl baş-

lar. Çöl, uçsuz bucaksız bir alandır. Şu anda yemyeşil, fakat nerede ise kuruyacak. Urfa'nın meyve ve söğüt ağaçları kum ve taş çöllerinin arasında bir vaha meydana getiriyor. İki tuğlu Őerif Paşa, beni pek iltifatla kabul etti. Onun misafiri olmam lazım geldi, Cuma olmasına rağmen askere atış talimleri yaptırdı.

Urfa'dan buraya, Diyarbekir'e kadar olan alanı anlatarak mektubuma Diyarbekir'de devam ediyorum; insanın tasavvur edebileceği en kasvetli çöldür. Siverek şehri hariç, bu 40 saatlik mesafede içinde insan yaşayan sadece dört köy gördüm, geri kalanları kışın Arapların yuvalandıkları taş yığınlarından ibaret. Kuyular çok az, derelerde su yok, hatta herhangi bir zamanda su bulunmuş olduğuna dair hiçbir iz yok, bununla birlikte merhaleden merhaleye ayvatlar (doğrusu hayrat) yani üzerleri kubbeli sarnıçlar var. Kışın sular çıplak taş zemin zemin üzerinden bunların içine akararak toplanıyor. Hayratlar dini vakıflardır ve yazın Türkmenler ve Araplar yüz binlerce baş hayvanlarıyla bunların etrafında toplanır-lar; bu sebeple de su çoğu kez Haziran'da tükenir. Bazen su pek derindedir ve uzun, dar merdivenler ta aşığıya, o kadar hasret çekilen elemana kadar iner. Buralar geceleri yüzlerce yabancı güvercinin toplandıkları yerdir, rahatsız edilince geleni kanat çırpmaları ve büyük bir gürültü ile ürkütürler.

Bazalt döküntüleri, biricik dar patikadan bin zahmetle ayıklanmıştır. Gece ta geç vakte kadar, parlak ay ışığı altında bu çölde ilerledim; nadir olarak, uzun mızraklı bir atlı kıtasına rastlanıyor ve selam verilip alınıyor: "*Selam Aleyküm! Aleykümselam!*" Ara sıra, taşlar arasından bin zahmetle yem arayan bir deve sürüsü ve onların yanında çobanların kara çadırları ile karşılaşılıyor. Sürücü, nakaratı: "*Aman! Aman! (Merhamet! Merhamet!)* olan bu, Tuna kena-

rında da Fırat kıyısında da duyulan aynı şarkıyı söylüyor. Bazen bana, sanki uyuklamış, Mezopotamya'da olduğum rüyasını görmüş ve uyanmışım gibi geliyor.

Hemen hemen her dağ güzeldir; şimdiye kadar gördüklerimden sade Fırat'la Dicle arasındaki Karacadağ bunun dışında. 3-5 dereceyi geçmeyen daimî tatlı bir meyille iki günlük yol gidiyorsun ve birdenbire kendini karlar içinde bularak şaşırıp kalıyorsun. İnsan ovada olduğunu sanıyor, hâlbuki bu dağ muhakkak ki 5000 ayak yüksekliğinde ve fırtınalarıyla sert iklimi yüzünden meşhur. Ben çok erkenden yola çıkmıştım. Dağın doruğunu aştığım zaman güneş doğdu ve Dicle ilk kırmızımı ışıklarla parladi. Öğleye doğru fırtına ve dolu altında Diyarbekir'e vardım.

27 OCAK 1839 TARİHLİ MEKTUPTA URFA

(...) Çok zahmetli bir yolculuktan sonra beşinci günün akşamı, Adıyaman ve Samsat üzerinden, Urfa'ya vardım.

Bu şehir, alçak, kara ve garip manzaralı sıra dağların yamacında ve çölün başlangıcında, Kürt ve Arap aşiretlerinin orta sınırındadır. Şehrin surlarının içinde birçok kubbe, minare, servi ve çınar görürsün. Taştan son derece zarif bir şekilde yapılmış evler, ince sütunları, sivri kemerleri ve çeşmeleriyle Arapların Muhammed dininden aldıkları heyecan ve ilhamla medeni dünyanın bir kısmını zapt ettikleri ve kendilerinin medeniyet, ilim ve sanatın koruyucuları oldukları zamanları hatırlatır. Sur kapılarının dışında bunların şimdi ne olduklarını görürsün; bir alay harabe orada oldukça geniş bir alanı kaplar. Çölün evlatları oraya gelirler, nereden geldikleri bilinmez; birkaç gün kalır, sonra yine ayrılırlar, nereye gittikleri de bilinmez. Yüzlerce saat, deniz gibi enginlere açılırlar. O ev demeye dilin varmadığı taş yığınları arasında, kısa kara sakallı, ateş gözlü esmer insanlar görülür;

insandan ürkek ürkek kaçarlar, etraflarını çekingen bakışlarla süzerler. Onların halinden yabancı oldukları ve develerinin otlayamadığı, duvarların görüşü sınırlandırdığı ve hırsızlığın cezalandırıldığı yerlere yabancı kalmak istedikleri görülür.

Urfa'da şimdi, yazın birlikte Kürtlere karşı sefere çıkmış olduğum kıtaların çoğu bulunuyor. Burada eski ahabplar beni karşıladı ve gösterilen dostluk beni gerçekten memnun etti. Urfa valiliğine tayin edilmiş olan Müşir Mehmet Paşa, beni kendi yanında alıkoydu ve bir çeşit iç kale olan sarayda bana oda hazırlattı. Atlar, hizmetçiler, mükemmel yemekler, ağırlamalar, iltifatlar, özetle bu memlekette ikram edilebilecek her şey emrime hazır idi. Ertesi gün Cuma idi, yani Türklerin pazarı. Burada adet, bugün şehrin kapısı dışındaki bir meydanda, cirit oynamak için toplanmak. Paşa, beyler, şehrin en ileri gelen ve aşağı halkı, sadece kimin iyi bir atı varsa hepsi buraya toplanıyor. Araplar beyaz abalarını sol omuzlarına atmış, ciritlerini sağ elleriyle havaya kaldırmış, narin kısraklarını, güzel tımar edilmiş zengin takımlı atları, kavukları, kırmızı, mavi ve sarı elbiseleriyle son derece muhteşem bir alay teşkil eden Türklerin arasında oynatıyorlardı. Gerçi meydan, bizim taraflarda üzerinde at sürmek için seçilecek gibi bir yer değil; çünkü taş ve molozla örtülü, fakat bu insanlardan daha tasasızca at sürülemez. Bunların doludizgin uçarken atlarına birden çark ettirdiklerini ya da ani olarak durdurduklarını görenler bu atın çok defa onların servetlerinin yarısını, hatta bütünü oluşturduğunu hiç düşünmemeli.

Halk hiçbir tertibe lüzum kalmadan hemen karşılıklı iki bölüğe ayrılıyor. Kim isterse ileriye at sürüyor, o geri gelir gelmez başka biri onun ardından hücum ediyor, ona yetişmeye çalışıyor ve kısa üzengilerinin üzerinde doğrularak temreni bulunmayan üçayak uzunluğunda, parmak kalınlı-

ğında, hatta biraz daha da kalın bir harbeyi fırlatıyor. Bu değnek adamakıllı vuruyor ve çarpıyor, fakat bir kazanın duyulduğu da vaki değil. Her ne kadar daima kovalama sırasında cirit atılıyorsa da hasmının gözüne rastgetirmek tehlikesi bu yüzden büsbütün ortadan kalkmış değil, çünkü kaçan, ciritten kaçınmak ya da onu eliyle yana doğru çelmek için hep arkasına bakıyor. Birçokları sopayı yakalıyor ve kendisini kovalayana fırlatıyor. Fakat şuna da dikkat ettim ki, aşağı payede olanlar kibarlara atarken çok dikkatli davranıyor, adeta atıyormuş gibi yapıyor. Atlar da bu oyundan binicileri kadar çok hoşlanıyor gibi.

Paşanın henüz huyunu suyunu tanımadığımdan bir atına binmiş olduğum için kalabalığa karışmaktan çekindim. At tepinmeye ve kişnemeye başladı; dizginlerini salıverince öyle hızla koştu, aynı zamanda dizgin ve diz temasına o kadar itaat etti ki, en kötü binici bu işten şerefle çıkardı.

Eski kurşunî kalenin dibindeki bu heyecanlı sahne, geride fon olarak uçsuz bucaksız çöl, güzel ve karakteristik bir tablo meydana getiriyor.

Dün, şehrin yakınındaki bir dağın tepesinde bulunan mağaraları (taş ocaklarını) ziyaret ettim. Surlar, camiler, kervansaraylar ve hamamların bütün taşları buradan çıkarılmışa benziyor. Bu yüzden meydana gelen mağaralar fevkalâde büyük. Bir tanesinin içinde atla 150 adım ilerledim, 8-10 arşın yüksekliğinde, fakat asıl şaşılacak şey 30-40 arşın geniş oluşu; çünkü bu genişlikte, fakat kemerli değil de tamamıyla düz ve yatay, direksiz ve desteksiz bir tavanı başının üstünde asılı görmek insanı adeta korkutuyor. Bu mağaralar 2000 beygiri alabilir, ama ne yazık ki burada hiç su yok.

Benim şehirde en sevdiğim gezinti yerim, dupduru su ile

dolu ve içinde sayısız balıklar yüzen bir havuz. Bu hayvanlar “ziyaret” yani mübarektir. Bunları havuza Nemrut koymuş ve kim bunlardan yerse kör olurmuş. Balıklara bir avuç nohut atınca yüzlercesi, bir köpek sürüsü gibi kıyı boyunca insanın arkası sıra geliyor.

Suyun bir kenarını azametli çınarlar çevreliyor, öteki kenarında beyaz kireçtaşından yapılmış minareleri, zarif oyma taş parmaklıkları ve siyah servileriyle Halilürrahman Camii yükseliyor. Tam da Ocak sonunda, sıcak öğle güneşi altında gezinti yapılacak bir yer...

Şehirden aşağı yukarı bir saat uzakta ve çıplak kayalardan birinin üzerinde, Arapların “Nemrud’un Sarayı” dedikleri eski duvarlar yükseliyor. Bunların aslında ne maksatla yapılmış olduklarını tahmin güç; oraya hiçbir yol çıkmıyor, hiçbir ağacın, hiçbir otun yetiştiği de yok, su da büyük sarnıçlarda birikiyor.

Görünüşe göre, asil ve sade üslûbuyla göze çarpan eski binanın içine daha sonra başka bir bina yapılmış.¹¹⁴ Güzel, dört köşeli kulelerden birinde aşağıdaki yazıtı buldum:

”AMAXXAMXHX XAPEΛΨ TOΨ MANNOΨ ΓΨNH”¹¹⁵

Günlerce kesilmeden devam eden yağmurun alkoymasından sonra, ilk açık günde Urfa garnizonu dışarı çıktı ve

¹¹⁴Von Moltke, burada günümüzde harabeleri ayakta duran ve şehrin 10 km. güneyindeki dağlar arasında bulunan *Deyr Yakub Manastırı*’ndan bahsediyor. Kaderine terk edilmiş olan manastır, günümüzde definecilerin acımasız tahrifatıyla karşı karşıya bırakılmıştır.

¹¹⁵Bahsedilen dört köşeli kule, hemen Deyr Yakub Manastırı’nın kuzeyinde bulunan bir anıt mezardır. Bu tür mezarlara “Kule mezar” da deniyor ve Süryanice’de “*Nafşa*” olarak biliniyor. Von Moltke’nin mezar üzerinde okumuş olduğu Grekçe metnin tercümesi şudur: “*Ma’nu oğlu Şaredu’nun karısı Amaşşamaş.*” Yazı stiline tahliline göre, bu yapının miladi II. yüzyılın sonuna veya III. yüzyılın başına ait olabileceği tahmin edilmektedir. Grekçe metnin aynısı, Palmira Süryanicesi harfleriyle hemen altına yazılmıştır.

parıl parıl güneşte ve mızıkla ile Prusya liva talimleri yaptı. Bu bir-iki gün sürdü, sonra 9 piyade, 6 süvari taburu ve 4 topla bir manevra yaptık; bu kâfi derecede iyi oldu, askerler bile memnun kaldılar. Bundan sonra Birecik'e hareket ettim ve sana evvelce anlatmış olduğum aynı Çarmelik fırınında geceledim. Akşama doğru 30 baş manda, sığır ve katırın benim salondan geçerek bir arka kapıdan çıkıp gittiklerini görmek beni az hayrete düşürmedi. Eğer buraya bu adı vermek doğru olursa bu "ev" in arkasında geniş bir mağara vardı ve ahır hizmetini görüyordu. Her türlü yapı malzemesinden yoksun olan bu memlekette bizzat tabiatın kireçli kum taşları içinde böyle çok sayıda mağaralar yaratmış olması büyük bir bahtiyarlık.

Birecik paşası Urfa'da bulunuyor; bu sebeple ben bir süreliğine onun konağını işgal ettim. Hizmetime tahsis edilmiş olan bir bölük komutanı yüzbaşı, daima karşımda divan duruyor ve bana birbiri ardı sıra çubuk (sigara) ikram ediyor; 5-6 ağa da ona bu hususta yardım ediyor. Başlangıçta bu nezaket beni dehşetli rahatsız etti; fakat buna alışmak lazım. Peşimden Emir Çavuşu gelmeden bir adım atabilmem mümkün değil. Ondaki kurtulmaya boş yere çalıştım; beni gölgem gibi takip etti. Ben gezmeyi çok sevdiğim, hızlı yürüdüğüm ve topografya çalışmalarından alışkın olduğum üzere uzun adımlar attığım için, zavallı adamcağız bu yorgunluk yüzünden tamamıyla güçten düştü.

Türkler at yahut eşiği olan bir insanın yaya yürümesine asla akıl erdiremezler; durur bakar ve hayretle "Yürür!" derler. Fakat yalnız gezmek, geleneklere yayan yürümekten de daha büyük tecavüzdür ve insan çok sefalet içinde olmalıdır ki, arkasından gelip çubuğunu taşıyacak hiç olmazsa bir tembeli olmasın. Bir gün Malatya'da cemaatiyle birlikte şehre dönen bir eşekçiye rastladım. Adam herhalde beni paşa-

nın yanında görmüş olacaktı ve bana iltifatta bulunmaya niyetlenmişti; daha ben neye uğradığımı bilmeden beni kolundan tuttu ve eşeğini önüme çekti, “*Bin gözüm!*” dedi. Ben teşekkürle yoluma gitmeme müsaade etmesini rica ettim. “*Vallah sana yazıktır, yayan gitme!*” dedi. Ben ona bir ahır dolusu atım ve katırım olduğunu söyledim, fakat adam aklına koyduğundan vazgeçmedi. Başka çarem olmadığı için ben de -gerçi eşeğe binmedim ama- eve döndüm ve atla gezmeye çıktım, hâlbuki asıl istediğim yaya gezmekti.

Birecik'teki kıtalar da yine benim eski tanışlarımdı. Her gün talim yapıldı; subaylar, en yükseklerden en aşağıdakilere kadar, öğrenmek için büyük bir istek gösteriyorlar ve manevraların basitliğine çok seviniyorlardı.

Birecik'te, Şubat'ın başında tarlaları yeşil ekinlerle kaplı buldum. Çalılıkların küçük küçük yaprakları vardı ve Araplar nehirde yıkanıyorlardı. Son derece enteresan olan etrafın bir planını çıkardım ve eski, harikulade kaleyi sürüne emekleye dolaştım. Burada yüzyıllardan beri yıkılmış olduğu anlaşılan bir sürü kubbe vardı. Bu eski bina dev gibi bir şey, hatta zelzeleler bile onu tahribe muvaffak olamamış. Sana evvelce burasını anlatmıştım.

MİSYONER PAPAZ GEORGE PERCY BADGER'İN NOTLARINDA URFA, HARRAN VE BİRECİK

George Percy BADGER. (1815-1888). Arap kökenli İngiliz bilim adamı, misyoner papaz ve yazar.

Londra'nın kuzeydoğusundaki Chelmsford'da doğdu. Ailesi, çocukluğu ve yetişme tarzı hakkında yeterli bilgi yoktur. İngiliz ordusunda çavuş olan babası, muhtemelen görevle gittiği Malta'da öldüğünde Badger 19 yaşındaydı. Burada sıkıntı içinde ve kayda değer bir resmî eğitim almadan yetişti. Yabancı dil öğrenmeye karşı büyük bir kabiliyeti olduğundan kısa zamanda Malta dilini ve halk Arapça'sının mahallî bir lehçesi olan bu dile hâkimiyeti sayesinde diğer Ortadoğu lehçelerini öğrendi.

1835-1836'da gerçekleştirdiği ilk Ortadoğu ziyareti çerçevesinde gittiği Beyrut'ta Arapça çalışmalarını devam ettirdi. Malta'ya dönüşünde katıldığı Anglikan Kilisesi Misyonerlik Teşkilâtı'nın (Valletta'daki yayınevinin Arapça bölümünde mütercim ve matbaacı olarak eğitim gördü. Burada, aralarında modern Arap dili ve edebiyatının öncülerinden olan Lübnanlı meşhur yazar Fâris eş-Şidyâk'ın da bulunduğu ilim adamları ve gezici vâizlerden oluşan bir gruba katıldı. Badger, özellikle Fâris eş-Şidyâk'tan, başta sözlüğünün hazırlanmasında olmak üzere çok faydalandı.

1841'de Malta'dan ayrılarak papazlık yapmak üzere İngiltere'ye gittiyse de 1842-1862 yılları arasındaki dönemin büyük bir kısmını çeşitli görevlerle yine Ortadoğu'da geçirdi. Kuzey Irak'taki Nestûri Kilisesi'ne yaptığı ziyaretin izlenimlerini dile getiren eserini 1852'de yayımladı (*The Nestorians and their Rituals*).

1845'te tayin edildiği Bombay Piskoposluğu'na bağlı papazlık görevini 1862'ye kadar sürdürdü. Vaktinin çoğunu

geçirdiği Aden’de, 1854’ten itibaren de mahallî İngiliz idaresinin Güney Yemen’deki Arap kabileleriyle olan ilişkilerinde takip edeceği diplomatik ve politik yaklaşımın belirlenmesinde önemli bir rol üstlendi. Buradaki yetkililerden büyük bir saygı gören Badger, bunların başında gelen Sir James Outram tarafından Arabistan ve Hûzistan’a karşı düzenlenen bir askerî sefere dâhil edildi.

1860’ta Umman’a gönderilen komisyonda görev aldı. Bu görevi sırasında kendisine Umman Sultanı Seyyid Süveynî tarafından, Humeyd b. Muhammed b. Rûzeyk’ın (ö. 1857), 661-1856 yılları arası Umman tarihi üzerine hazırladığı *el-Fethu’l-mübîn fî sîreti’s-sâdeti’l-Bû Saîdiyyîn* adlı eserinin bir yazma nüshası hediye edildi. Badger İngilizce’ye çevirdiği bu eseri uzun bir mukaddime, dipnotlar ve bazı eklerle 1870’e kadar getirerek *History of the Imams and Seyyids of Oman* adıyla yayımladı.

Badger Mısır’da ziyaretçi görünümünde geçirdiği 1861-1862 kışı boyunca, bölgedeki muhtemel savaşları planlayan eski dostu General Outram için, ülkedeki askerî istihkâmlarla o sıralarda inşa halinde olan Süveyş Kanalı hakkında istihbarat çalışmaları yaptı; istihbaratçılara gerekli bütün incelikleri içeren çeşitli raporlar hazırladı.

1872 ve 1878’de Zengibar’a gönderilen diplomatik misyonlarda bulundu. Bu iki seyahat dışında ömrünün 1862-1888 arasındaki son 26 yılını ilmî araştırmalarla geçirdi. Bu çalışmalarının en önemlisi *An English-Arabic Lexicon/ Kitâbü’z-Zahîreti’l-ilmîyye fi’l-lugateyni’l-İnkilîziyye ve’l-‘Arabiyye* (London 1298/1881; Harward 1898; Beyrut 1967, 1968, 1980) adlı sözlük olup İngilizce kelime ve deyimlerin klasik Arapça’daki ve mahallî lehçelerdeki karşılıklarını büyük bir ustalıkla vermesi yönünden değerli bir eserdir. 1872-1881 arasındaki 9 yılını telifi ve dizgisinin tashihiyle geçirdiği, daha önce benzeri yapılmamış böyle bir eseri hazırlamasının sebebi, Malta’da 1830’lu yıllarda yürüttüğü yayıncılık faaliyetleri

çerçevesinde eğitimle ilgili çeşitli eserlerin İngilizce'den Arapça'ya çevirisini yaparken karşılaştığı tercüme güçlükleridir. Diğer önemli eserleri ise şunlardır:

1. *Description of Malta and Gozo* (Malta 1838; Valletta 1851; Malta 1858). İlk kitabı olup Malta'nın kültürü, folkloru, coğrafyası, topoğrafyası ve tarihi üzerine çocukluğundan beri edindiği ilmî birikimine dayanarak yazdığı, benzerlerine kıyasla oldukça faydalı ve ilgi çekici bilgilerle dolu popüler bir eserdir.

2. *Kitâbü'l-Muhâvereti'l-Ûnsiyye* (Malta 1840). İngilizce öğrenen talebeler için Ahmed Fâris ile birlikte hazırladığı bu eser Arapça-İngilizce alıştırmalarla bir kısmı Batı medeniyet ve kültürünün üstünlüğünü telkin eden çeşitli diyalogları içermektedir.

3. *The Nestorians and their Rituals*. 1842-1844 ve 1850'de Mezopotamya'ya yaptığı misyonerlik gezisinin izlenimlerini yansıtan, Süryani Yakübîleri, Katolikleri ve Keldânîleri'nin mevcut durumunu, Kuzey Irak Nestûrîleri ve Yezîdîleri'nin dinî ilkelerini anlatan bir araştırma kitabıdır. Urfa, Harran ve Birecik ile ilgili gözlemleribu kitabın I. cildinin 321-337 ve 341-352 sayfaları arasında anlatılmıştır. Tercümelerin tamamı tarafımdan yapılmıştır.

4. *A Visit to the Isthmus of Suez Canal Works* (London 1862). Süveyş Kanalı ile ilgili gözlemlerini içeren bir eserdir.¹¹⁶

¹¹⁶ Cengiz Kallek, "George Percy Badger", maddesi, *DİA*, cilt IV, s. 418-419

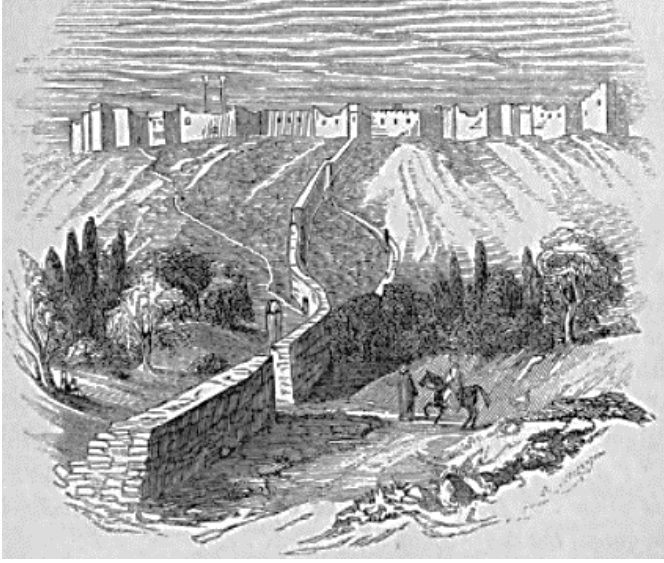
URFA

21 Mayıs. Saat 3'te Kürt kampından ayrıldık ve daha önce tarif edilen tepelerin eteklerinde güney yönünde ilerledik. Diyarbakir tarafının siyah volkanik taşları yerine, kendimizi bol miktarda kireç taşının gömülü olduğu tebeşir tepeleri üzerinde yolculuk ederken bulduk. Şimdi önümüzde kuzeydoğudan güneybatıya uzanan bir başka alçak dağlar zinciri vardı ve saat beş buçukta zengin bir otlakla kaplı, iyi ekili bir vadide yer alan bir höyüğün üzerindeki bir köyü geçtik. Eski rotamızı takip ederek, üç kemerli iyi bir köprüyle geçtiğimiz güzel bir derenin yakınındaki Karaköprü adlı başka bir Kürt köyüne ulaştık. Sabah saat 9'da Urfa'ya girdik. Samsat Kapısı'na vardık ve kısa süre sonra kendimizi Mukdesi Yeşua'nın misafirperver çatısı altında rahat bir şekilde konaklamış bulduk.

Urfa, bir tepenin hafif yamacında yer alır ve doğu ve güneydoğudaki surların ötesinde on mil boyunca bahçelerle kaplı aşağıdaki ovaya uzanır. Karakoyun adı verilen küçük bir dere, şehrin kuzey tarafı boyunca akar ve Samsat, Saray ve Yeni kapılarına ayrı ayrı giden üç köprü ile geçilir; daha sonra kuzeydoğuya döner ve bahçelerin arasından ötesindeki açık araziye akar. Kale, güneybatıdaki bir tepenin zirvesini işgal eder ve şehrin etrafında düzensiz bir daire şeklinde uzanan burçlu duvarı birbirine bağlar. Daha önce bahsedilenlerin dışında iki kapı daha vardır: Kuzeydoğudaki Beg Kapısı ve güneye bakan Harran Kapısı.

Kale dikdörtgen şeklindedir ve sert kayaya oyulmuş, 90 fit genişliğinde ve yaklaşık 250 fit derinliğinde bir çukurla çevrilidir. Demir kaplamalı bir kapıdan girdiğimiz kapalı alan, yıkıntı ve çöp yığınlarıyla doluydu. Girişin başlangıçta, her biri güçlü bir kapı içeren ve hepsi de yukarıdaki burçlar

tarafından komuta edilen üç perdeyle savunulduğu anlaşılıyor ki bu da bir saldırı durumunda garnizona büyük avantaj sağlamış olmalı. Bununla birlikte, güneybatı ve batıdaki birkaç bitişik tepe tarafından göz ardı edildiği için topçulara direnme tasarlanmadığı açıktır.

Badger'in çizimiyle Urfa kalesi.

Başlıca Yunan ve Roma kalıntıları, kalenin kapısından kısa bir mesafede yükselen iki büyük mermer sütundur. Sütunların uçları Korint başlıkları ile taçlandırılmış birkaç parçadan oluşmaktadır ve bir zamanlar sütunların gövdesine kesilmiş dar basamaklarla döşenmiş gibi görünmektedir, ancak ne amaçla yapıldığına karar veremedik. Büyük bir zevkle bir tanesinin üzerinde Estrangela ya da eski Süryanice karakterde bir yazıt gördük ve biraz uğraştıktan sonra kopyalamayı başardım; ama ne yazık ki o kadar tahrif edilmiş ki tam olarak deşifre edemedim. Ne dil ne de karakter saf Süryanice, birincisi Arapça kelimelerle ve ikincisi İbra-

nice harflerle karışmış gibi görünüyor. Ekte aslını tercüme etmeye çalıştığım bu metnin gerçek anlamının ne olduğuna karar vermeyi daha bilgili olanlara bırakıyorum.¹¹⁷

URFA'NIN ANTİK ESERLERİ

Antik döneme ait bir sonraki en önemli kalıntı, kilise olduğu düşünülen büyük bir binanın enkazıdır; bunun yanı sıra, üzerinde birkaç modern Sarasenik yapının yükseldiği masif taşlardan oluşan bir dizi temel, birkaç Grek veya Roma kemeri, sütun parçaları, sütunlar ve frizler vardır, ancak bunların tarihini belirleyecek herhangi bir yazıt yoktur. Tek mükemmel yapı Mısırlı İbrahim Paşa'nın burayı işgal ettiği 1839 ve 1840 yıllarında yaptırdığı küçük camidir.

Kaleden şehrin manzarası son derece güzeldir: hemen aşağıda Hz. İbrahim'in havuzu ve bitişiğindeki cami, sık ve gölgeli bir korunun içine gömülmüştür. Caminin ince minaresi yüce selvi ağaçlarının üzerinde yükselir ve eski bir çan kulesinin, binanın kutsandığı orijinal Hıristiyan amacının bir göstergesi olarak kalmasına izin verilmiştir. Gölet ya da havuz özel bir tanımlamayı hak etmektedir. Daha önce de belirttiğim gibi, kalenin eteklerinde yer alır ve güneybatıdan akan ve havzanın batı ucunda yer alan güzel bir yazlık köşkünün altından geçen birkaç bol kaynak tarafından beslenir. Havza 80 adıma 50 adım ölçülerinde ve yaklaşık 5 ayak derinliğinde olup, üç tarafı geniş yürüyüş yollarıyla çevrilidir; dördüncü tarafta ise cami yer almaktadır. Havuz balıklarla doludur ve ziyaretçileri ağızları açık bir şekilde takip

¹¹⁷ Badger, kaledeki doğu sütunu üzerindeki Süryanice yazıttan yanlışlıkla Yunan ve Roma yazıtları olarak bahsetmiştir. Süryanice yazıt hakkında geniş bilgiyi ilerki sayfalarda Alman gezgin Petermann'ın seyahat notları ile ilgili bölümde vereceğiz.

ederek içgüdüsel olarak alışkın oldukları ikramı ararlar. Bu genellikle pişmiş bezelyeden oluşuyor ve her zaman yürüyüş yollarında çömelmiş birkaç satıcı bulunuyor ve dindar Müslümanlar arasından asla müşteri bulamıyorlar. En sevdikleri yiyecekten bir avuç onların arasında atıldığında hayvanların koşuşturmalarını görmek çok eğlenceliydi. Müslümanlar bu su birikintisine büyük saygı duyarlar ve kutsal sularından hırsızlık yapmaktan suçlu bulunan herhangi bir kişiye ağır bir ceza verilir. Suçlu derhal cezalandırılmaktan kaçsa bile, intikamcı adaletin onu kesinlikle takip edeceği ve er ya da geç onu aklından mahrum bırakacağı söylenir. Bu korkunç yaptırımlara rağmen, bana Hıristiyanların sık sık bu yasak nimetlerden faydalandıkları söylendi; balıklar göletten bahçelere doğru akan derelerde kolayca bulunabiliyor. Genellikle şarap sosuyla pişiriyorlar ve mükemmel olduklarını söylüyorlar. Daha önce sözü edilen caminin adı Halil İbrahim: Tanrı'nın Dostu İbrahim; ya da Halil er-Rahman, Merhametli (Tanrı'nın) Dostu'dur.

URFA'DAKİ KİLİSELER VE OKULLAR

Daha sonra Ermeni Kilisesi'ne doğru yürüdük ve burada Piskopos Mutran Agop tarafından iki yanağımızdan öpülerek karşılandık. Kilise, mezarlık olarak kullanılan geniş bir avluda yer alıyor ve eski bir Roma yapısının kalıntısı. Kutsal alanın üzerindeki kubbenin bir kısmı yıkılmış ve yine modern bir yapı olan nefin düz çatısı üzerine oturan düz bir duvarla inşa edilmiştir. İç mekân çift sıra Sarazenik dört köşeli sütunlarla üç koridora bölünmüştür. Koridorlardan biri kafesle bölünmüştür ve cemaatin kadın kısmının barınma yerini oluşturur. Mihrabın yanında, zengin bir gümüş çerçeve içinde yer alan ve bazıları tarafından Yetmişlerden

Aziz Thaddeus tarafından yapıldığına inanılan bir Kutsal Bakire ve Çocuk resmi bulunmaktadır. Kilise ile bağlantılı olarak güzel bir piskoposluk konutu ve üç din görevlisi öğretmen eğitim alan 100 kadar çocuk gördüğümüz iyi bir okul odası bulunmaktadır. Kiliseyi yeniden inşa etmek için taşlar getirilmişti ve Piskopos'un isteği üzerine bir günümü yeni binanın planını çizmekle geçirdim. O zamandan beri kilisenin tamamlandığını ve şu anda Doğu'daki en muhteşem Hıristiyan tapınaklarından biri olduğunu duydum.

Urfa surları içinde 1800, kentten yaklaşık üç saat uzaklıktaki Germüş Köyü'nde ise 200 Ermeni aile yaşamaktadır. Sadece şehirde on sekiz rahip bulunmaktadır.

Ermeni kilisesinden, birincisi gibi geniş bir avluda yer alan, Piskopos ve iki rahip için konforlu bir konuta sahip olan Süryani Yakubi kilisesini ziyarete gittik. Burada, halkı arasında eğitimin yaygınlaştırılması arzusunu en güçlü ifadelerle dile getiren, basit ama iyi kalpli yaşlı bir adam olan Mutran İbrahim'in ziyaretini iade ettim. Kilise, Aziz Petrus ve Aziz Paulus'a adanmış küçük bir yapıdır ve mabedin içinde dört sunak bulunmaktadır.¹¹⁸ Okulda 40 ila 50 arasında öğrenci bulunuyordu ve yanımda getirdiğim, çoğu Malta'daki Kilise Misyonerlik Derneği'nin yayınlarından oluşan bir çanta dolusu kitap hediyesi çok makbule geçti. Okuldan sonra, o mahallede ikamet eden Yakubilerin rahatlığı için şehir surlarının dışında inşa edilen yeni Süryani kilisesine (Şehit Aziz Circis Kilisesi)¹¹⁹ gittik. Bu ek ibadethanenin inşası için gerekli finansman, buradaki Süryani cemaatin en zengin üyesi olan ev sahibimiz Mukdesi

¹¹⁸ Bu kilise günümüzde halk arasında "Reji Kilisesi" olarak tanınmış olup kültür merkezi olarak kullanılmaktadır.

¹¹⁹ Bu kilise de 1965 yılında camiye çevrilerek Peygamberler Camii adı verilmiştir.

Yeşua'nın etkisiyle sağlandı ve binanın inşası için harcanan meblağın büyük bir kısmını kendisi karşıladı. Önerimiz üzerine, binanın iç kısmının bir bölümünün kadınlar için bir korkulukla ayrılması şeklindeki orijinal planını değiştirdi ve o zamandan beri batı girişinin üzerine bu amaçla bir galeri ekledi. Urfalı Yakubilerin sayısı 180 aile ve 6 rahiptir; bu topluluğun yaklaşık iki günlük mesafedeki Gerger Dağı'ndan daha yakın bir köyü yoktur.

Ulu Camii'ne giderken Vali Bahri Ahmet Paşa'ya uğradık, vapurlarımız ve balonlarımız hakkında birçok soru sordu. Kendisinin çok okuyan biri olduğu ve teğmeninin ve hazinedarının kötü yönetimine emanet ettiği resmi görevlerine çok az dikkat ettiği söyleniyor. İkamet ettiği saray büyük, ancak perişan ve kötü durumda; bahçede bir pirinç top ve eski bir fayton gördük. Kale tamamen topçudan yoksun. Ulu Camii olarak adlandırılan cami, şimdi minareye dönüştürülen altıgen (sekizgen olacak) çan kulesinden ve binanın alt kısımlarından da anlaşılacağı üzere eski bir Hıristiyan kilisesiydi. Diyarbakır'deki Ulu Camii örneğinde olduğu gibi, kilisenin nef kısmı bir avluya dönüştürülmüş, burada Müslümanların abdest almaları için bir çeşme eklenmiştir ve kilisenin güney duvarı şimdi caminin kuzey duvarıdır. Çeşme, daha eski bir yapıdan alınan dört korint sütunu üzerinde yükselen bir kubbe ile örtülmüştür.

Beg Kapısı'ndan çıkarak şehrin etrafında bir gezintiye çıktık. Rotamızı güneye çevirerek Karakoyun üzerindeki köprüden geçtik ve duvarlarında Bizans dönemine ait olduğu anlaşılan çok sayıda heykel parçası ve birkaç kusurlu Grekçe yazıt gördüğümüz bahçelere girdik. Sağ tarafımızdaki Harran kapısını geçerek Bi'r Eyyub'a (Eyyub Kuyusu) doğru yürüdük; bu kuyu ile bağlantılı olan Ziyaret ya da türbe, Müslümanların itibar ettiği bir yerdi ve geçimlerini kutsal

alana gelen ziyaretçilerden dilenerek sağlayan sefil görü-
nümlü birkaç yaratık tarafından idare ediliyordu. Müslü-
manlara göre burası Eyyub'un su içtiği kuyu, Hıristiyanlara
göre ise Abgar tarafından Kurtarıcı'nın bir resmini yapmak
üzere gönderilen ressamın, İsa'nın kendisine mucizevi bir
şekilde yüzünü gösterme lütfunda bulunduğu bezi düşürdü-
ğü yerdir. Bu olayla ilgili yaygın gelenek şöyledir: Ressam,
kutsanmış Rabbimizden bezi aldığı anda, onu Kral Abgar'ın
ellerine teslim edene kadar arkasına bakmaması emredil-
mişti; ancak bu kuyuya vardığında emri unuttu ve aniden
savaşan bir ordunun sesi onu o kadar korkuttu ki, o zaman-
lar kuru bir hendek olan yere bezi bıraktı ve hemen yüze-
yinde gizemli görüntüyü taşıyan bir kaynak fışkırdı. Kuyu
suyunun hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlar tarafından
bazı deri hastalıklarını iyileştirmek için mucizevi bir özelliğe
sahip olduğuna inanılır ve biraz kille karıştırılarak bu
bölgelerde çok yaygın olan zararlı bir böceğin istila ettiği
buğday ve arpa tarlalarının üzerine sık sık serpilir.

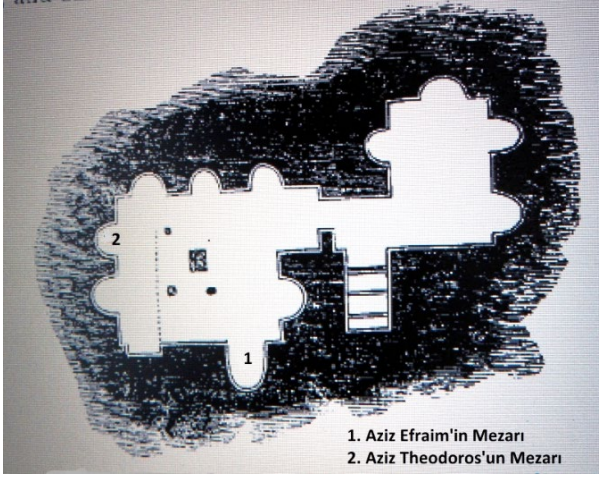
Kuyudan başka bir Müslüman türbesine yürüdük. Kale-
nin güneybatısında yer alan ve Şeyh Maksud olarak adlan-
dırılan bu yapı, görmek için sabırsızlandığımız iki başsız
kabartmanın bulunduğu söylenen bir mağaranın üzerine
inşa edilmiştir. Kapı kapalı olduğundan büyük hayal kırıklı-
ğına uğradık, bu yüzden şehrin ana taş ocağı olduğu anlaşı-
lan civardaki çok sayıda doğal mağarayı incelemeye devam
ettik. Bu mağaraların bazılarında Hıristiyan gruplar keyif
çatıyor ve arak içiyorlardı. Diğer birkaçında ise birkaç açık
lahit gördük, ancak hiçbir yazıt yoktu.

SÜRYANİ AZİZ EFRAİM'İN MEZARI

Tepeden şehrin batı tarafına doğru inerken, Ermenilere ait olan ve Aziz Sargis'e adanmış, ancak genellikle Hıdır İlyas olarak adlandırılan bir şapele geldik; Doğu'daki diğer Hıristiyan tapınaklarıyla aynı nedenden dolayı, yani onlara Müslümanların hoşgörü ve saygısını sağlamak için bu şekilde adlandırılmıştır. Bir iç avluda yer alan şapelde kayda değer bir şey yoktur; buradan dört basamakla inildiğinde dört girinti içeren bir mağaraya ulaşılır ve çatısı düzensiz yerleştirilmiş dört sütunla desteklenen bitişik bir yeraltı mağarasına açılır. Bu sonucunda sekiz mezar bulunmaktadır; bunlardan en büyüğünde Süryani Aziz Efraim'in kalıntılarının, diğerinde ise Theodorus'un küllerinin bulunduğu söylenmektedir.

Aziz Sergius Kilisesi (Christine Gordon Arşivi)

Badger'in çizdiği yeraltı mezar planı.

Geçen yılın sonlarında bile rakip topluluklar arasında bir itiş kakış yaşanmış ve kavga sona ermeden önce her iki tarafta da bazı sert darbeler indirilmiştir. Mezarlığın kullanımının artık her iki taraf için de ortak olduğu anlaşılmaktadır, ancak Yakubiler Aziz Efraim'in mezarı üzerinde kutsal Ökaristi Ayini¹²⁰ yapma hakkına sahiptir.

Üzüm bağları arasında yürüyüşümüzü sürdürerek şehrin kuzeybatısında, içinde Müslümanların Süleyman Pınarı adını verdikleri, ancak Hristiyanların Aziz Thaddeus'un ilk din değiştirenleri vaftiz ettiği pınar olduğuna inandıkları dairesel bir çeşmenin bulunduğu güzel bir bahçeye ulaştık.

¹²⁰ **Ökaristi Ayini (Şükür Ayini):** Hristiyanlık inancının temel ibadetlerindendir. Ekmek ve Şarap ayini olarak da bilinir. Temeli Hz. İsa'nın havarileri ile yediği "Son Akşam Yemeği"ne dayanır. Aynı zamanda bu yemeğin ertesi günü Hz. İsa'nın çarmıha gerilerek kurban edildiğine inanıldığından onun bedeni ile kanını temsil eden ekmeğe ve şarabın kutsandığı bir ayindir. Ayinde, ekmeğe ve şarap dağıtılması Hz. İsa'nın ölümünü ve tekrar dirilişini sembolize etmektedir.

Badger'in dairesel çeşme olarak bahsettiği yapı günümüzde Devteşti olarak bilinmektedir.

Urfa'da çok baĒnaz ve yerli Hıristiyanlara karşı son derece zorba davranan 12.000 Müslüman aile bulunmaktadır. BirçoĒu hacıdır, yani Mekke'yi ziyaret etmişlerdir ve bu dindarların evlerinin girişleri, hac ziyaretlerinin sembolleri olan dilenci kasesi, bayrak, asa, balta, kahve cezvesi, pipo, buhurdanlık vb. ile gösterişli bir şekilde boyanmıştır. Yılanın neyi temsil ettiğini bilmiyorum. AřaĒıda, Mukdesi Yeşua'nın yaşadığı evin karşısındaki bir evden alınan bu tasarımların bir örneği yer almaktadır.

Badger'in çizimiyle bir Hacılı kapı.

HIRİSTİYAN KADINLARIN İNZİVASI

Yeşil peçesi önyargılarını harekete geçirmiş gibi görünen Bayan Badger ile sokaklarda dolaşırken bu fanatikler tarafından birkaç küstahça yorum yapıldı, yeşil İslam'ın kutsal rengidir. Sık sık maruz kaldıkları hakaretler nedeniyle, Hıristiyan kadınları kiliseye gitmek dışında nadiren dışarı çıkıyorlar, o da ayda bir defadan fazla değil. Dahası, Müslüman

kadınlar gibi evlerine kapanırlar ve ayrı dairelerinin sınırları dışında ev içinde nadiren görülürler. Bir rahip olarak Bayan Badger ile birlikte bu haremlerden birine kabul edildim ve böyle bir inzivanın etkilerinin ne olduğunu değerlendirme fırsatım oldu.

Kadınları aşırı derecede cahil, dağınık ve ne kişilikleri ne de alışkanlıkları açısından fazla temiz bulmadım. Bize aptalca bir şaşkınlıkla bakıyorlardı ve onlara söylediğimiz hiçbir şeyi anlamıyor gibiydiler. Kapalı mekânlarda kullandıkları baş giysileri bu şehre özgüdür; gü-müş levhadan yapılmış, tabanı yak-laşık bir ayak çapında, zincir ve di-ğer ıvr zıvrılarla süslenmiş, üzerine hafifçe bir tülbent atılmış, ters çev-rilmiş bir piramitten oluşur. Evden dışarı çıkarken bunun yerine önü de-rin çıkıntılı bir türban, geniş bir ger-gef veya beyaz çarşaf ve tüm kişiyi saran at kılından duvak koyarlar. Şehrin ve civar köylerin fakir Müs-lüman kadınları, başın yaklaşık bir karış üzerinde yükselen kare ve yassı bir kamıştan oluşan farklı bir saç modeli kullanırlar; bunun üzerine uzun bir fes veya kırmızı başlık çekilir ve mavi püşkülün öne doğru sark-masına izin verilir.

Urfa'da en yaygın olarak konuşulan dil Türkçedir; komşu Bedevilerle ticaret yapanlar dışında Arapça çok az bilinmek-tedir. Hıristiyanlar genellikle Ermenice konuşurlar, Sürya-nilerin çok azı kendi ulusal dillerinin kaba lehçesini bilebilir. Süryanilerin mektuplaşmaları genellikle Süryanice harflerle ifade edilen Türkçe ile yapılır ve bu tarzda yazılmış birkaç kitapları vardır. Ziyaretim

sırasında, bu bölgenin Yakubi Hıristiyanlarının yararına yayınlanması umuduyla bir Sür-yanice-Türkçe Zebur temin ettim, birçoğu bu modele göre ha-zırlanmış ilkokul ve diğer eserlerine güçlü bir istek duyduklarını ifade ettiler.

Ziyaretimizden bu yana misafiri olduğumuz Mukdesi Yeşua, Urfa'daki İngiliz konsolosluk temsilcisi olarak atandı ve bu yoldan geçen İngiliz gezginlere sık sık yardım ettiğini duymaktan memnuniyet duydum. Genel olarak Süryaniler arasında büyük bir nüfuza sahip olan bu kişi, kilisemize karşı iyi niyetli olmakla kalmayıp, Piskopos ile birlikte toplumlarına fayda sağlamak için her türlü çabayı göstereceğimize dair umudunu dile getirdi ve bu konuda samimi iş birliği sözü verdi. Kesin inancım odur ki, Piskopos'un bölünmeyi önlemek için gösterdiği özen olmasaydı, Yakubilerin pek çoğu son zamanlarda burada yerleşmiş olan Latin misyonerlerin ikna çabalarını dinler ve Roma Kilisesi'ne katılırlardı.

Bölgenin temel ürünü olan yün, buradan İskenderun'a gönderilmekte ve oradan da Avrupa'ya sevk edilmektedir. Şehrin buğday ve arpa ihtiyacı Birecik'e giden yolun güneyindeki Seruc adı verilen geniş oavadan karşılanmaktadır. Pirinç Karacadağ civarından getirilir ve civarda odun bulunmaması nedeniyle büyük bir kıtlık yaşanan yakacak, Sive-rek'ten ve Fırat üzerindeki Rumkale'den ithal edilir.

KELDANİLER'İN URU URFA

Urfa'nın, İbrahim'in doğduğu yer olarak bilinen Keldanilerin Ur şehrinin bulunduğu yer olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Tüm eski Süryanice yazılı metinlerinde "Ur-hoi" olarak adlandırılır ve "Mar Yakub Urhoyo"ya (Urfalı Aziz Yakup) adanmış bir kilisenin kalıntıları şehrin güney-

batısındaki bir tepede hâlâ görülebilir. Araplar tarafından *Raha* ya da *er-Ruha* olarak adlandırılmış olup, etimolojisi aynı köke dayanmaktadır ve Bedeviler tarafından hâlâ bu isimle bilinmektedir. Bu gerçek, 25 mil güneyde Harran'ın ve kuzeybatıda Seruc ovalarının varlığıyla birlikte, İbrahim'in ilki kardeşi, ikincisi büyük dedesi olan atalardan (Bkz. *Tevrat*, Yaratılış XI, 22, 27) türetildiği açıkça belli olan isimler, bu bölgenin tamamının eski Keldani sınırları içinde olduğunu kanıtlamaktadır. Dahası, Müslümanların Eyyub'un yaşadığı yeri bu civara yerleştirmeleri biraz tuhaftır, bunu Bir Eyyub'a (Eyyub Kuyusu) bağlı geleneklerinden yaptıkları açıktır. Bildiğimiz gibi Eyyub, ev halkının bir kısmını yok eden, sürülerini ve hayvanlarını yağmalayan Sabii ve Keldaniler (*Tevrat*, Eyüp I, 15, 17) olarak adlandırılan bir halkın arasında yaşıyordu. Bu konuyla bağlantılı olarak, Seruc'un 360 Kürt köyüne dağılmış en az 4.000 Yezidi ailesinin bulunduğunu ve daha önce de belirttiğimiz gibi, Urfa ile Siverek arasındaki bölgede bu sayının iki katından az olmadığını bulmak ilginçtir. Bu mezhebin burada varlığını sürdürmesi ve bazı öğretisi ve ayinlerinin Sabiilik ve Mecusilikle bağlantılı olması, bu bölgenin tamamının başlangıçta İncil'deki Keldani bölgesinin bir parçasını oluşturduğunun bir başka kanıtıdır. Urfa civarındaki Yezidilerden herhangi biriyle karşılaşmak kısmet olmadı, ancak tarikatın merkezi ve Şeyhlerinin makamı olan Musul civarındakilerin onlar hakkında çok az şey bildiklerinden eminim ve dikkatli bir araştırmanın hem dil hem de din açısından ayrı topluluklar arasındaki bazı önemli farklılıkları gün ışığına çıkarabileceğine inanmaya meyilliyim. Tarihçi Gibbon'a göre Harran'da bir ay tapınağı vardı ve Sabiiler İslamiyet'in yükselişine kadar bu tapınağa sık sık hac ziyaretinde bulunuyorlardı.

ŞAMMAR'I ZİYARET

24 Mayıs'ta Sufug komutasındaki büyük bir Şammar kuvvetinin Harran'a kısa bir mesafede kamp kurduğunu duyunca, bu ünlü Arap reisini ziyaret etmek üzere önemli bir iş için Urfa'ya gönderilen aşiretten Hüseyin'in refakatinden yararlandık. Sufug'un büyük bir dostu olan Bay Rassam'la olan ilişkimi öğrenen Hüseyin, yerel yetkililerden herhangi bir muhafızın eşlik etmemesi koşuluyla bizi kampa götürmeyi kabul etti; bu muhafızların varlığının Araplar arasında şüphe uyandırabileceğini ve onlara iyi niyet ve sadakatlerine güvenmediğimiz fikrini verebileceğini söyledi. Şammar'ın, hükümetin isteği üzerine, son zamanlarda Fırat'ı geçerek Seruc'daki bazı isyancı Berazi beylerine katılan ve bu bölgede büyük yağmalar yapan büyük Aneze kabilesinin bir bölümünü cezalandırmak için bu bölgelere geldiğini bildirdi. Türkler bu gezgin yağmacılarla kendileri baş edemedikleri için, Fırat'ın doğusundaki çölün tanınmış şeyhi Sufug'u bu görevi üstlenmeye çağırdılar. Şammar, bir bölük piyadenin de yardımıyla Aneze'yi inlerine kadar kovaladı ve Berazililer silahlarını bırakarak gelecekte itaat edeceklerine söz verdiler. Bayan Badger, Bay Fletcher, Bay Rassam'ın kardeşi ve ben, Rum hizmetçimiz ve Araplar arasında ticaret yapma fırsatını yakalayan Ermeni bir seyyar satıcı eşliğinde, esmer rehberimizin önderliğinde sabah saat 10'da Harran Kapısı'ndan ayrıldık. Hüseyin şehirden kaçtığı için çok memnundu ve bahçelerin önünden geçerken kendisine verilen emanetin simgesi olan efendisinin mızrağını savurdu ve doğduğu çölün havasını keyifle koklar gibiydi. Yüz bin Arap'ın şefinin elçisi, kirden simsiyah olmuş uzun bir gömlek giymiş, beline eski bir kılıç kuşağı bağlamıştı ve başında Bedevilerin alışılmış sarığını oluşturan agel (renkli tülbent ve deve tüyünden ip) vardı. Önce güneyden Harran'a doğru yola çıktık, ama yolda

Sufug'un mevzisini değiştirdiğini duyunca doğrudan güneye döndük ve sağımızda, eteklerinde Ceys (Kays) Arapları'nın kamp kurduğu alçak Urfa tepeleri vardı. Ova doğuda, Cebel Tektek (Tektek Dağları) adı verilen ve kuzeyden güneybatıya doğru uzanan bir tepeler silsilesi ile sınırlanmıştır. Bu silsile, daha kuzeyde yer alan ve aynı adı taşıyan büyük bir Ermeni köyünün bulunduğu Germüş adlı başka bir silsileyle birleşiyor gibi görünmektedir. Ovada esas olarak Milli Kürtleri yaşamaktadır ve köyleri genellikle bir höyüğün barınağı altında kurulmuştur ve bu bölgede çok sayıda höyük bulunmaktadır. ğle vakti, uzaktan beyaz karınca tepecikleri gibi görünen piramidal kil kulübelerden oluşan bir köy olan Telle-Sultan'a (Sultantepe) ulaştık. Köylüler bu evleri terk etmiş ve özellikle bahar aylarında kendilerini istila eden pirelerden korunmak için çadırlarına sığınmışlardı. Biraz ileride, Sufug'un kendi kabilesine ait yarım düzine atı almakla suçladığı Milli'nin şefi Musto'nun çadırına uğradık. Urfa'daki yetkililer, Sufug'un iki adamıyla birlikte yağmanın iadesini talep etmek için atlı bir kavas göndermişlerdi; bunlar yerde sessizce pipolarını tttryorlardı, ama Musto katı. Saat 14.00'te tüm ekim işleri sona erdi ve artık İsmail'in vahşi torunlarının yurdu olan le giriyorduk. Rakka'dan yeni gelmiş bir Arapla karşılaşınca, bize Sufug'un yeniden Harran'ın güneydoğusuna doğru hareket ettiğini söyledi; biz de rotamızı buna göre değiştirdik ve saat 5'te, Cullab'ın batı kıyısı boyunca yaklaşık dört mil boyunca uzanan deve, koyun ve atlardan oluşan muazzam sürülerle çevrili kampı gördük. Hüseyin varışımızı haber vermek için atını ileri sürdü ve kısa süre sonra şeyh'in karşılamasıyla geri döndü, öyle görünüyor ki ziyaret niyetimizden zaten haberdar edilmişti. Grubumuz için küçük siyah bir çadır kurulmuştu; önce Bayan Badger'i oraya götürdüm, sonra da kabilenin 300 kadar yaşlısının toplantı yaptığı büyük çadıra geçtim. Yaklaş-

tığımızda herkes ayağa kalktı ve Sufug öne çıkarak beni elini sallayarak selamladı ve beni kirli bir halı ve minderin üzerine, şömine için yerdeki bir delik ve kavurma, dövme ve kahve yapmak için birkaç kaba alet dışında tek ev eşyası olan yanına yerleştirdi. Şeyh'in üzerinde (fazla temiz olmayan) bir gömlek, belini sıradan bir kuşakla saran pamuklu bir cüppe, üzerinde de kaba bir aba ya da pelerin vardı; başörtüsü ve deve tüyünden bir ip kıyafetini tamamlıyordu. Bizi içtenlikle karşılamış gibi görünse de çok az konuştu ve ilk sorularını Türk ordusunun hareketleri, yeni Paşa'nın Musul'a girişi ve kahramanlıklarının ünü çölün kalbine kadar ulaşmış olan Bedirhan Bey'in olası beklentileriyle sınırlandırdı. Kırk yaşlarında, zayıf yapılı, siyah saçlı ve kısa sakallı bir adama benziyordu; yaşından çok endişesi onu biraz beyazlatmıştı. Yüzünde kurnazlıkla karışık derin düşünceler okunurken, bronzlaşmış yüzü ve kolları çölün yakıcı güneşine maruz kaldığını gösteriyordu. Çadırda iki sıra halinde dizilmiş, en önde oturanlar ve en arkada ayakta duranlar, ileride olup bitenleri daha iyi görüp duyabilmek için, kabile reisleri olan yanık tenli insanlar hakkında yeterli bir fikir vermek zor olurdu. Giysileri son derece basitti ve Bedevilerin alışlagelmiş uzun gömleği ile siyah saçlarının yüzün her iki yanına uzun bir kıvrım halinde sarkmasına izin verilen akıcı baş giysisinden oluşuyordu. Yüzlerinde kurnazlık ve güvensizlik vardı ve tavırlarında insana güven verecek hiçbir şey yoktu. Şeyh'le görüşmem sırasında neredeyse tek kelime etmediler ve asık suratlı bir sessizlik ve umursamazlık içinde pipolarını tütürmeye devam ettiler. Arada bir bana şöyle der gibi bir bakış atıyorlardı: *"Şimdi güvendesiniz, ama yolda karşılaşırsanız, pis ve yağlı kıyafetlerinizi sizin temiz ve daha iyi kıyafetlerinizle değiştirme fırsatını yakalardık."* Yanımızda Sufug için bir hediye getirmiştim, hediyeyi verip vermeyeceğimi sordum, ama şeflerinden bazılarının pay iste-

yebileceğinden korktuğu için hediye vermeyi yalnız kalana kadar ertelememi rica etti. Akşam geç saatlerde tek başına çadırımıza geldi, hediye usulüne uygun olarak önünde açıldı ve Bayan Badger daha sonra en sevdiği eşi Amşe'ye benzer bir amaçla iltifat ziyaretinde bulundu. Bayan Badger'ın bu hanım ve haremdeki diğer kadınların ev yaşamı hakkındaki anlattıkları, Arapların güneşin altındaki en pis insanlar olduğu fikrimi doğruladı.

Akşam yemeğimiz Şeyh'in çadırından gönderilmişti ve haşlanmış bir kuzu, buğdaylı kek, iki büyük tabak pilav ve sarımsak parçalarıyla karıştırılmış dört kâse ekşi süttten oluşuyordu. Arapların bize iki fincan, hatta üçüncü bir fincan kahve verdiklerini gözlemledim; oysa Türkler ve diğer doğular arasında, bir misafire ikinci bir fincan ikram edilmesi demek, onun arkadaşlığının artık istenmediği demektir.

Akşam yemeğinden hemen sonra dinlenmeye çekildik; Bayan Badger ve ben bir çadırda, grubumuzun geri kalanı da yakınlardaki başka bir çadırda kalıyordu. Çok geçmeden rüzgâr tam bir kasırgaya dönüştü, yağmur sağanak halinde yağmaya başladı ve çelimsiz evimiz başımızdan uçup gitti. Şimdi hayal edilebilecek en sefil durumdaydık, giysilerimiz ve yatak takımlarımız sırlıksılandı ve çevredeki çadırların çoğu benzer bir kaderi paylaştığı için herhangi bir sığınak olmadan fırtınanın şiddetine maruz kaldık. Amşe'nin çadırı artık görünmüyordu, kocası ise dört cariyesinden biriyle birlikte daha güvenli bir çadırda rahatça kalıyordu. Araplar kısaca süre sonra gelip yıkılan evimizi kaldırmaya yardım ettiler ve daha sonra hırsızların ortasında olduğumuzu pek düşünmeden mışıl mışıl uyuduk. Ancak sabahleyin, Sufug'un bir gün önce göz diktiği seyahat botlarının ve Bayan Badger'in elbisesinin birkaç parçasının gece boyunca çalındığını dehşetle gördük; yanımızda hiç bozuk para getirmediğimiz için

Bayan Badger, rehber Hüseyin'e vermeyi düşündüğümüz ipek bir giysiyi giymek zorunda kaldı ve ben de yalınayak ata binmek zorunda kaldım. Sufug, soygunu duyunca oğlu Ferhan'ı civardaki tüm çadırları incelemeye gönderdi; ama nafiye, eşyalar bulunamadı.

HARRAN

Sufug'un kampından öğleden sonra saat 2'de ayrıldık ve iki saat boyunca çorak bir yolda ilerledikten sonra, önceki akşamki rüzgâr ve dolu nedeniyle tamamen tahrip olmuş buğday ve arpa tarlalarını gördük. Buradaki toprak, Cul-lab'ın taşması nedeniyle alüvyonludur ve bölgedeki Araplar tarafından oldukça iyi bir şekilde işlenmektedir. Saat 17.00'de Harran'a vardık ve Ceys Araplarının şefi Shlash'ın kardeşi bizi Harran'a götürmeye gönüllü oldu.

Harran iki alçak tepe üzerinde yer alıyor ve eski temellerin izlerinden kaleyle birleşen bir duvarla çevrili olduğu anlaşılıyor. Kale düzensiz bir şekle sahiptir ve esas olarak Nimrud ve Ninova'da çıkarılanlara çok benzeyen tuğlalardan inşa edilmiştir. Bu harabe yapının çıkıntılı köşelerine Araplar, kapalı alanın her yerine bolca serpiştirilmiş tuğlalarla konik kulübelerini inşa etmişlerdir. Kaleden çok uzak olmayan küçük bir tepe, bazıları üç koniden oluşurken, diğerlerinde birden fazla olmayan bu tuhaf görümlü konutlardan birkaç yüz tanesiyle tam anlamıyla kaplıdır. Şimdi hepsi terk edilmişti, Araplar bu mevsimde kendilerini istila eden haşerattan kaçmak için çadırlarına sığınmışlardı. Çöp yığınlarının ve eski temellerin üzerinden yolumuza devam ederek, yaklaşık iskelet kalıntılarını bulduğumuz alan ama başlangıçta hangi amaç için tasarlandığı karar vermek biraz zor. Benim izlenimim, bir Hıristiyan tapınağı olarak tasar-

landığı ve daha sonra Sarazenler tarafından bir Müslüman ibadet yerine dönüştürüldüğü yönündedir ve bu fikir, Arapların hâlâ onu adlandırdığı Jama'a el-Ahmar veya Kızıl Camii'nin modern adı tarafından karşılanmaktadır. Dikdörtgen bir biçime sahip olan cami, doğu ve batı yönünde inşa edilmiş olup, iç mekânın tüm uzunluğu boyunca uzanan ve onu eşit olmayan dört koridora bölen üç paralel duvara sahiptir. Sunağın bulunduğu düşünülebilecek doğu duvarının ortası iki Korint sütunu ile süslenmiştir ve bölme duvarları burada ve orada aynı düzende sütunlarla desteklenen kemerlerle delinmiştir. Kuzeydoğu köşesinde, alt kısmı taştan, üst kısmı tuğladan inşa edilmiş, yaklaşık 60 fit yüksekliğinde kare bir kule vardır; bu kulenin bir zamanlar çan kulesi, sonra da minare olduğunu tahmin ediyorum. Bu kule Urfa'daki kaleden ve Harran'ın güneyindeki çölde kilometrelerce uzaktan görülebilmektedir. Kuzey koridorunda dairesel bir çeşme vardır; bu çeşmenin, yapı cami olarak kullanılırken Müslümanlar tarafından dini abdest almak için kullanıldığına şüphe yoktur. Aynı ekleme, daha önce de belirtildiği gibi, Urfa'daki şimdi Ulu Camii olan eski kiliseye de yapılmıştır.

Harran Ulu Camii çizimi (Badger)

Hâlâ ayakta olan temellere bakılırsa, şehir surları yaklaşık üç mil genişliğinde ve dairesel formdaydı. Ayrıca surun zayıf noktalarının, günümüzde kısmen doldurulmuş olan de-

rin bir hendek tarafından korunduğu anlaşılmaktadır. Güneybatıdaki surun hemen dışında Ziyaret Şeyh Yahya olarak adlandırılan modern Müslüman tapınağı bulunmaktadır; ancak Hıristiyanların bir geleneği vardır. İbrahim'in babası Terah'ın mezarı onun sınırları içinde bulunmaktadır.

CEYS (KAYS) ARAPLARI

Rehberim Shlash'ın kardeşinin ve ben kalıntıları incelerken ona katılan diğer iki Arab'ın davranışları, araştırmalarımı kalenin içine doğru genişletmemi engelledi; burada birkaç eski tonoz olduğunu anladım, bunlardan birinde her biri lotus çiçeği ile taçlandırılmış iki küçük ve güzel sütun vardı. Pelerinlerinin altına sakladıkları sopalarla silahlanmış vahşi görünlü adamlar, önce beni yeraltı geçitlerinden birine çekmeye çalıştılar ve bana çok harika bir şey göstereceklerini vaat ettiler; ama beni tetikte bulunca, en küstah şekilde beni hazine için kazı yapmakla suçladılar. Tek başıma ve herhangi bir savunma silahı olmadan, bizim gruptan birileriyle karşılaşma umuduyla bir orayı bir burayı dolaştım. Onlar tarafından görülebildiğim bir tepenin zirvesine ulaştığımda, iki Arap ayrıldı ve rehberim bana, bizi ziyarete gelen Ceys kabilesinin şeyhi Shlash'ın kendisini bulduğum çadıra kadar eşlik etti. Dürüst ve açık yüzlü, iyi bir genç adamdı ve kardeşinin alçakça bakışıyla çarpıcı bir tezat oluşturuyordu - Urfa'da iki Türk'ün öldürülmesinde suç ortağı olduğu için 9 ay hapis yatan ve kötü karakteriyle nam salmış bir adamdı. Kardeşi büyük miktarda para ödeyerek onu fidye ile kurtardı. Shlash bana Ceyslerin hepsinin İgravi, yani köyde yaşayan Araplar olduğunu, toprağı işlediklerini, ancak kıtlık dönemlerinde Bedeviler gibi çölde dolaştıklarını ve bazen Fırat'ı geçtiklerini söyledi. Aneze ve Şammar'dan ve Türk

hükümetinin baskı ve zulmünden çok çektikleri için şimdi sayıları azdır. Urfa halkı tarafından çok hain bir grup olarak görülüyorlar ve gizli cinayetleri hakkında anlatılanlara güvenilebilirse, hünerli gaddarlıklarda Hindistan'daki Thuglardan çok da geride değiller. Shlash'ın ziyaretimizden önce Harran'da gördüğünü hatırladığı tek İngiliz, Hint donanmasından Kaptan Lynch'ti ve onun adını çok iyi biliyordu.

Badger'in çizimiyle Harran'daki Yakup Kuyusu.

25 Mayıs. Gün ağarmadan çok önce üç ya da dört kaçak Arap Harran'a geldi ve Sayeh'in gece Şammar'a saldırdığını ve her iki taraftan da birçok kişinin hayatını kaybettiği şiddetli bir çatışma yaşandığını haber verdi. Yarasını sardığımız Şeyh de ölmüştü ve bütün ordugâh karışıklık içindeydi. Harran'dan sabah saat 4'te ayrıldık, arbededen kaçtığımız için mutluyduk ve köyden yarım mil uzakta, Yakup'un kuzeni Rahel ile ilk görüşmesini yaptığı söylenen kuyuyu gördük (*Tevrat*, Yaratılış XXIX, 1-8.) Arap'ın sürüleri hâlâ orada suvarılıyor ve kuyunun ağzına yakın bir yerde, Yakup'un "güzel ve iyi niyetli Rahel'e" kur yaparken ellerinden birinin dokunmuş olabileceği birkaç büyük taş var. Civarda iki ya da üç kuyu daha vardır, ancak Harran yakınlarında tatlı su içeren tek kuyu budur, diğerleri acıdır; bu yüzden "**Bi'r Yakub**" ile ilgili geleneğin gerçekliğine inanmak için iyi bir ne-

den olduğunu düşünüyorum. Urfa'ya giden direkt rotayı takip ettik, yolun büyük bir kısmını kanoyla gittik ve beş saat-ten kısa bir sürede şehre girdik, burada yine nazik ev sahibimiz Mukdesi Yeşua tarafından karşılandık.

BEDEVİLERİN KARAKTERİ

Şimdi Bedevî Arapların karakteri üzerine birkaç söz söyleyeceğim ve bunu yaparken onların erdemlerini ve kusurlarını doğru bir şekilde değerlendirmeye çalışacağım. Onlarla ilk tanışıklığım 1835 yılında Suriye ve Filistin üzerinden Fırat'ın sınırlarına kadar seyahat ettiğimde başladı; Musul'a yaptığım iki ziyaret sırasında onlarla sık sık bir araya gelme ve hepsi de Bay Rassam tarafından iyi tanınan şeflerin birçoğuyla sohbet etme fırsatım oldu. Doğu masallarının ve bazı modern gezginlerin süslü anlatılarının bu ilginç halkın etrafına sardığı romantizm halesi, onların ev içi ve sosyal alışkanlıklarını daha yakından tanıdıkça ve tasvir edildikleri neşeli renklerin gerçekliğin ve hakikatin ölçülü renklerinden ziyade hayal gücünün kaleminden çıktığını anlamaya başladıkça, onların lehine olan kendi hayali eğilimlerimle birlikte yavaş yavaş kayboldu. Arapların birkaç iyi ve üstün niteliğe sahip oldukları ve iki sınıf arasındaki gerçek farkın bu niteliklerdeki üstünlükten değil, şehir ve köy sakinlerinde bu niteliklerin eksikliğinden kaynaklandığı kuşku götürmez.

Yeme ve içmede ölçülü olmaları, büyük bir dayanma gücüne sahip olmaları ve Türklerin kibrinden olduğu kadar, uzun süre ezilmiş reayaların zavallı uşaklığından da uzak, bağımsız bir duruşa sahip olmaları dikkat çekicidir. Ancak bu özellikler neredeyse zorunlu olarak yaşam tarzlarından, yaşadıkları çölden ve aralarında var olan yönetim biçiminden kaynaklanmaktadır.

URFA'DAN AYRILIŞ VE BİRECİK'E VARİŞ

28 Mayıs. Bu akşam Urfa'dan ayrıldık ve geceyi misafirperver ev sahibimizin bizim için bir eğlence hazırladığı ve Mutran Agop ile Ermeni ve Süryani din adamlarından bazılarının davet edildiği Hıdır İlyas'ta geçirdik. Piskopos kilişemizle ilgili birçok soru sordu ve halkının dini açıdan gelişmesi için duyduğu samimi arzuyu dile getirdi. Ertesi sabah saat 4'te nazik dostlarımızla vedalaştık ve öğlene kadar dalgali ve çorak bir arazide yolculuğumuza devam ederek Çarmelik'e ulaştık ve burada büyük bir hanın kenarında bulunan ve oldukça iyi durumda olan yıkık bir camiye yerleştik. Caminin hemen altında derinliği 80 metreyi bulan geniş bir su deposu bulunuyor. Yolculuğumuz sırasında bu kaya sarnıçlarından birkaç tanesinin yanından geçtik ve bu sarnıçlar bu bölgede kervan yolları boyunca yaygın olarak bulunuyor. Civarda konik çamur kulübelere oluşan büyük bir Kürt köyü var, ancak köylülerin hepsi sürülerini otlatmak için Seruc'a gitmişlerdi.

30 Mayıs. Sabah saat 4'te Çarmelik'ten yola çıktık ve öğle saatlerinde Fırat üzerindeki Birecik'e ulaştık; burada, sabah erkenden nehri geçmeye hazır olmak için kalenin yakınındaki bir Ermeni evinin terasında konakladık. Bugünkü yolun genel özellikleri dünkü gibiydi; arazi çorak ama daha kayalıktı ve şehre yaklaştıkça bodur çalılarla kaplı tebeşir tepeleriyle kaplıydı.

BİRECİK

Birecik'i görmek bana 1836'da iki vapur keşif yolculuğuna çıkmadan hemen önce Fırat Seferi'ne yaptığım ziyareti hatırlattı; bu vapurlardan biri olan "Dicle"den bir daha haber

alınmadı. Hem subaylar hem de askerler tarafından sergi-
lenen enerjiyi ve aralarında hüküm süren oybirliği ve neşeyi
uzun süre hatırlayacağım. Gemilerin bir araya getirildiği
nehirin batı kıyısındaki istasyona verilen isim olan “Port
William” (William Limanı) sabahtan akşama kadar hayat ve
faaliyet içindeydi; Albay Chesney'in yetenekli ve gayretli
gözetimi altında her biri iyi niyetle mesleğini sürdürüyordu.
Pazar günü geldi çattı ve tüm işler askıya alındı; “*Euphra-
tes*” gemisinde ilahî ayin için çan çalındı, sancak indirildi ve
herkes Evrenin Yüce Hükümdarı'nı ve O'na olan bireysel ba-
ğımlılıklarını tanımak için kamuya açık bir şekilde güverte-
de toplandı. Dine gösterilen bu dışsal saygının çevredeki yer-
liler üzerindeki ahlaki etkisi, tekilliği nedeniyle büyük olma-
lı ve keşif gezisinin üyeleri arasında dikkat çekici olan ağır-
başlılık, düzen ve iyi duyguların korunmasına büyük ölçüde
katkıda bulunduğundan şüphe etmiyorum.

1849'da Musul'a yaptığımız ikinci yolculukta Birecik'te
oniki günlük bir karantina dönemi geçirmek zorunda kaldık;
bu süre zarfında civardaki ilgi çekici tüm nesnelere ince-
lemek için bolca boş vaktim oldu ve şimdi okuyucularıma kısa
bir özetini sunacağım.

Birecik, tabanı Fırat'ın doğu kıyısına değen oldukça kes-
kin bir yamaç üzerine kurulmuştur. Etrafındaki arazi çoğun-
lukla tebeşir tepelerinden oluşmaktadır ve kasaba da aynı
malzemenin inşa edildiğinden, zirvesini taçlandıran dar bir
bahçe kuşağı olmasaydı, herhangi bir mesafeden zorlukla
görülebilirdi. Evler düz damlıdır ve tüm pencereler bir avlu-
ya açılır. Altmış kadar dükkânın bulunduğu kapalı bir çarşı-
nın yanı sıra, bölgede 5 cami ve 3 hamam bulunmaktadır;
ancak bunların hiçbirinin antik olduğu iddia edilemez. Sa-
kinleri, 1826'daki son depremden önce Birecik'in birkaç eski
sarayla övünebildiğini söylemekten memnuniyet duymakta-

dır; ancak bunlardan hiçbir kalıntı kalmamıştır ve tüm modern binalar en sade mimariye sahiptir. Kasaba çok temiz değil, ama sağlıklı sayılır; yazın gündüzleri iklim çok sıcak, ama geceleri serin ve hoş. Mart 1836'da burada bulunduğum sırada geceler çok soğuktu, ancak sıcak kavurucu olduğunda güneş neredeyse hiç doğmuyordu ve insana Yakup'un Harran yakınlarında Laban'a söylediği şu sözleri hatırlatıyordu: *“Gündüzleri kuraklık, geceleri ayaz beni tüketti ve uykum gözlerimden ayrıldı.”* Birecik'te Türkler, Türkmenler, Araplar, Hıristiyanlar ve az sayıda yerleşik Yahudi'den oluşan 1500 ailelik bir nüfus yaşamaktadır. Türkçe, kendi anadillerinden başka bir dili nadiren konuşan Araplar dışında konuşulan tek dildir. Hepsisi Ermeni olan Hıristiyanların bir kilisesi ve bir papazı vardır. Halkın büyük bir kısmı küçük tüccar ve zanaatkârdır; esas olarak etraftaki tepeleri çevreleyen çok sayıda mağarada yaşayan Araplar ve Türkmenler, Halep ve diğer Suriye pazarları için burada tutulan koyun sürülerine bakmakla meşguldürler. Kasabanın muhafazası bir Mütesellim ve birkaç düzensiz askere emanet edilmiş. 1849'da bu yetkiliyi ziyaret ettiğimde gömleğinin kollarını giymiş, kasabanın iki tüccarıyla satranç oynuyordu ve Frenk pantolonu kol ve bacaklarına tek bir düğmeyle tutturulmuştu. Yardımcısı, amirinin tarzını taklit etmeye hevesli görünüyordu, çünkü ziyaretime döndüğünde paltosuz ve çorapsızdı. Türklerin Doğu kıyafetlerinin yerine Frenk kıyafetlerini tercih etmelerinin onları giyim kuşamlarında çok dikkatsiz hale getirdiğini sık sık gözlemlene fırsatım oldu.

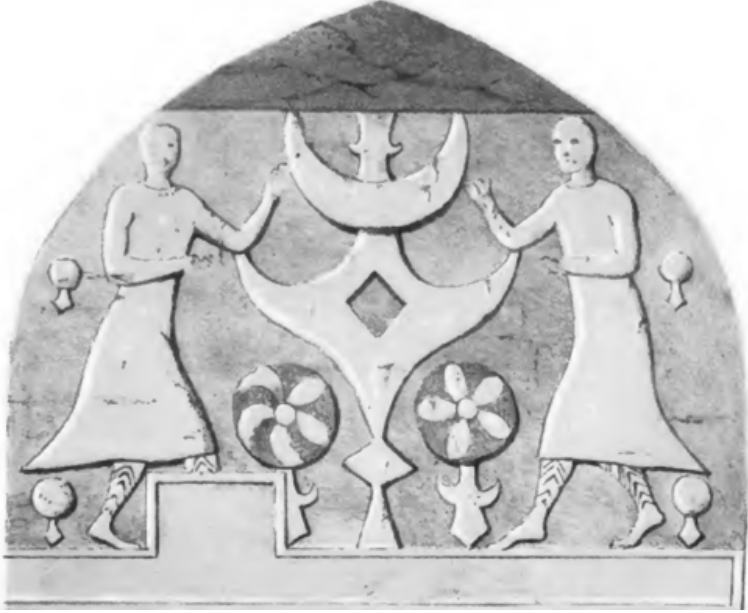
Fırat'ı çevreleyen geniş düzlüklerde bol miktarda yetiştirilen ve bu bölgenin temel ticaret maddelerini oluşturan buğday ve diğer tahılları saymazsak, kasabanın çevresinde çok az ekim yapılmaktadır. Meyveler azdır, ancak kavun, salatalık, soğan ve diğer sebzeler nehir kıyısında büyük mik-

tarlarda yetiştirilmektedir.

BİRECİK KALESİ

Ancak Birecik'teki en ilginç nesne, parçalanmış ve hızla harabeye dönmekte olsa da çok etkileyici bir manzara sunan eski kaledir. Kasabanın kuzey ucunda, dikdörtgen biçiminde ve yerden 200 metre yükseklikte, ıssız bir kayanın üzerine inşa edilmiştir. Giriş, kazılmış bir geçitten yukarıdaki kaleye ve üstü kapalı bir yoldan nehre açılan dar bir kapıdan sağlanmaktadır. Üst alanın doğu tarafında, tüm kaleyi çepeçevre saran güçlü bir korkulukla örtülü çift sıra dairelerle kaplı olduğu görülmektedir. Bu binaların altında, alt kısmı sert kayadan oyulmuş ve okçuluk için ilmek delikleriyle delinmiş iki kat galeri bulunmaktadır. Güney tarafında iyi korunmuş birkaç oda vardır: bunlardan birinde, kutsal türbeye gelen dindar ziyaretçilerin adaklarının simgesi olan yarı renkli paçavralarla kaplı bir Müslüman dervişin mezarı bulunmaktadır. Mezarın başına eski bir kalpak, yeşil bir sarığın kalıntıları ve üç ayak uzunluğunda deri bir sapan yerleştirilmiş, ayrıca etrafındaki duvarlara yapıştırılmış çok sayıda küçük taş dikkatimizi çekti; sorduğumda bunun Müslümanlar arasında kutsal olduğu bilinen yerlere yaptıkları dini ziyaretleri anmak için yaygın bir yöntem olduğunu öğrendim. Ancak günümüze ulaşan en ilginç kalıntılardan biri, kalenin kuzey kısmındaki kemerli dairelerden birinin ucunu kaplayan bir kabartmadır. Ekteki çizim, bazı bağınaz Müslümanlar tarafından önemli ölçüde tahrip edilmiş olan orijinali hakkında doğru bir fikir vermektedir. Hilali andıran bir figürün içinde yer alan ortadaki parça, bazı kişilerin Haçlı haçı olarak düşündüğü şeydir; ancak heykeli dikkatlice yıkadıktan sonra böyle bir tasarımın izini süremedim. Daha-

sı, üslup ve kostüm bu düşünceyle çelişmekte ve daha çok sonraki İran gravürlerini hatırlatmaktadır. Zemin aşı boyası ile boyanmış, portreler ise koyu ve kirli bir renkte olup, kıyafetlerde zaman zaman alacalanmalar görülmektedir. Orijinal yazı silinmiş ve yerine Arapça bir yazı konmuştur; bu yazı da okunamayacak kadar tahrip edilmiştir.

Badger'in çizimiyle Birecik Kalesi'ndeki kabartma.

Enkaz arasında yeraltı galerilerini saymazsak bir Korint sütununun başlığını ve birkaç antik frizi gördük. Roma hüneri ve egemenliğinden günümüze kalan tek kalıntılar bunlardı. Bunlar yuvarlak kemerlerle kaplıyken, üstteki tüm binalarda sivri Sarazen kemeri bulunmaktadır.

Kalenin alt avlusunda, bazaltik kayaya oyulmuş üç heykel daha bulduk ve bunlar ekte doğru kopyalarıdır. Bana ve-

rilen bilgiye göre Figür 1, antik Hierapolis olan Münbic'ten, ayrı levhalar olan 2 ve 3 ise Birecik'in kuzeyindeki bir köyden getirilmiştir. Sonuncusunun üzerindeki figürler oldukça yıpranmış olsa da yine de bir erkek ve kadını temsil ettiklerini göstermeye yetecek kadar kalıntı vardır ve Yunanca yazıttaki “*Christos*” ve “*Barnabas*” kelimeleri, tarihlerinin Hıristiyanlık döneminin başlangıcından sonra olduğunu belirtir.

Figür 1

Figür 2

Figür 3

AMERİKALI MİSYONER GEZGİN JAMES PHILLIPS FLETCHER'İN SEYAHATNAMESİNDE URFA

James Phillips FLETCHER. (1811-1875). Misyoner-gezin.

Fletcher, 1811 yılında Tennessee'de doğdu. Lucinda Cynthia Rayfield ile evlendi ve 9 çocuğu oldu. 1875 yılında Missouri'de öldü. Kaynaklarda hakkında fazla bir bilgiye rastlamadık.

Fletcher, 1842 yılında başladığı seyahatlerinde Paris, Sicilya, Malta, İzmir, İstanbul, Samsun, Tokat, Sivas, Diyarbakır, Nusaybin, Cizre, Musul, Ninova, Erbil, Urfa, Halep, Antakya, Lazkiye ve Beyrut şehirlerini gezmiştir.

Fletcher, Urfa ile ilgili gözlemlerini 1850 yılında Londra'da yayınlanan "*Notes from Nineveh and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*" kitabının 2. cildinin XIII. Bölümünde (277-295 sayfaları arasında) anlatmıştır. Bu kitaba *online* olarak ulaşmak mümkündür. İlgili bölümler tarafımızdan tercüme edilmiştir. Diğer bir seyahatnamesi de 1850 yılında Londra'da basılan "*Narrative of A Two Years Residence at Nineveh, and Travels in Mesopotamia, Assyria and Syria*" adlı kitabıdır.

Fletcher, muhtemelen 1844-45 yıllarında Urfa'ya gelmiştir. Urfa ile ilgili bölümler tarafımızdan tercüme edilmiştir.

Urfa- Muhdesi Yeşua- Bir Bedevi- Süryani Kutlamaları- Aziz Thaddeus Kilisesi- Fırat'ı Geçiş

Urfa şehri, kireçtaşı tepelerin alçak aralığının eteğinde inşa edilmiş ve şehir kısmı yükselen zemin üzerine yerleşmiştir. Neredeyse ağaçlarla kuşatılmış gibi bir mesafeden çok güzel bir görünüm sunar. Doğu şehirlerinde olduğu gibi, gözü fazla hayal kırıklığına uğratmaz; sokakları temizdir ve suyu kuyulardan sağlıyor, şehrin sahip olduğu çok sayıda kaynak bulunuyor.

Yeşua adlı saygın bir Süryani'nin evinde kaldık. O, Muhdesi veya Hacı unvanını almıştı. Bu terim Hıristiyanlar arasında, Müslümanlarda Mekke'yi ziyaret eden birine verilen Hacı'ya eşdeğer olarak kullanılıyordu. Benzer biçimde Muhdesi unvanı da Doğu'ya Kudüs'e hac yolculuğu yapmış birine bu unvan veriliyor. Ancak değerli Muhdesi, kutsal topraklardan gelen bir Hıristiyan hacısının açıklığına ve her zamanki romantik anlayışına güçlükle cevap veriyordu. O, şişman, mahmur bakışlı, çoğu maddi alışkanlıkları ve tavırlarıyla Süryani bir tüccardı. Bize büyük bir alçakgönüllülikle ve nezaketle davrandı, gerçi onun tavrı cebinde parası olduğunu bilen bir adamın başkalarına olan tavrı gibiydi. Muhdesi Yeşua'nın evinde, birkaç evli oğlu eşleri ile birlikte kahyorlardı.

(...) Urfa evleri beyaz taştan yapılmıştır ki, görünümleriyle malzeme olarak gelişmiştir ve pencerelerle doludur; böylece Musul'da olduğu gibi, caddelerinden her biri birer adımlık değildir, bitmez tükenmez çok kötü durumdaki surlar dizisi gözünüze çarpar. Bahçeler her tarafı kaplamıştır ve çevredeki tepelerin kenarları, en mükemmel kalitede şarap üretimi yapan Hıristiyanlara aittir. Şehirde 15 cami, birkaç Hıristiyan kilisesi, 20.000 Hıristiyan olmak üzere yaklaşık

40.000 nüfus bulunuyor. İkinci bahsedilen şey, tüm vergileri ödeyen hem de onların kendi yurttaşları olan Müslümanlar, büyük hakaret ve baskıya tabi tutulmaktadır.

Muhdesi Yeşua'nın bir oğlu, başlangıçta şehirde, bizim milislere benzeyen ve fonksiyonları aynı olan ve kendilerini Yeniçeri olarak adlandıran bir Müslüman birliğinin bulunduğu dair beni bilgilendirdi. Ancak, İstanbul Yeniçerileri dağıttığında bu ağalar özel hayatın gizliliğine ihtiyaten emekli sayıldılar, ancak onlar şimdi Hıristiyanları rahatsız etmek amacıyla ortaya çıkmışlar. Talihsiz bir Süryani, biz gelmeden birkaç gün önce onlar tarafından ziyaret edilmişti. Onlar bu adamdan alkollü içki istemişler, adamın da bu isteği reddetmesi üzerine evindeki bütün her şeyi parçalamışlardı. O, Paşa'ya başvurmuştu ama nafîle; Yeniçeriler müdahale edilemeyecek kadar güçlüydüler ve yoksul Hıristiyan onların işkencecilerinden kurtulmak için büyük bir meblağı feda etmek zorunda kalmıştı.

Urfa'da iki sinagogları olan 30 Yahudi ailesi bulunuyor ve Müslümanlardan mustarip olan Hıristiyanlar gibi zulmü paylaşıyorlar. Burada, başka yerlerde olduğu gibi yoksul Yahudilere Hıristiyanlardan daha kötü muamele ediliyor.

Bizim gelişimizden az sonra, bir Yunan doktor, bir Ermeni banker ve Süryani bir rahip tarafından ziyaret edildik. Yunan, antik Edessalı Süryanilere Hipokrat'ın sırlarını pratikte açıklamak için Atina'dan tüm yolları aşarak gelmişti. Şehirde, onun kendisiyle yarışan ve genellikle Paşa'nın nabzını izleme uğruna sık sık kabul edilen bir Frank uygulayıcısının olduğundan söz edilmişti. İkinci beyefendi, ahlaki davranışıyla medeniyeti tavsiye etmemişti, varlığı, aslında, talihsiz Türkiye'nin cesedi üzerine sık sık dua eden çok sayıdaki kartallardan biriydi.

Ermeni, şişman ve tıknefes idi ve önemlisi de iyi huylu, gerçi biraz donuk yüzlü bir tür Yahudi Hıristiyanı idi. Süryani rahip, piskopos tarafından verilen bir görevle, kilise ve okullarını ziyaret etmemiz için bizi davet etmeye gönderilmişti. Bunların yanı sıra, yeni bir açıklama yapacak bir ziyaretçi, bize saygılarını sunmak için geldi. O, Sufuk kampından gelen bir bedevi Arap idi ve bir cevapla geri dönüp ertesi gün Harran'da Şemmar'ın liderini ziyaret edecek kabile reisinden B.....'ye bir davetiye getirmişti. Çölün bu zorlu oğlunun tavrı özgür ve bağımsız idi ve sanki Urfa ve bütün bağluları için Paşa olmuştu. O çıplak ayakları üzerinde hoşnut görünüyordu ayakkabıları ve çorapları giymek zorunda olana köleliğe boyun eğdiği için acıyordu.

Kamusal binaların en göze çarpanlarından biri, "*el-Halil*" lakaplı ya da "*Allah'ın dostu*" olan İbrahim Camii (Ata İbrahim)'dir. Süryani yazarların tümü Urfa'yı, "*Keldanilerin eski Uru*" olarak kabul etmekle birlikte bu varsayımın imkânsız olmadığını da kabul ediyorlar. Keldani ırkının ilk önce Mezopotamya'nın kuzey kısımlarında yer aldığını varsayma nedenlerimden çoktan bahsetmiştim. Bu hipoteze karşı tek delilin Urfa'nın güneydoğusundaki Harran'ın konumundan dolayı Halep rotasının dışında görünüyor. Oysa Kutsal Yazıların dili, İbrahim'in Harran'da kayda değer bir süre kalmış gibi görüldüğü için Filistin yolunda ilerlediğinin bir sonucu değildir. Ur'u Susa'ya yerleştiren hipotez, ancak, tamamen düşünülemez görünüyor ve yalnızca Nemrud'un metropolü Babil'in, daha sonra Bağdat yakınlarındaki *Chaldea* adlı eyalette olduğu varsayımına dayanıyor. Eski geleneklerin hepsi, İbrahim'in, Tiran Nemrud'un emriyle Ur'da bir ateş ocağına konulduğundan bahseder. Bununla birlikte, ikincisi Kuzey Mezopotamya'nın egemeniyse, Urfa'nın Ur'u tartışmalı olarak tanımlamasını sağlayan hiçbir şey yoktur. Bu

şehirden uzak olmayan küçük bir tepenin hâlâ Nemrut Dağı veya Nemrut Tepesi adını taşıması dikkat çekicidir.

İbrahim el-Halil Camii, ağaç dikili alanın ortasında nefis bir konumdadır; bunların arasında zevk mekânı sayılan ve bu amaç için atanmış bir kişi tarafından günlük olarak beslenen iri balıklarla dolu hoş bir gölü¹²¹ de fark ettik. Gölün yakınlarında, bu balık topluluklarının ihtiyaçlarını karşılamaya istekli olanlara ekmek ve kek satışının yapıldığı birkaç tezgâh vardı. Balıklar çok mutlu ve memnun görünüyorlardı ve şüphesiz kutsallığın itibarını birçok yönden çok uygun buluyorlardı. Balıklarla ilgilendikleri için Müslümanlarla kavga etmemelerine yardım ediyorum, ancak bazılarına fakir adamların isteklerine dikkat etmenin benim tahminime göre daha iyi bir eylem olacağını söyledim; çok fazla onaylamayan ve şüphesiz bir düşünce, şüpheci ve sapkın bir insan olarak görülmeme neden oldu.

Caminin yakınında, Edessa Akademisi ile ünlendiği dönemden kalan bir Hıristiyan kilisesinin parçası olan eski güzel bir kule vardı. Günü, başıboş dolaşmak ve her adımda karşılaştığım antik surları ve kalıntıları araştırmakla geçirdim. Yürüyüşüm boyunca, sadece modern bir yapı olan kalenin inşa edildiği tepenin kenarındaki çok güzel bir mezarlıktan geçtim. Sonuncusunun surları, eskiden heykellerin üstesinden geldiği sanılan iki Korint sütunu idi. Bize söylendiği üzere birinin tepesine yakın bir yerinde Keldani (Süryani) yazıtı vardı. Çevresindeki başka bir tepenin tarafında, bazı Yunan ya da Roma yapılarının kemerleriyle birlikte birkaç mezarlık girişi ve kazılar gözlemledim. Kalenin yakınında başka bir kutsal balık deposu vardı.¹²²

¹²¹ Fletcher metinde gölden "su tankı" diye bahsediyor.

¹²² Burada "Aynzelha Gölü"nden bahsediliyor.

Daha sonra mezarlığın ortasında bulunan ve eski bir bina olan Ermeni kilisesine¹²³ ilerledik. Başka yerlerde olduğu gibi boynuzlu, uzun kuyruklu ve üç kollu, çok dikkat çeken çatallarla şeytanların olduğu yargılama gününün zevksizce süslenmiş resimleriyle doluydu. Bununla birlikte, resimler arasında birisi olağanüstü bir uygulamaydı. Kutsal Bakire ve Bebek Kurtarıcı'yı temsil eden bu uygulamanın Aziz Thaddeus tarafından yapıldığı anlatılmıştı bana. Ermeni kilisesinden, bizi büyük bir nezaketle karşılayan Süryani piskoposunun evine gittik. Cemaatinin, İslam hukuku ve uygulamasında bir yenilik olan şehir surları dışında yeni bir kilise inşa etmesine izin almayı başardığımı belirtti. Daha sonra, çok iyi durumda bulduğumuz Süryani okullarını incelemeye gittik, ne yazık ki kitap istemelerine rağmen, baskı matbaalarının nadir olduğu, transkripsiyonun emek ve masraflarını, hatta en temel eserlerin bile kopyalarının çoğaltılmasının yasaklandığı bir ülkedeki durumu şikâyet ediyorlardı.

Süryani Kilisesi'nden, yaban domuzunun dişleri gibi iki çıkıntılı dişe sahip en saçma görünümlü bir şahsiyet olan Paşa'yı beklemek için Saray'a gittik. Ekselansları, İngiltere'nin Hindistan'a bitişik olup olmadığını ve karadan eve geri dönmemizle ilgili bir planımızın olup olmadığını sordu.

Ertesi gün, anlaşmaya göre, Sufuk'a vaat edilen ziyareti yerine getirmek için onarılan B.....'e eşlik etme konusunda kendimi çok kötü hissettim. O, bu kibarlığı karşılığında, kendisine güzel bir genç Arap atı sunan Arap şefine bir bağış olarak cicili bicili bir elbise aldı. B..... daha sonra birkaç eski sur ve sadece kalıntının olduğu rapor edilen Harran'ı ziyaret etti. Giorgio'nun, bir deveye monte edilmiş bir cana-

¹²³ Burada bahsedilen kilise Azize Meryem Ana Kilisesi'dir. Günümüzde "Selahaddin Eyyubi Camii" olarak hizmet vermektedir.

varla uyumuş olduğunu, yarattığım kendisiyle yola çıktığımı, ister istemez çöle düştüğünü ve büyük bir zorlukla durdurulduğunu anlattığı bir hikâyesi vardı.

Ertesi gün Pazar idi ve Pentekost Bayramı veya White Sunday¹²⁴ günü olmak üzere ev sahibimize ve oğluna Süryani kilisesine eşlik ettim. Ortam cömertçe dekore edilmişti ve hizmet şafaktan önce başladığında, iyi bir etki yaratan gümüş lambaların hepsi yakılmıştı, piskoposun zengin cüppeleri ve törenle görevli sayısız rahip ve keşişlerle iyi bir şekilde uyum sağlamıştı. Dualar başlamadan önce din adamları alayı gezmek için kilisenin etrafında ilerleyerek cemaati suya batırılmış dallarla serpiştirdiler. Bu seremoniyi üçer kez tekrarladılar. Bazı dualar ve dersler takip edildi, ardından piskopos ve rahipler önce uyumak üzere olan insanların pozisyonunda sunağa uzandılar. Birdenbire birbirlerine pat pat arkadan vurmaya başladılar. Bunun ne anlama gelebileceğini düşünürken, bütün cemaat onların örneğini taklit etti; bunun üzerine döndüm ve arkadaşşıma nedenini sordum. Arkadaşım, White Sunday sabahı, bütün gece Kutsal Ruh'un inişini beklemiş olan havarilerin sabaha karşı çok uykulu hale geldiklerini ve birbirlerini uyanık tutmaları için bu yöntemi benimsediklerini fısıldadı ve bu pratik onların anısına idi diye ekledi.

Vuruşlar bittikten sonra, servis her zamanki gibi devam etti ve sona erdiğinde bayramın iltifatlarını, beni kahvaltıya davet edecek kadar iyi olan piskopos ve rahiplerine ödemeye gittim.

Pazartesi sabahı, B ve ben, seyahatlerimize yeniden başladık ve şehirden yaklaşık yarım saatlik bir yürüyüş mesafesinde olan “*Bi'r Eyyub*” Eyyub Kuyusu olarak ünlü

¹²⁴ Paskalyadan sonraki Yedinci Pazar.

bir kuyuyu ziyaret ettik. Bu kuyuda, Kurtarıcı'mızın Kral Abgar'a gönderdiği mucizevî resmin atıldığı söylendi. Anlatılanlara göre, Eyyub'un rahatsızlığı sırasında bulunduğu söylenen bir yeraltı mağarasına 8 merdivenle indik. Eyyub Kuyusu'ndan azizlerden Thaddeus ve Süryani Efraim'in bulunduğu Ermeni kilisesine¹²⁵ gittik. Dikildiği tarih III. yüzyıl olmasına rağmen kilisenin kendisi çok az dikkate değerdi. Bazı diğer anıtlarla birlikte iki azizin mezarlarının bulunduğu kilisenin taş bodrumuna dokuz merdivenle indik.

Ermeni din adamları ile bir süre konuştuktan sonra, oldukça geniş ve mezara ait kazılarla dolu görünen antik taş ocaklarını ziyaret ettik. Grubun yakınında rehberlerimizin görmemizi çok istediği Şeyh Mes'ud Ziyareti adlı bir bina vardı. Bununla birlikte, kimsenin sesini duyamayacağı için, bizimle birlikte bulunan kavaslardan biri tabancasını anahatar deliğine ateşlemenin yeni yöntemini benimsedi. Ancak bu girişim başarılı olamadı ve vaat edilen manzara karşısında hayal kırıklığına uğramaya mahkûm olduk.

Bundan sonra, taze ve yeşil görünümünün tadını çıkararak bahçelerde dolaştık. Bize biraz meyve sunan ve bizi ağaçlarının altında oturup dinlenmeye davet eden yaşlı bir Süryani ile sohbete başladık. Kısa bir aradan sonra, Aziz Thaddeus'un Edessa kralını vaftiz etmesiyle ilgili efsaneyle ilişkilendirilen etrafı duvarlarla kapatılmış bir havuz¹²⁶ olan Süleyman Pınarı'na gittik. Buradaki su şişelere konularak civardaki şehirlere gönderilir ve hastalıklara karşı özel bir ilaç gibi kabul edilir. Kaynak, kimsenin temas etmesine izin verilmeyen balıklarla doludur.

¹²⁵ Bahsedilen kilise Yakubiye'de bulunan Surp (Aziz) Sergius Kilisesi'dir. 60 yıl önce ayakta idi.

¹²⁶ Buradaki havuz, günümüzde artık kurumuş olan ve Devteşti denilen kapalı havuz olmalıdır

Eve dönüş yolumuzda, neredeyse tamamı yeni inşa edilmiş birkaç köprüyle birbirine bağlanmış iki yüksek sahilin içinden geçen küçük bir perçin olan Karakoyun'un kıyıları boyunca geçtik. Derenin akışını takiben şehre döndük ve neredeyse arka arkaya sonu gelmeyen meyve ve diğer bahçelerini sırayla geçtik. Urfa'nın çevresi, Mezopotamya'nın bu bölümünde en hoş görünümünün bazılarını sunar ve gezginlere, ova ve çalının o topraklarının eşliğinde olduğunu hatırlatır.

Eve geldiğimizde, aşağıdaki şartlarda ev sahibimizin tavsiyesini sormaya büyük sıkıntı çeken, şehirdeki Hıristiyan sakinlerinden birini bulduk. 13 yaşında bir çocuk olan oğlu, pazardan bir şeyler getirmesi için birkaç kuruşla gönderilmiş. Çocuk yolda giderken, onu ilginç bir oyuna dahil eden bir oyun arkadaşı topluluğuyla karşılaşmış ve bu sayede dik-kati çekilen çocuk, babasının kendisine verdiği parayı kaybetmiş. Ne bahane çıkaracağını bilemeyerek, kızgın anne ve babasının öfkesinden korkup sokağın köşesinde ağlayarak duruyormuş. Oradan geçen bir Müslüman, çocuğa ağlamasının nedenini sormuş. Çocuğun hikayesini duyunca onun evine gelmeye ve kaybını telafi etmeye söz vermiş. Çocuk yeni arkadaşını takip etmiş ve akşamleyin, neredeyse dikkati dağılmış babaya, oğlunun İslamcılığa sarıldığını ve onu daha fazla göremeyeceğini söyleyen bir mesaj gelmiş. Çok korkmuş olan ebeveyn, Müslümanın evine el koydurdu, ancak çocuğun babasıyla geri dönmeyi reddetmesi üzerine ikincisi etkili oldu; baba din adamlığını daha önce tekrar ettiği gibi hayatını tehlikeye atmadan Hıristiyan ismini devam ettiremedi. Ancak Paşa da bağınaz bir Müslüman olmasa da Yeniçeri'nin şiddetinden ve şu anda geri getirilse bile gençleri babasından şiddet ile uzaklaştıracağını ilan eden diğer İslami mezhepten korktuğu için bu konuda hiçbir şey yapamadı.

Ertesi gün Urfa'dan ayrılmamız için hazırlıklar yaptık, ancak dostlarımız misafirperverliklerinin ayrılmaz bir işareti olmaksızın devam etmemiz konusunda isteksizlerdi. Onlara, yemek yiyecekleri ve keyif yapacakları, ertesi sabah bize hoşça kal diyecekleri Aziz Efraim Kilisesi¹²⁷ bağlantılı binalara eşlik etmemiz sağlandı. Davetiyelerini kabul ettikten sonra, bagajımızı Giorgio'nun sorumluluğu altında gönderdik; Antik Edessa hakkında bir veda gezintisi aldık ve saat dörtte Aziz Efraim yakınındaki arkadaşlarımıza katıldık.

Günbatımında, açık havada bağdaş kurup, harika bir akşam yemeğine, değerli ev sahibimiz, Yunan doktor ve biraz keyfine düşkün gibi görünen sağlam Ermeni bankacı ile birlikte oturduk. Sonra, Ermeni ve Süryani toplumlarından birkaç papaz ve yemekten önce ve sonra uzun bir lütufta bulunan saygın Ermeni Piskoposu vardı.

Akşam ilerledikçe, sahne, kendim gibi garip gruplara ve meraklı birleşimlerine düşkün olan birinin gözünde birçok cazibe sunuyordu. Romantik bir sevgili, fantastik kemerler üzerinde yükselen ayın ılıman ve sivriltilmiş ışığını zevkle anlatacak ve düzensiz olsa da yukarıda şehrin zirvesinde ortaya çıkan eski Aziz Efraim Kilisesi'yle bağlantılı binalar dikkat çekiciydi. Bu kadar çok heyecan verici gösteriye tanık olan iki yalnız sütunu ile. Öte yandan şehir, yeşillik kitleleri ve İbrahim Camii'nin zarif kubbesiyle, dolaşmak için babalarının şehri bilmeden terk eden ata hacıların anısını hatırlatıyordu. Yan tarafta, göz, Edessa'nın ilk Hıristiyan kralının torunlarının bu kadar sadık bir şekilde sadık kaldığı inanca girmeye başladığı havuzu çevreleyen alçak

¹²⁷ Fletcher'in burada bahsettiği kilise gerçekte Surp Sergius Kilisesi'dir. O yıllarda Aziz Efraim'in mezarından dolayı onun ismiyle çağrılıyor olabilir.

binaya bir bakış atıyordu. Bu hatıraları unutulmaz kılan ve o eski Keldani ırkının canlı kimliği ile çevrelenmiş olduğum gerçeğini idrak ettiğimde, hayalden önce uçan bir vizyon gibiydi.

Ayrıca, veda ettiğim şartları hatırı sayılır bir yere hatırlamak için çaba harcadığımda, bu kural tamamen geçilmezdir. Değerli Muhdesi, masaları kaldırılıncaya kadar Doğu konukseverliğinin tüm heyecanı ile üzerimize iyi neşesini bastırıyor ve bizler, ağaçların gölgesinde, çubuk veya nargile solumaktan, orijinal mocha kahvesini bu ülkede yumurtalara uygun olanlardan daha büyük olmayan kaplardan içmekten daha tatlı bir şey yapamamanın tüm lüksüne oturuyoruz. İlimli Ermeni, Edessa şarabının cinsel etkisi altında yayılıyor; Yunan milletinin tüm uyuşmazlıkları ile iç içedir ve iyi yaşlı piskopos, saygıdeğer sakalıyla, hepimiz kendi manevi çocuklarımızı gibi, neşemize nazıkçe gülümsüyor. Zamanla Doktor Romaika gönüllüsü olur ve ayın ışınları tarafından aydınlatılan bir çim tabak seçerek, o eski evrimlerden, büyük ölçüde kendi memnuniyetinden geçer. Gezici bir gruptan oluşan bir grup bize katıldı ve birkaç kadeh şaraptan sonra, genizden gelen garip Doğu melodilerinden birine hava atıyorlar, bazı hoş notlar kınamamızı askıya aldığı anda, onlardan hoşlanıp hoşlanmadığımızı belirlemek için bizi zararda/kayıpta bırakıyorlar.

Uzun süren isyanlar sona ermektedir ve parti gününün ilk gününe kadar yürüyüşe hazırlanmak için katılımcıları toplayana kadar parti daha pürüzlü durumdadır. Birkaç veda sözü, elini öpmek için durduğumuz sırada, piskopostan sevgi dolu bir nimetle, Edessa'ya ve misafirperver oğullarına son bakışımızı alarak eyerlerimizdeyiz.

Beyaz ve kireçli sırtları az önce bıraktığımız yemyeşil

tarlalara tatsız bir kontrast sunan alçak tepeler üzerinde uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra, sadece kışın Türkmenlerin dolaşarak yaşadığı koni şeklindeki kulübeler köyü Çarmelik'e ulaştık. Onlar ilkbahar ve yaz aylarında çadırlarda yaşarlar ve Mezopotamya ovalarında dolaşarak sayısız sürüleri için mera ararlar. Karargâhlarımızı ıssız bir handa geçirdik. Bunun karşısında yıkık bir caminin olduğu iç mekânda, minber basamaklarının kalıntılarını ve Mekke'nin yönünü gösteren nişi bulduk. Civarda, su çekmecelerinin inşisini sağlayacak merdivenler ile kayalık toprağa kazılan birkaç sarnıç veya tank vardı.

Ertesi gün sekiz saat boyunca, güneş doğduktan sonra dayanılmaz olan yansımasının alçak kireçtaşı tepeleri üzerinde Fırat üzerinden Birecik'e yolculuk yaptık. Yollar çok iyiydi, ancak kısa bir süre önce yolculuğumuzda geçtiğimiz kazdırılmış büyük bir tank,¹²⁸ yakın zamanda Hafız Paşa tarafından yaptırılmıştı. Biraz dinlenmek ve ferahlamak için durduğumuzda, dervişe benzeyen bir adam bize yaklaştı. Yıllanlı bir büyücü olduğunu iddia etti ve sürüngelemlerden birini pelerinin altından çekip değişik kıvrımlardan geçmeye zorladı ve bir kolye gibi boynuna dolayarak bitirdi.

Birecik'de, geceyi karşı kıyısında nehre bakan bir planasyonda geçirdik. Fırat Seferi subaylarının kötü bir şekilde Fort William adında kötü bir şekilde temyiz ettiği bir kale kalıntısı vardı. Biri, modern işlerin hatırlanmasıyla, eski zamanların tefekküründen geri sürüklenecek hiçbir şeyi sevmez. Ne var ki, en azından, keşif gezisinin önemini küçümseyeceğim ya da bu olayla ilgilenen cesur subayların yararlarını göz ardı edeceğim, ancak biri onu Anabasis ile aynı ışıktaki göremiyor.

¹²⁸ Metinde tank olarak verilen yapı "sarnıç" olmalı.

Ertesi sabah, şüpheşiz iki bin yıl önce ya da daha fazla kullanılmış olanın bir modeli olduğu için kesinlikle manzarayla uyumlu olan Fırat'ı tekneyle geçtik. Antikliğe olan tüm saygıyla birlikte, ilerlememizin yavaş olduğunu ve gemimizin sızdığını, diğer tarafın güvenliğini sağladığımızda bizi oldukça memnun eden iki durumun olduğunu itiraf etmeliyim.

MOLDOVALI YAHUDİ TARİHÇİ VE GEZGİN İSRAEL JOSEPH BENJAMİN'İN SEYAHATNAMESİNDE URFA

Israel Joseph BENJAMIN. (1818-1864). Tarihçi ve gezgin.

1818 yılında Moldovya'nın Faltıçeni şehrinde doğdu. Genç yaşta evlendi, ke-
reste işiyle uğraştı, ancak mütevazı ser-
vetini kaybederek ticareti bıraktı. Ma-
ceracı bir karaktere sahip olarak, XII.
Yüzyılın ünlü Yahudi gezgini Tudelalı
Benjamin'in adını kullandı (II. Benja-
min) ve 1844'te İsrail'in Kayıp On Kabi-
lesini aramak için yola çıktı. Bu arayış
onu 1845'te Viyana'dan Konstantinopolis'e (İstanbul) götür-
dü ve Akdeniz'deki çeşitli şehirlerde kaldı. Haziran 1847'de
İskenderiye'ye geldi ve Kahire üzerinden Levant'a gitti.
Daha sonra Suriye, Babil, Kürdistan, İran ve Hint Adala-
rını, Kabil ve Afganistan'ı dolaştı. Haziran 1851 yılında
Konstantinopolis'e döndü ve ardından İtalya'ya gitmeden
önce kısa bir süre kaldığı Viyana'ya döndü. Oradan Cezayir
ve Fas'a hareket etti. Ziyaret ettiği topluluklarla ilgili göz-
lemlerini bol bol not aldı.

Sekiz yıl seyahat ettikten sonra Fransa'ya vardığında,
seyahat izlenimlerini İbranice olarak hazırladı ve bu kitabı
Fransızca'ya tercüme ettirdi. Kitabı için abonelik elde etmek
için birçok sıkıntı çektikten sonra, 1856'da *Cinq Années en
Orient* (1846–51) başlığı altında yayınladı. Aynı eser, gözden
geçirilmiş ve genişletilmiş, daha sonra Meyer Kayserling'in
önsözyle *Acht Jahre in Asien und Afrika*¹²⁹ (Hanover, 1858)
başlığı altında Almanca olarak yayımlandı. İngilizce versiyon-

¹²⁹ "Asya ve Avrupa'da Sekiz Yıl"

nu da yayınlandı. Anlattıklarının doğruluğu ve seyahatlerinin gerçekliği bazı eleştirmenler tarafından saldırıya uğradığı için, adı geçen çeşitli Doğu ülkelerine yolculuğunu kanıtlayan mektuplar ve diğer işaretler üreterek kendini fazlasıyla savundu. Benjamin sadece gördüklerini anlatır ve bazı sözleri yetersiz bilginlik ve bilimsel yöntemden yoksun olduğunu gösterse de doğru ve basit anlatımı Humboldt, Petermann ve Richter gibi seçkin bilim adamlarının onayını aldı.

1859'da Benjamin başka bir yolculuğa çıktı, bu sefer üç yıl kaldığı Amerika'ya. Orada yaptığı gözlemlerin sonucunu, dönüşünde *Drei Jahre in Amerika*¹³⁰ (Hanover, 1863) başlığı altında yayınladı. İsveç ve Hanover kralları artık ona ayrıcalıklar bahşederdi. Rehberliği için bir plan ve bir dizi öneri hazırlayan birkaç bilim insanının sempatisinden cesaret alarak, tekrar Asya ve Afrika'ya gitmeye karar verdi ve bu yolculuk için para toplamak üzere Londra'ya gitti. Zamanından önce yaşlanmasına neden olan ve ona yaşlı bir görünüm veren yorgunluklar ve yoksullukların yüzünden yıpranmıştı, Londra'da fakir bir şekilde öldü.

Yayımlanmış kitapları şunlardır:

1. *Five years in the Orient* (1846–51)
2. *Eight years in Asia and Africa* (Hanover, 1858)
3. *Description of the Polish-Cossack war and of the suffering the Jews in Poland during the years 1648-53.*
4. Report of a contemporary of L Lelewel examining his French translations, edited by J. J. Benjamin II (Hanover, 1863)
5. A German edition of Rabbi Nathan Nata Hannover's work on the insurrection of the Cossacks in the seventeenth century.

¹³⁰ "Amerika'da Üç Yıl"

6. *Three Years in America* (3 vols.) (Hanover, 1862) ¹³¹

Urfa ile ilgili notlar ikinci sıradaki *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855* adlı kitabın 51-54 sayfaları arasında verilmiştir. Benjamin muhtemelen 1847 veya 1848 yılında gelmiş olmalıdır.

Urfa

Birecik'ten on sekiz saatlik bir yolculuk sonrası, ıssız bir ortamda surla çevrili Urfa sizi karşılıyor. Şehrin çevresinde insan eliyle yapılmış çok sayıda mağara bulunuyor.¹³² Hepsi açık durumda olan bu mağaraların birkaç saatlik bir yolculukla bir yeraltı geçidine açıldığı söyleniyor.¹³³ Düzenli şehir kapıları, girişler, sokaklar, geniş yerler ve hatta kuyular burada bulunur. Bunların bir depremle yıkılan bir kasabanın izleri olduğu şüphesizdir. Musa'nın sözünü ettiği Keldanilerin eski "Ur"u olamaz mı?

Urfa'da en eski kutsal zamanlardan kalma, bazıları günümüze kadar korunmuş, bazıları harap halde kalmış antik eserlere rastlanır. Burada en dikkat çekici olanlardan bazısına değinebilirim:

1) İbrahim'in doğduğu ev. Tek bir kaya parçasından yontulmuş yapay bir mağaradır ve beyaz taştan yapılmış bir beşik. Mağara Araplar tarafından kapatılmış ve korunmuştur; ancak küçük bir bahşiş ödenerek girilebilir. Araplar hasta çocuklarını oraya götürmeyi ve onları İbrahim'in beşiğine yatırmayı âdet edinmişlerdir; küçükleri bir geceliğine bırakırlar, ertesi sabah ölü bulunmazlarsa, sağ salim iyileşmeleri beklenebilir.¹³⁴

¹³¹ https://en.wikipedia.org/wiki/J._J._Benjamin

¹³² Şehrin batı ve güneyindeki dağlarda yer alan antik taş ocağı mağaralar olmalı.

¹³³ Bu söylenti asılsız olup yeraltı geçidine açılan taş ocağı mağara bulunmamaktadır.

¹³⁴ Burada Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaradan söz edilmektedir.

2) (İbrance kitap olan) Sefer Hayaşar'a göre İbrahim'in içine Nemrut tarafından atıldığı fırın. Etrafı korkulukla çevrili bir hendek olup, onu kötü hava koşullarından korumak için yerinde özenle kapalı tutulan bir ev inşa edilmiştir.¹³⁵ Şu anda orada, bir dere akıyor, bol miktarda balık bulunan ve göleti ikiye bölen bir nehir akıyor. Büyük Ata¹³⁶ ile herhangi bir şekilde ilişkilendirilebilecek diğer tüm yerler ve konular gibi, bunlar da büyük bir hürmetle düşünülmüştür. Müslümanlar kutsal adama¹³⁷ en büyük saygıyı gösterirler; dolayısıyla şehadet yeri olarak düştüğü yer ve oradan akan pınar kutsal kabul edilir. Kaynağın oluşturduğu ve beslediği göletlerde¹³⁸ yaşayan balıklar bile saygıyla anılır; öyle ki, bu kutsal sulara balık avlamak en büyük suç olarak kabul edilir ve ölümle cezalandırılır. Sonuç olarak balıklar o kadar çoktur ve insanın varlığına o kadar alışmışlardır ki, yaklaşımdan kaçınmak yerine sessizce neşeli zıplamalarına devam ederler.

3) İbrahim'in ateşe atıldığı yerden yaklaşık 50 adım ötede, bir demir zincir vasıtasıyla birbirine bağlanmış iki taş sütun vardır.¹³⁹ Makamın geleneğine göre, İbrahim'in içine atıldığı ateş o kadar sıcaktı ki, ona yaklaşmak imkansızdı ve bu nedenle bu alet şehidin uzaktan alevlere atılması için kuruldu. Daha önce bahsedilen Hayaşar Kitabı, atanın nasıl kurtulduğuna dair tüm detayları anlatır: Ancak kardeşi Haran ölmüştür.

Kasabadan yaklaşık bir saatlik bir yolculukla, kayalık bir dağın yamacında, birkaç yerde hatırı sayılır büyüklükte çok sayıda kare mağara inşa edilmiştir. Bunlardan biri, diğerlerinden daha geniş olan ikincisine açılıyor, bunlar hep birlik-

¹³⁵ Halilürrahman Camii'nin batısına bitişik, Hz. İbrahim'in ateşe atıldığı yerde düştüğüne inanılan makam (Ağbalık) olmalı.

¹³⁶ Hz. İbrahim (a.s) kastediliyor.

¹³⁷ Hz. İbrahim (a.s) kastediliyor.

¹³⁸ Halilürrahman ve Aynzeliha gölleri.

¹³⁹ Kale üzerindeki sütunlar.

te büyük bir oda oluşturuyor. Bu eski binaların içi çok düzenlidir; tavanlar düzgün, tek parçadan oluşan bazı taş sütunlar ayakta, bazıları düşmüş; ancak hepsinin içi boştur ve yılanlar ve akrepler yaşar; keyifli dinlenmelerinde rahatsız edilmeleri tavsiye edilmeyen korkunç misafirler. Bu mağaralardan bazıları bir tür ön avlu ile döşenmiştir ve günümüzde koyun sürüleri için ağıl olarak hizmet vermektedir.¹⁴⁰

Yahudiler ve Müslümanlar, İncil'de şehirlerin kurucusu olarak bahsedilen ünlü avcı Nemrut'un burada halkıyla birlikte yaşadığına inanmakta ve bu geleneği doğrulamaktadırlar.

Nemrut'un şehriden bir saatlik yolculuk mesafesinde, üzeri ağaçlarla çevrili güzel bir Arap evinin inşa edildiği başka bir mağarayı ziyaret ettim. Burasının Eyyub'un evi olduğu söyleniyor ve yanında bir mağara vardır ki, içinde cüzzam ve ıstırapla eziyet görürken arkadaşlarının ziyaretini kabul ettiği zaman oturduğu söyleniyor. Komşu kayalarda Eyyub tarafından mısır ambarı olarak kullanılmış derin çukurlar vardır ve Araplar da onları bugüne kadar aynı amaçla kullanıyorlar. Evin yanındaki avluda suyu şifalı olan bir kuyu vardır.¹⁴¹

Urfa'da yaklaşık 150 Yahudi aile yaşıyor; özgür ve mutlular, ancak o kadar cahiller ki, aralarında 50 kişi ibadetlerini yerine getiremez.

İbrahim'in babası Terah'ın ölüm yeri olduğu İncil'de çok iyi bilinen Harran köyü, güneyde altı saatlik bir yolculukta yer almaktadır. Burada Rebekka'nın kocasına Yakup'un kardeşi Esav'dan kaçması tavsiyesini verdiği söylenir. Araplar,

¹⁴⁰ Sözü edilen bu kare mağaralar şehrin güney ve batı dışarısındaki dağlık alanlarda yer alan kaya mezarları olmalıdır.

¹⁴¹ Hz. Eyyub'un hastalık çektiği mağara ve suyu ile yıkanarak şifa bulduğu kuyu anlatılıyor.

Harran'dan yarım mil ötede, üzeri taşla kaplı çok derin bir kuyu gösterirler ve bunun İncil'de bahsedilen kuyu olduğunu iddia ederler.¹⁴²

Ester Kitabı'nın bahsettiği dağ sakinleri (Haramachim çocukları), Harran yakınında yaklaşık bir günlük uzaklıkta oturuyorlar.¹⁴³

¹⁴² Harran surlarının dışındaki Yakup Kuyusu.

¹⁴³ Benjamin'in burada hangi toplumdaki bahsettiği anlaşılamamıştır.

ALMAN GEZGİN PETERMANN'IN SEYÂHATNÂMESİNDE URFA VE BİRECİK*

Julius Heinrich PETERMANN
(1801-1876). Alman oryantalist.

Peterman, 1837 yılında Berlin'de Or-
yantâl Edebiyatı profesörü oldu. 1852-
1855 yılları arasında Küçük Asya ve
İran'ı gezdi.

URFA'DA KONA KLAMA ve HALEB'E KADAR YOLCULUK

Urfa

Daha önce Edessa olan Urfa, halen güzel ve gösterişli bir kenttir. Üzerinde kale ve eski kralların sarayı bulunan sarp kayaların alt tarafı ve kuzeyi, özellikle doğu tarafı dut ağaçlarınca kuşatılmıştır.

Evlerin sayısı bana 6000 olarak bildirildi. Bunların arasında 4000'in üzerinde Müslüman, 1000'den fazla Ermeniyeye karşılık 200 kadar Yakûbi, 20-30 kadar Keldâni ve aşağı yukarı 30 kadar da Yahudi aile oturuyor. Burada, 30 büyük ve 15 küçük cami bulunuyormuş. Kentte, Ermenilerin sadece bir kiliselerine karşılık, Yakûbilerin iki kilisesi var. Pazarları gerçi geniş değil, ama üstleri kubbe ile örtülüdür.

İlk gezimizi Ermeni kilisesine yaptık. Bu kilise, 1817 yılında tamamen yeniden inşa edilmiş; ama papazın söyledi-

*1855'te Urfa'ya gelen Petermann'ın "Reise im Orient, Leipzig 1865" (Doğu'da Gezi) adlı kitabının II. cildinin 22. bölümünde, 353-358 sayfalar arasında Urfa'daki gözlemleri tarafımızdan tercüme edilmiştir. Bkz. S.E. Güler, "Alman Gezgin Petermann'ın Seyahatnamesinde Urfa", *GAP Gezgin Dergisi*, Yıl: 1, Mart 2005, s. 16-19.

ğine göre, bu kilise miladi 22 yılında (Kral Abgar'ın hâkimiyetinde?) kurulmuş. Kilise, Bakire Meryem'e vakfedilmiştir. Mihrabı geniş olup zengin bir şekilde süslenmiştir. Bunun solunda da Bakire Meryem'in orijinal bir resmi duruyor ki, efsaneye göre, kilise tamamlandığında, bu resmin kendiliğinden kayaya kazındığı görülmüştür. Mihrabın sağında, 70 havariden biri sayılan Thaddaeus'un (Tadde) öğrencisi olan Addaeus'a (Adday) adanmış küçük bir sunak bulunuyor.¹⁴⁴

Oradan Ahmed Paşa Camii'nin¹⁴⁵ avlusuna gittik. Hemen bitişiğinde, etrafı duvarlarla çevrili ve içinde sayılamayacak kadar küçük sazana benzeyen balıklarıyla tanınmış büyük bir su havuzu var. Havuzun güneybatı tarafında eski Halilürrahman Camii, bunun manası “*Merhametlinin dostu*” demekmiş (başkaları bunu İbrahim Halilullah olarak çağırıyor, çünkü Müslümanlara göre Halilullah “*Allah'ın dostu*” anlamına geliyor) ve havuzun sonunda, Urfa'da tek olup tahta ve keresteden su üzerine inşa edilmiş bir köşk bulunuyor. Balıklar, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlarca kutsal sayılıyor, çünkü gölle birlikte bu yer, Kenan diyarına gitmeden önce İbrahim'in mülkiyetindeymiş. Bundan dolayı burası, Müslümanlar için de önemli bir kutsal yerdir. Bu eski caminin arkasında, etrafı duvarlarla değil de çınar, dut, zeytin ve diğer ağaçlarla çevrili küçük bir su havuzu daha var. Her iki havuz, güney taraflarında akan birçok kaynaktan besleniyor.

¹⁴⁴ Kilisenin yerindeki ilk yapı, 457 yılında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve bir süre Adalet Sarayı olarak da kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü *Vaftizci Aziz Yahya Kilisesi* idi. Sonraki tarihlerde bu yapının üzerine kaç kez kilise inşa edildiği bilinmiyor. Bugün *Selahaddin Eyyubi Camii*'ne çevrilmiş olan kilise binası, 1849 yılında yerinde bulunan eski bir kilisenin temeline kadar yıkılıp yeniden yapılmıştır. Ermenilere ait olan bu kilise son dönemde “*Büyük Kilise*” ve “*Latin Kilisesi*” adlarıyla da tanınmıştır.

¹⁴⁵ Rızvaniye Camii, Osmanlı döneminde 1736 yılında inşa edilmiştir.

Oradan yukarıya, harabe halindeki kaleye tırmandık. Oradaki iki yüksek sütun hâlâ ayakta duruyor. Birinin üzerinde, yukarıda bir Estrangela yazıt var; bu yazıttan sadece şu kelimeleri okuyabildim: “...Ma’nu kızı Kraliçe...”¹⁴⁶

Kent surlarında da aynı şekilde eski Süryanice yazılar bulunuyormuş; maalesef onları arayacak zamanım yoktu. Kaleden, kent ve civarının göz kamaştırıcı bir manzarası görülebilir. Kalenin güney tarafında kayadan oyma uzun ve çok derin bir hendek var. Kalede ve kayanın yanında, gezim boyunca ilk ve tek olarak görmüş olduğum *Unutmabeni Çiçeği* buldum.

Oradan kentin dışında batı tarafındaki Aziz Efraim'in mezarına gittik. Burası bir Ermeni manastırının içindedir ve kilisesi Aziz Sergius'a vakfedilmiş. Aşağıda bodrumdaki Aziz Efraim'in mezarı taştan oyulmuş. Üzerinde, hâlâ bir yazıt varmış gibi görünen küçük bir taş var. Bu mezar, Süryani (Yakubilere) aittir. Yaşlı ve hasta bir kadın, mezarın yanına oturmuş ve azizden hastalığı için şifa umuyordu. Mezarın üzerinde karanlığı biraz aydınlatan küçük bir kafes pencere bulunuyor. Mezarın önünde, duvara yakın taştan yontulmuş bir sütun var. Herkes, bu aradaki sütunla duvar arasından geçmeyi deniyor. Mezarın yanında, dışarıdan kaleye kadar devam eden uzun bir mağaranın girişi var.

Manastırın batısında biraz uzakta, bir kaya mezarını ziyaret ettik. Ortasındaki fonda, birbirlerine karşılıklı bir şekilde duran taştan yontulmuş bir erkek ve bir kadın kabartması bulunuyor. Muhtemelen Roma döneminden kalma. Kalenin güney tarafındaki kayada, Dara ve Kudüs'tekilere

¹⁴⁶ Bu yazıtın tam metni şöyledir: “*Ben askeri ko(mutan) Barş(...)'ın oğlu Aftuha. Bu sütunu ve üzerindeki heykeli Veliht Prens Ma'nu kızı, (...)'nun eşi, hanımefendim (ve velinimetim) Kraliçe Şalmet için yaptım.*”

benzeyen birçok kaya mezarı gördük. Bunların etrafı bağlarla çevriliydi.

Urfa'nın esas olarak 4 kapısı vardı. **1.** Samsat Kapısı (Samsat buradan 9 saat uzaktaymış), **2.** Bey Kapısı **3.** Harran Kapısı. Kente bu kapıdan girmiştik. **4.** Aslanlı Kapı. Kapının iki yanında taştan yontulmuş aslanlar bulunduğu için öyle söyleniyor. Aziz Efraim'in mezarına beşinci bir kapıdan gittik. "Sakıb Efendi'nin Kapısı" olarak çağrılan bu kapıyı, buradaki bu Türk büyüğü yaklaşık 5 yıl önce muhtemelen kendi rahatlığı için yaptırmıştır. Çünkü o, oradaki bağ ve güzel bir köşkün sahibidir. Daha sonra Samsat Kapısı'ndan kente geri döndük ve yanında eski iri bir çan kulesi duran Ulu Camii'ne gittik.

Öğleden önce havada sıkıcı bir sıcaklık vardı. Öğleden sonraki uzun sürmeyen bir kasırğa buna son verdi.

Oldukça uzun süren gezintimizden geri döndüğümüzde, yola çıkmak için hazırlık yaptık. Her iki rehberim, eşyalarımız ve hizmetçimiz için hayvan ve ihtiyaçları temin etmenin zorluğundan dolayı Urfa'da bir günden fazla kalmak istemediler. Konak sahibimiz katırcıbaşımı çağırttı. O, kısa zamanda kentte katır bulamayacağını ve eşyalarımızın da bunun için ağır olduğunu belirterek, bize düşüncesini bildirdi. Biz, oradan her biri 80 kuruşa deve ve tanesi 60 kuruşa olmak üzere katır, yani Halep'e kadar 6 deve ve 7 katır kiralamaya kararlıydık. Katırcıbaşı, bunları bize temin edeceğine dair söz verdi. Fakat o sözünde durmadığı için Bay Loftus, kendisi istemediği halde ilgili makama başvurdu. 6 aydan beri 4 Türk ağası ile Urfa'ya gelip yerleşen ve halkı sömüren Bican Paşa'ya elindeki fermanı göndererek ondan yardım istedi. Biraz sonra da bir Kavasbaşı¹⁴⁷ geldi ve hay-

¹⁴⁷ Elçilik ve konsolosluklarda koruma memuru.

vanları temin edeceğine dair söz verdi. Kısa bir süre sonra geri döndü, hayvanları temin ettiğini ve ertesi gün oldukça erkenden hazır olacaklarına dair bize güvence verdi.

Akşamleyin, en eski Kapüsen'den¹⁴⁸ biri, emri altındaki birkaç kişi ile bizi ziyarete geldi. O Kapüsen, 14 yıldan beri Urfa'daymış ve yanındaki iki kişiyle birlikte bir manastır da kurmuştu. Onlar, bir okul da inşa etmişler ve 20-30 Yakubi ve Ermeni aileye de mezhep değiştirtmişler. O da aynı bizim gibi, yani ertesi gün Siverek'e gitmek düşüncesinde idi. Onlar orada, 2-3 Ermeni ailesine mezhep değiştirtmişler, ancak manastırları yokmuş. Sadece zaman zaman Urfa'dan birisi oraya gidiyormuş. Kapüsen, oldukça iyi eğitim almış gibi görünüyordu.

Urfa'da ne Süryanice ne de Ermenice bir Kodeks¹⁴⁹ bulunmadığını duymuştum. Sadece *Maktebanus Sabne Kroniği*'nin Süryanice bir nüshası vardı. Aslını Deyr'üz-Za'feran'da görmüştüm. Buradaki Süryani dilinde idi, ancak tam değildi. Buna rağmen güzel bir Kodeks, fakat satılık değildi. O, kilisenin mülkiyetinde olan birkaç el yazmasından sadece biri idi. Diyarbakır'da daha çok el yazması bulunuyormuş.

Halep ve birçok yerdeki gibi Urfa'da da yerel sivilceler var. Fakat buradakiler kendine özgü bir türde. Her çocuk onlara 2 veya 3 yaşındayken sahip oluyor ve onları 2-3 ay yanında saklıyor. Onlara "*Urfa Çıbanı*"¹⁵⁰ deniliyormuş. Yetişkinlerde ve 2-3 aylığına bir konaklama yapanlarda

¹⁴⁸ "*Bir lokma, bir hırka*" felsefesi ile yaşamış "Kapüsen" mezhebinin rahipleri. Katır sırtında köy köy gezen Kapüsen rahipleri, Urfa bölgesinde Hristiyanlık propagandası yapmışlar ve Hristiyanların Müslüman olmalarını engellemek için çalışmalarda bulunmuşlardır. Kapüsen rahipleri, 1830'lü yıllarda Urfa'ya gelmişler ve 1856'da bir kilise/ev inşa etmişlerdir.

¹⁴⁹ Eski el yazması kitap.

¹⁵⁰ Doğrusu "*Şark Çıbanı*"dır.

görülmüyor. Çıbanların hava yardımıyla meydana geldiği ve ayrıca çok sağlıklı olduğu iddia ediliyor. Onlara karşı özel bir ilaç olan *Bogla* isimli kurt sütü de kullanılıyormuş. Bana denildiğine göre, *Na'man* isimli kırmızı haşhaşın çiçeği cilt üzerine sıkıca bağlandığı takdirde de bir kabartı ortaya çıkıyormuş.

Burada birçok ipekböceği yetiştiriliyor, fakat ipek işlenmeden Halep'e gönderiliyor. Urfa'nın beyaz ve kırmızı yünden yapılan kumaşları ünlüdür.

Urfa'nın güney tarafındaki dağ silsilesinin adı "*Cebel-i Urfa*" yani Urfa Dağları'dır. Aynı yerde, güneydoğu yönünde de eski Harran duruyor.

Urfa'nın nitelikli bir çimentosu var. At gübresiyle birlikte yakılan kireçten meydana geliyor ve taş gibi sert bir kitle meydana çıkıyormuş.

Urfa'dan Birecik'e Kadar Yolculuk

Ayın 24'ü salı günü, söz verilen yük hayvanlarını boşuna bekliyorduk. Birkaç saat sonra konak sahibimiz nihayet bizim için 14 katır sipariş ettiğini söyledi. Sonunda Kürt köylüleri, Kavas'ın şiddet kullanarak baskı yapması üzerine hayvanlarıyla geldiler. Fakat onlar paralarını almadan ne bizi anlamak istiyorlar ne de daha erkenden çalışmak istiyorlardı. Bunun için, eğer Urfa'da bir kefil gösterirlerse, onlara paranın yarısını önceden vermeyi kararlaştırdık. Sonunda bu pazarlık yapıldı ve bu arada onlar da eşyaları kolaylıkla yüklediler. Fakat burada önceden seziliyordu ki, köylüler bizimle isteksizce geliyorlardı. Geceleyin belki de bizi bırakıp giderler veya firar edebilirlerdi. Bu yüzden vali bize, 12 süvari göndereceğine söz verdi. Ancak onların yerine sadece tek bir süvari geldi. Bu da bize yetiyordu ve aynı

zamanda da cana yakındı. O, bize aynı zamanda rehber olarak da hizmet edebilecekti.

Saat 12'de, at sırtında eğri büğrü, kötü bazalt parçaları ve kireç taşlarıyla döşeli dar sokaklardan geçerek Samsat Kapısı'na doğru zahmetle ilerlemeye çalışıyorduk. Önce batı, daha sonra güneybatı yönünde, büyük yassı ve geniş taşlarından dolayı tehlikeli olan yüksek dağlardan yukarıya doğru zahmetle çıktık. Birçok sarnıcın yanından geçerek geldik. Yukarıda en yüksek tepede büyük bir bazalt tarlası ve bundan başka biraz daha alçak kireçtaşı bulduk ve sonunda saat 5'te bir sarnıcın yakınındaki yaylada durduk. Sağ tarafımızda bir dağın tepesindeki Kobak Köyü'nün birkaç evini görüyorduk.

25 Nisan Çarşamba günü saat 6.30 sularında kamp yerimizden hareket ettik ve yine aynı doğrultuda, batı ve güneybatı yönünde yokuş yukarı ve yokuş aşağı, kısmen zahmetli yollarda ve büyük yassı kireç taşları üzerinde at sırtında gittik. En yüksek tepelerde yeniden nadiren az olmakla birlikte birçok bazalt görüyorduk. Göçmen Kürtler bizimle karlaşıyorlardı. Onlar, yazın çadırda yaşamak için taşınabilen bütün mal ve mülkleriyle ikametgâhlarını terk ediyorlarmış.

Birçok hayratın yanından geçerek saat 10.30 sularında, birbirlerine benzer konik yapıların bulunduğu Çarmelik Köyü'ne ulaştık. Yolun solunda, 4 kubbeli küçük bir caminin karşısında bulunan hanın gölgesinde konakladık. Köy de yolun solundadır. Caminin arkasındaki tepede, deve, eşek, sığır, koyun ve keçi sürüleri otlanıyordu. Uzunca bir kahvaltı yaptık ve muhtemelen 1 saat sonra tekrar hareket ettik.

Ondan sonra, bir tepenin batısındaki, aynen bir Kürt köyü gibi konik yapıların ve sığır sürülerinin bulunduğu Haydarahmet Köyü'ne kadar at sırtında gittik. Buraya ögle-

den sonra saat 3 sularında ulaştık. Hava sıkıcı bir şekilde sıcaktı. Burada çok iyi su bulunuyormuş. Bir sarnıç ve biraz aşağıda çadırımızı kurduğumuz yerde küçük bir akarsu bulduk, ancak ne yazık ki, su kurbağa larvalarıyla doluydu. Susuzluktan yanmış olduğumdan sadece biraz içebildim. Akşamleyin, çadırda bir Gergedan Böceği yakaladım.

Birecik'ten Halep'e Yolculuk

Ertesi sabah saat 6'da yola çıktık ve daha çok kuzeybatı yönünde gittik. Önce basık arazi üzerinde, daha sonra yassı çakıl taşı karışmış kireçtaşından oluşan önemli tepeler üzerinde gittik. 2-3 saat sonra yüksek bir dağa çıkan büyük bir kervana rastladık. 300 katır ve birçok deveden oluşan bu kervan Musul'a gidiyordu. Kervanda 3 Avrupalıyı gördük. Şam'daki Sardunya Konsolosunun kardeşi Bay Markopoli, Musul'daki Fransız Konsolosluğu'nun yeni başkanı ve diğeri ise yaşlı bir Fransız idi. 2 Türk bayan da bir katırın üzerindeki mahfilin içindeydiler. Bir sarnıcın yanında durduk; kısa bir selamlaşma ve biraz uzun süren sohbetten sonra üstünde kireç taşı bulunan zahmetli yollarda ve oradan da tekrar dağın diğeri tarafında en yüksekte olan bazalt kısmından gittik.

Oradan bir akarsuyun yanına kadar indik ve kahvaltımızı yaptık. Ondan sonra, önceden geçmiş olduğumuz gidişimiz üzerindeki yola geldik. Bir sarnıcın yanından geçerek tekrar yokuş yukarı ve nihayet 2 saat boyunca Birecik'e kadar yokuş aşağı gittik. Kahvaltı yaptığımız yerde büyük miktarda ilginç kuşlar gördük. Hizmetçim katırcı Kahhan hiç benzememelerine rağmen onlara kartal diyordu. Onlar, su kuşları olmalıydı. Tamamıyla siyah renkli bir tür, başlarında horoz ibiği veya taç var ve tavuklarımızın büyüklüğünde idiler.¹⁵¹

¹⁵¹ Petermann, burada Birecik'te yaşayan Kelaynak kuşlarından bahsediyor.

Birecik'e dik bir yoldan aşağıya doğru inerek, saat 12.30'da ulaştık. Burada, Antepli olup bir zamanlar Amerikalı Misyoner Schneider (*şnaydır*) sayesinde mezhep değiştirmiş olan ve 6 aile ile Birecik'te yaşayan Protestan bir Ermeniye hitap ettim. Onların küçük bir okulları ve yerli bir Diakonları¹⁵² var. Burada eski Ermeni inançlarına sahip olan sadece 12 aile oturuyor. Suyun öbür tarafına geçmemiz oldukça uzun sürdü. Saat 3 sularında, önceki karantinadan uzak olmayan mezar alanı üzerindeki kamp alanımıza ancak ulaştık. Burada, Musul'dan gelen ve vatanına dönmekte olan iki İtalyan Kapüsen'den biri de bulunuyordu. O, Halep'e kadar bizimle seyahat etti. Akşamleyin kısa süren bir yağmur yağmıştı. Bugün hava yine çok sıcaaktı. Öğleden sonra tekrar yağmur yağmaya başladı.

27 Nisan Cuma günü sabah 5.30'da yola çıkarak, önce güney, daha sonra batı yönünde at sırtında gittik. 1 saat sonra *Tell Meyan* yanından geçtik ve 4 saat sonra da güçlü akan ve derin olan *Maye Nizip* (Nizip Suyu)'te idik.

...

¹⁵² **Diakon:** Protestan sağlık görevlisi-yardımcı rahip.

FRANSIZ MİSYONER-GEZGİN VICTOR CHAPOT'NUN SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK VE URFA

Victor CHAPOT. (?-?). Misyoner gezgin.

19. yüzyılda yaşamış olan Chapot, Fransız Katolik misyonerlik ekolünün önemli üyelerinden birisidir. Anadolu topraklarında yaşayan Katolik topluluklar tarafından tanınmaktadır. Fransız misyonerlik çalışmaları içinde Akdeniz, Kuzey Afrika ve Ortadoğu topraklarında geziler yapmış ve dönemine ait bazı tespitlerde bulunmuştur. Atina Fransız okulunun üyelerinden ve Sosyal Bilimler alanında doktora sahibidir.

1860 yılında Osmanlı topraklarında yaptığı gezi, İskenderun Limanı'ndan başlayarak güneye Suriye'nin çeşitli kentlerine doğru devam etmiş, Fırat Nehri'ni takip ederek Anadolu topraklarına girerek Urfa, Maraş gibi büyük şehirlerinde sürmüş ve yine İskenderun'da sona ermiştir.¹⁵³

Birecik

Bir süre daha Fırat kıyılarını takip ettikten sonra karşıya geçebilmemiz için bu hizmeti veren bir yerleşim yerine denk geldik. Burası Birecik idi. Burada kurulan ilkel bir düzenek ile karşı kıyıya geçiliyordu. Uçları her iki kıyıya kablolar ile bağlı olan bir sal kutu içine biniliyor ve kıyıdan

¹⁵³ Victor Chapot, *D'Alexandrette Au Coude de L'Euphrate (Syrie du Nord et Mesopotamie Occidentale En 1860)*, ed. Edouard Charton, "Le Tour Du Monde", Paris Librairie Hachette, London 1905, Part 1. Fransızca kaynağın tercümesi için bkz. Olcay Özkaya Duman-Haktan Birsal, "Bir Misyonerin Mezopotamya Gezi Notlarından Günceler: İskenderun'dan Fırat'a, Kuzey Suriye-Batı Mezopotamya", *History Studies*, Volume 4, Issue 3, (October 2012), s. 53-68.

kıyıya geçiş sağlanıyordu. Biz de atlarımız ve yüklerimizle bir seferde aynı şekilde karşı kıyıya geçtik ve bu kıyıda kampımızı kurduk. Burada dinlenirken Birecik ile ilgili bilgiler aldık. Bu kasaba aslında bir Arap-Fransız kalesiymiş zamanında, şimdi sadece kalenin kalıntıları var ve önünde yeni kasaba kurulmuş durumda. Etrafa doğru yayılan birçok heybetli taşlar mevcut, hepsi de dantel gibi işlenmiş, bunlar öğrendiğimize göre eski Hitit kitabeleri ve anıtlarıymış, yani bu bölgenin tarihi gerçekten de çok eski dönemlere ait olduğu anlaşılıyor. Yakından incelediğimde görüyorum ki bu taşların üzerlerinde yer alan oyma ve resimler gerçekten de muazzam güzelliğe sahip. Bir anda eski gezi hatıralarım canlanıyor hafızamda ve daha önceden bu topraklarda gezzen İngiliz arkeologları tarafından bu tür eserlerin İngiltere'ye götürüldüğünü ve şimdi İngiliz müzelerinde sergilendiğini hatırlıyorum. Dinlendikten sonra toparlandık ve Aşağı Mezopotamya bölgesini görmek için nehir hattımı terk ederek güneye doğru yöneldik.¹⁵⁴

Urfa

(...) Gerçekte sokakları ve çok iyi olmasa da büyük çarşıları olan bu şehir bana ilk şaşkınlığımı yaşattı. İkinci şaşkınlığımı ise Avrupalı gerçek hemşerilerimden oluşan Fransız misyonerlerini görünce oldu. Onlarla beraber uzun zamandır göremediğim temiz ve güzel salonlu misyoner evine girdim. Benim yolculuğumu haberimi aldıkları için gelmemi sabırsızlıkla beklemişlerdi.

Urfa bu bölgede parıldayan bir kale şehir görünümünde idi. Kalın ve yüksek surlarla çevrilmiş şehir büyük bir şato gibiydi. Dışarıdan bakıldığında derinliğine Urfa ikiye ayrılı-

¹⁵⁴ Duman, a.g.m., s. 62

yordu. Önde İbrahim Peygamber Gölü¹⁵⁵ var, parıldayan sular ve etrafına büyük ağaçlı yeşil alanları ile çok muhteşem bir görüntü sergiliyor. Arkasından şehir başlıyor. Şehir genel olarak diğerleri gibi, yüksek ve küçük pencere ve gri renkler hâkim, ama bir farkla, burada bütün evlerin İtalyan verandalarına benzeyen bahçe için bina ön ve girişleri var. Bu da önemli bir farklılık yaratıyor. Şehrin içinde gözüme çarpan en önemli eser İbrahim Camii,¹⁵⁶ ince dantel gibi örülmüş mermer kenarlıkları görkemli yüksek minareleri ile çok göz alıcı, caminin dışında ise iki aşamalı geniş, temiz ve pırl pırl rengi ile havuzlar var. Hepsi çok süslü ve bakımlı tutuluyor.

Burada dolaştığım esnada öğrendiğim önemli bir husus var, değinmeden geçemeyeceğim. Urfa'da oldukça fazla Ermeni var ve Ermeniler ile Müslüman Türkler bir arada hatta iç içe yaşıyorlar. Fakat bana açık olarak anlatılanlar ile öğreniyorum ki aralarında sıkıntılar da var. Kendi hemşehrilerimin rahat davranışları ile karşılaştım. Fransız rahipler beni çadırımda kalmaktan menettiler ve kendi yerleşkelere götürdüler. Burada yırtık elbise ve yalınayak çalışan 30 kadar çocuk gördüm. Çok zekiydiler. Dinimizin gereklerine göre eğitim alıyorlar. Onlarla konuştuğumda eğitimlerinin ne kadar iyi olduğunu anladım. Buranın yöneticisi ve lideri olan Papaz Jozef ile karşılaştım ve onun fotoğraflarını çektim. Daha sonra kuzeye doğru yola çıkık ve Urfa'dan ayrıldık.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Chapot'a gölün ismi bu şekilde söylenmiş olabilir.

¹⁵⁶ Rızvaniye Camii.

¹⁵⁷ Duman, a.g.m., s. 65

İNGİLİZ GEZGİN EMILY ALSTON BEKE'NİN “HARRAN'A BİR HAC ZİYARETİ” KİTABINDA HARRAN

Emily Alston BEKE (1837-1911).

24 Haziran 1837 tarihinde Leicester'de doğdu. 1856'da Dr. Charles Tilston Beke ile evlendi. 11 Ağustos 1911 tarihinde Fransa'da öldü. 24 Aralık 1861 tarihinde Şam'da Dr. Wetzstein'i ziyaret ettikten sonra kocasıyla birlikte Harran'a geldi. Harran'daki gözlemlerini “*Jacob's Flight or A Pilgrimage to Harran*, London 1865” adlı kitabında yayınladı. Ürdün'ü gezen ilk kadın gezginlerdendir.

Adı geçen eserin 115-134 sayfaları arasındaki gözlemleri tarafımdan tercüme edilmiştir. Bayan Beke, Harran'a 21 Aralık 1861 Cumartesi günü gelmiştir.

Harran Gözlemleri

(21 Aralık 1861 Cumartesi). Adımlarımız ilk olarak, şehrin neredeyse merkezinde, ancak daha çok doğu tarafında duran üç İon sütununa yöneldi. Sütunlardan ikisi başlıkları ile birlikte tamdır; üçüncüsünün tepesinden yaklaşık 5 ayak kırılmıştır. Mükemmel sütunlardan birinin yüksekliğini ölçtük ve shaftın (olabildiğince yakın bir şekilde) 29 ayak olduğunu, kaidenin ise 2 ayak 3 inç yüksekliğinde olduğunu gördük. Mil tek parça halinde olmayıp, 8 ve 10 ayak uzunluğunda taş bloklardan oluşmuştur ve çevresi yaklaşık 12 ayaktır. Üç sütunun göreceli konumlarından, ilk bakışta bir kare oluşturan dördüncü bir sütun olması gerektiği anlaşılmaktadır ve bazı insanlar bize dördüncü bir sütunu hatırla-

dıklarını söylemişlerdir; ancak aralarındaki aralıkları sırasıyla ölçtüğümüzde, doğuya doğru 6 fit 9 inç, kuzeye doğru ise 7 fit 9 inç kadar olduğunu gördük. Durum böyle olunca, bunların iki ayrı sütun sırasının kalıntıları olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Eski bir çağın bu güzel kalıntılarının üzerinde yükseldiği kerpiç binalar, her türlü tatmin edici incelemeyi engellemektedir; ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla sütunların kaideleri, mevcut konutların bir parçasını oluşturan ve yerden yaklaşık 9 fit yükseklikte duran bir masif taş duvara dayanmaktadır.

Yardımcım Ahmed ve köylülerden birinin yardımıyla sütunlardan birinin pul pul dökülmüş bir kısmından bazı taş parçaları koparmayı başardık. Adama bir bahşiş teklif ettik ama o almadı, biz de çocuğuna verdik. Daha sonra köyün içinde yürümeye devam ettik. Farklı evlerin bahçelerine girdim ve dikkat çekecek bir şey bulma umuduyla her deliğe ve köşeye baktım. Her birkaç adımda bir kırık bir sütun parçası ya da oyulmuş bir taş gözüme çarpıyordu. Bir avluda, sütunların yakınında, sütunların bir parçasını oluşturduğu tapınağa ya da başka bir binaya ait olabilecek, kornişin bir parçası olduğu anlaşılan büyük bir oyma taş kütleli bulduk. Kerpiç evlerden birinin çatısı, tahmin edebildiğim kadarıyla yaklaşık 150 ya da 200 evden oluşan ve batı ucunda bir caminin yer aldığı kasabanın iyi bir görüntüsüne sahipti.

Şehrin içinde görülebilecek her şeyi gördükten sonra, kasabanın dışına çıktık ve caminin ötesinde halk mezarlığının bulunduğu batı ucuna doğru ilerledik. Bunun yakın ucunda, caminin avlusunun duvarından çok uzak olmayan bir yerde, eski binalara ait kesme taşlardan inşa edilmiş, harçsız bir şekilde bir araya getirilmiş, şimdi harabe halinde olan bir bina var. Bunlardan bazıları çok güzel oyulmuştur; bazı kartal figürleri hayat doludur ve bazı parşö-

menler ve çiçek çelenkleri çok sanatsal bir şekilde yapılmıştır. Bu yıkık bina görünüşe göre bir Müslüman velinin ya da azizin mezarıdır.¹⁵⁸ Bu ifadeyi kullanırken, bazı modern gezginler tarafından bu ifadenin mezarın altında gömülü olan kişiye değil, mezarın kendisi için kullanıldığını belirtebilirim. Bu bir hatadır; veli, seçkin ve çok dindar bir azize verilen bir unvandır.

Şimdi avluya girdik ve camiye baktık, ancak tabii ki çamurlu çizmelerimizi çıkarmadan camiye girmemize izin verilmedi ki içeride görülecek özel bir şey olmadığı için bunu yapmak istemedik. Nispeten modern bir bina, sütun parçaları ve eski yapıların diğer kalıntılarından inşa edilmiş, sıvanmış, boyanmış ve ortasında dairesel bir kulesi olan kare bir minaresi var.

Caminin avlusunda küçük kare bir bina var, içeri girdiğimde büyük bir şaşkınlık ve sevinçle bir kuyu keşfettim -aslında bir çekme kuyusu- çok endişeyle sorduğumuz ve bize var olmadığı söylenen kuyu. Dışarıda avluda bulunan kocama seslendim ve onun sevinci benimkinden daha büyüktü, çünkü bu kuyunun nerede olması gerektiğini çok dikkatli ve doğru bir şekilde belirlemişti.

Dün gece, Harran'da bir kuyu olmadığından emin olduğumuzda, bunu önemsiz bir mesele olarak ele almaya çalıştık; ama aslında ikimiz de ifade edilemeyecek kadar hayal kırıklığına uğramış ve sinirlenmiş hissettik, gerçi ikimiz de gerçek duygularımızı itiraf etmekten hoşlanmıyorduk ve böyle-sine hassas bir konuda konuşmaya cesaret edemeyerek birbirimize neredeyse surat asarak yattık. Günümüzde Harran'da bir kuyunun varlığına dayanarak Harran'ı tanımlamamızın lehine kesin bir kanıt bulunamayacağı doğrudur;

¹⁵⁸ Burada geçen veli Şeyh Hayat el-Harrâni Hazretleri'dir.

ama öte yandan, hiç kuyu olmasaydı ya da eski zamanlarda orada bir kuyunun bulunmasının olanaksız, hatta olasılık dışı olduğu gösterilseydi, tanımlamaya karşı çok güçlü bir kanıt ileri sürülebilirdi.

Harran'da keşfettiğimiz kuyu, (Hz. İbrahim'in kâhyası) Eliezer ile Rebeka arasındaki buluşmanın gerçekleştiği kuyunun gereksinimlerini her açıdan karşıladığı için, onu biraz ayrıntılı olarak tanımlamak uygun olacaktır. Daha önce içinde bulunduğu belirtilen bina, görünüşe göre daha eski yapılardan elde edilen taşlardan inşa edilmiş, üzeri kireç ve çamurdan oluşan bir çimento ile kaplanmış. Kare şekindedir, iki kapısı ve bir penceresi vardır, ahşap bir çatısı vardır, zemini taşlarla döşenmiştir. Kuyu kuzeydoğu köşesindedir ve kabaca yontulmuş taşlardan inşa edilmiş olan ağzı yaklaşık 2 ayak 6 inç yüksekliğinde ve 3 ayak genişliğindedir, delik daireseldir ve çapı yaklaşık 1 ayak 6 inçtir. Kuyunun ağzının üzerinde ve her iki yanına tutturulmuş, ortadan ikiye bükülmüş demir bir çubuk vardır; bu çubuktan bir makara ve sonsuz bir iple kadınların testilerini doldurduğu deri bir kova sarkıtılır. Su, kuyunun ağzından yaklaşık bir metre aşağıda durmaktadır. Ağzının içindeki taşların son derece pürüzsüz ve cilalı yüzeyine bakılırsa, bu kuyu gerçekten de çok uzun zamandır var olmuş olmalı, özellikle de son yıllarda nispeten daha az kullanılıyor. Yakınında, binanın içinde, yaklaşık 1 ayak 9 inç genişliğinde ve sırasıyla 4 ayak ve 4 ayak uzunluğunda, çok eski olduğu belli olan ve eskiden büyükbaş hayvanları sulamak için kullanılmış olabilecek iki taş oluk bulunmaktadır. Ancak kuyu kapatıldığı ve üzeri örtüldüğü için elbette artık bu amaca hizmet edemiyorlar. Kuyu ya da yalaklarla ilgili herhangi bir tarih ya da geleneğe rastlayamadık ki bu da onların lehine olumsuz bir argüman olarak kabul edilebilir.

Bu kuyunun varlığını görünce, bölge sakinleri tarafından böyle bir şey olmadığına dair bu kadar kesin bir şekilde ikna edilmiş olmamız garip gelebilir. Yine de bize bunu söyleyenlere kasıtlı bir yalan isnat etmek için bir neden yok. Genel olarak kullanılan suyun kanaldan geldiğini biliyorlardı ve söylemek istedikleri ya da düşündükleri tek şeyin bu olduğu anlaşılmalıdır; çünkü kendilerinin hiç ilgilenmedikleri bir konuyla ilgili merakımızı takdir edemediler. Ancak bu kuyunun suyunun içmek için olmasa da hâlâ evsel amaçlar için kullanıldığı, biz oradayken birkaç kadının suyu çekmeye gelip ibrik ve tencereleriyle götürmesinden anlaşılmaktadır.

Var olmadığı söylenen bu kuyuyu keşfettikten sonra, cami avlusunun kapısının hemen dışında, mezarlıkla arasında ve Velinin mezarının yakınında ikinci bir kuyu daha olduğunu öğrendiğimizde pek şaşırmadık. Karakter olarak avludaki diğerine benziyor, sadece daha küçük. Ancak artık kullanılmıyor, suyunun kötü olduğu söyleniyor ve ağzı bir taşla kapatılmış, aşağıya bakmamız için bu taş kaldırıldı.

Kuyuyu örten binanın duvarının doğu tarafı boyunca uzanan, üzerinde bir yazıt bulunan küçük bir sütun parçası gibi görünen bir şey bulduk. Ancak kısmen duvarda kısmen de toprakta olmak üzere üzeri o kadar örtülmüş ve açıkta kalan kısım o kadar yıpranmış ki, ayrıca biz gördüğümüzde yağmur ve çamurdan dolayı o kadar kirlenmişti ki, yazıyı çözmek imkansızdı. Bay Robson'ın ziyareti sırasında havanın, fotoğraf çekmeme yetecek kadar bile ışığın olmadığı bir önceki Aralık ayına kıyasla çok daha aydınlık olduğu ve Haziran güneşinin parladığı düşünülürse, bu beyefendinin ve arkadaşlarının sütunun üzerindeki yazıyı çözmek için bizim yapabileceğimizden çok daha fazlasını yapmış olmaları gayet iyi anlaşılabilir.

Modern Harran Köyü, eski patrikler gibi sakinlerinin de büyük sürülere sahip olduğu ve bağlarının yanı sıra geniş tarlalarının da işlendiği, gelişen bir durumda görünmektedir. Bu tarlalardan birinde altı sabanın çalıştığını ve yere yoğun bir şekilde yayılmış olan gübreyi işlediğini gördük. Etrafta hiç ağaç yok, ancak birkaç genç kavak ve çınar fidanını fark ettik, sanki insanlar bu eksikliği gidermeye niyetliymiş gibi görünüyordu.

Harran'ın doğusunda biraz uzakta bulunan gölü ziyaret etmek isterdik, ancak hava o kadar elverişsizdi ve yağın yağmur nedeniyle zemin o kadar kötü durumdaydı ki, bunun mümkün olmadığını gördük. Bilinen en iyi haritalarda Barada Nehri Bahret eş-Şarkiyeh ve Bahret el-Kıbliyeh adlı iki göle dökülüyormuş gibi gösterilir; ancak Dr. Wetzstein'in son haritasında bu ikisi tek bir gölün bölümlerini oluşturuyormuş gibi gösterilir ve o da bu göle Harran'da bizim de duyduğumuz gibi Bahret el-Atebeh adını verir. Gölü ziyaret edebilseydik, yılın bu mevsiminde Dr. Wetzstein'in haritasında bile gösterilenden daha geniş bir alanı kapladığını göreceğimizden kuşkumuz yoktu. Kurak mevsimde kuzey ve güney kısımları, birkaç yıl önce Bay Porter tarafından tarif edildiği gibi, dar bir su kanalıyla birleşen iki göl oluşturuyor gibi görünmektedir. Awaj ya da Pharpar'ın içine aktığı daha güneydeki göle *Bahret el-Hij aneh* denir.

Bütün sabah hava o kadar kapalıydı ki fotoğraf çekmeye çalışmak imkânsızdı; Pazar günü burada kalmak istemediğimiz için hemen Şam'a dönmeye karar verdik. Ancak çok önemli bir keşfin ilk meyvesi olarak kralımıza kabul edilebilir bir teklif olacağını düşündüğümüz Rebeka Kuyusu'ndan yanımıza biraz su almadan Harran'dan ayrılamazdık. Bu amaçla köyün şeyhiyle anlaşarak bize su dolu birkaç testi ve bunları bizimle birlikte Şam'a taşınması için atlı bir adam

vermesini istedik. Cami avlusunun kapısına vardığımızda, adamı atıyla birlikte çoktan orada, biri 16 yaşlarında çok güzel bir çift kızı da başlarında su dolu testilerle adamın atına yüklemesi için hazır bulduk. Ancak bu beni tatmin etmedi, çünkü sevgili Kraliçemiz için suyu kendi ellerimle çekmek istiyordum. Bu nedenle testileri boşalttım, iki kızla birlikte kuyuya gittim, kovadaki suyu çektim ve onunla testileri doldurdum.

İki testi su atın sırtına konulmadan önce, Rebeka'nın Eliezer için yaptığı gibi, ben de kocam için yaptım. Kutsal Yazılar'ın sözlerine göre, İbrahim'in uşağı, “*İzin ver, dedi, yalvarırım, testinden biraz su içeyim.*” Kadın, “*İç, efendim*” dedi, “ve acele etti, testisini elinin üzerine bıraktı ve ona içirdi.” Aradan yaklaşık dört bin yıl geçtikten sonra burada, aynı yerde, çok benzer bir sahne canlandırıldı ve büyük olasılıkla bu olayda kullandığım yerli toprak testi, Betuel'in kızının kullandığıyla aynı türdendi. İbriğimi yanımda götürdüğümü ve evde güvenle sakladığımı belirtmekten memnuniyet duyuyorum.

İki ibrik, atın her iki yanına birer tane olmak üzere bir tür çifte küfe içine yerleştirildikten sonra, etraflarına biraz saman ya da kuru kamış doldurularak sağlam tutulurdu; suyun dökülmesini önlemek için ibriklerin ağzına da biraz saman konurdu. Böyle meşgulken ve aslında bütün sabah boyunca, her yerde en az elli ya da altmış erkek, kadın ve çocuk tarafından takip edildik; yaptığımız her şeye hayretle bakmakla yetinmeyip, bizi rahatsız edici bir şekilde sıkıştırıp durdular. Kadınlar da elbisemin her parçasını incelemek için sabırsızlanıyorlardı. Ama onları en çok etkileyen şey, parmaklarını alamadıkları saçlarımın örüldüğü ağdı ve sonunda o kadar dayanılmaz hale geldiler ki, Kavas onları büyük bir güçle benden uzaklaştırmak zorunda kaldı, onları

ve çocukları saygılı bir mesafede tutarak, bir sopayla peşle-
rinden koştı ve onlara taş attı.

Ne var ki, giysilerime duydukları merak yüzünden zavallı kadınlara bu kadar sert davranmak pek adil değildi; çünkü ben de onlarınkini incelemek istiyordum. Ama ne zaman birine çok yaklaşısam, hemen kaçıyor ve her zaman her şeye gücü yeten bahşişin vaadiyle bile durmaya ikna edilemiyorlardı. Ancak sonunda kuyuda bana yardım eden kızlardan birini kıpırdamadan durmaya ve elbisesini incelememe izin vermeye ikna ettim.

Uzun kollu çivit mavisi pamuklu bir elbise; koyu kırmızı bir önlük, altta sarı çiçekli bir kenarlık ve kırmızı ve sarı bir saçak; sarı çiçekli geniş kırmızı bir bel bandı; başın üzerinde siyah pamuklu bir mendil ve çenenin altında tutturulmuş; Bunun üzerine, geniş ve düz bir şekilde başın etrafına sarık gibi sarılmış, yeşil ve sarı çiçekli şeritleri olan siyah bir basma mendil; ve son olarak, beyaz ve mavi saçaklı, başın ve omuzların arkasına atılmış ve önde çaprazlanmış beyaz bir şal veya kefiye. Bu, Harranlı kadınların sıradan kıyafetlerini temsil ettiği düşünülebilir. Hepsinde olmasa da birçoğunda küçük burun halkaları, kolyeler ve bilezikler vardı. Hiç hal-hal görmedik. Yaşlı ya da genç hiçbir kadının peçe taktığını ya da yüzünü herhangi bir şekilde örttüğünü de görmedik; ama elbette baş ve omuzlara örtülen beyaz şalın uçları, yüzün alt kısmını gizlemek için her an öne doğru çekilebilirdi.

Bavullarımızı toplamak, Mikhail yanımızda olsaydı olacağından çok daha zor ve zahmetli bir işti; ama sonunda hepimiz, katırlar, su ve her şeyle birlikte yola çıktık. Şeyh'ten ayrılmadan önce Ahmed aracılığıyla ona hayvanlarımızın bakımı için çok cömert olduğunu düşündüğümüz bir harçlık ve kendisi için de bir hediye verdik, görünüşe göre bundan

tamamen memnun kaldı ve en iyi şartlarda ayrıldık; o ve önde gelen köylülerden birkaçı köyün dışında bize eşlik ettiler ve orada bizden ayrıldılar.

Köyden ayrılırken yolumuz önce bir yanda üzüm bağları, diğer yanda sürülmüş tarlalar arasında uzanıyordu. Hemen atıma binmedim, ama bağlarda bol miktarda keklik ve her türden kuşun yanı sıra yabani tavşan olduğu söylendiği için biraz spor yapma umuduyla silahımla bağların arasında biraz yürüdüm; ama ateş edip iskaladığım bir kuştan fazlasını göreceğim kadar şanslı değildim. Atıma bindikten sonra, yolumuza bir süre devam ettik; yükleri taşıyan katırların geride kaldığını görünce, bunun nedenini öğrenmek için dörtlüme geri döndüm; kocamı Ahmed'le ve daha önce bize oynarken yakaladığımız bir numarayı tekrarlamasını diye gözünün önünden ayırmaya korktuğu su küpleri taşıyan adamla birlikte yola devam etmesi için bıraktım. Bu, atımı biraz ileriye sürmek ve sonra sessizce çömelip piposunu tütürmek, bu arada atı otlamaya bırakmak ya da canı isterse su küplerini sırtına alıp uzanmaktı.

Katırlara ulaştığımda, bir su yolundan geçerken başlarının derde girdiğini, içlerinden birinin sudan geçmeyi reddettiğini gördüm. Bu durum epeyce gecikmeye neden oldu; ama onlar düzeler düzelmez ve yeniden yola koyulur koyulmaz, onları bıraktım ve ovada atımı sürerek kocama yetişmeye çalıştım; bu arada kocam o kadar ilerlemişti ki onu göremedim. Yine de onun gittiğini tahmin ettiğim yoldan, elimden geldiğince devam ettim, ta ki bir dereye gelinceye kadar, orada izimi kaybettim ve bunu ararken tamamen kayboldum.

Artık ovada dolaşıyor, her yöne dörtlüme gidebildiğim kadar hızlı gidiyor, ancak arada sırada bir çobana rastlıyor ve öğrendiğim birkaç Arapça kelimeyle Şam'a giden yolu

soruyordum. Ya onlar beni anlamıyordu ya da ben onları anlayamıyordum; ama bana öyle geliyordu ki, beni yalnızca adlarını bildiğim, ama anladığım kadarıyla hepsi de yolunun dışında olan kendi köylerine yönlendiriyorlardı.

Böylece, atım ve ben oldukça yorulana ve hava karar-maya başlayana kadar, yerleşik Arapların bazı kamplarının yanından geçerek ve birkaç kanal ve dereyi aşarak kilometrelerce yol aldım. Beni doğru yola sokacak kimseyi bulamadım: Bazıları onlarla birlikte köylerine -en yakın köye- gidip uyumamı, sabah oradan yola devam etmemi istediler. Şüphesiz çok iyi niyetliydi, ama daveti kabul etseydim atım için ne olursa olsun benim için rahatlatıcı ya da hoş bir şey değildi. Belki de kadın olduğumu bilmemeleri bir şanstı; çünkü uzun bir pelerin giydiğim ve başımda bir erkek şapkası olduğu için beni bir genç sandılar ve yanlarından hızla geçerken arkamdan “*Ya veled!*” (*Ey evlat!*) diye seslendiler. Yine de devam etmekte ısrar ettim ve ovayı her yönden taradıktan sonra sonunda doğru yola girdim ve tam gece yaklaşırken el-Meliha Köyü’ne ulaştım, oradan geçerken, oldukça kalp hastası ve yorgun bir halde, bir anda kocamın bilinen sesiyle kendime seslenildiğini duydum. Kendimi ne kadar minnettar hissettiğimi anlatamam.

(...)

İNGİLİZ GEZGİN EDWARD LEWES CUTTS'IN SEYAHATNAMESİNDE URFA

Edward Lewes CUTTS. (1824-1901). Yazar, gezgin, antikacı ve papaz.

2 Mart 1824'te İngiltere/Sheffield'de doğdu. Bir gözlükçü olan John Priston Cutts'ın ve Robert Waterhouse'un kızı Mary'nin oğluydu. Sheffield Collegiate School'da eğitim gördü ve 1848'de Queens' College, Cambridge'den BA derecesi ile mezun oldu. Aynı yıl rütbesi alındıktan sonra sırasıyla 1850'ye kadar Ide Hill, Kent, 1857'ye kadar Coggeshall, Essex ve Kelvedon, 1859'a kadar ve 1865'e kadar Billericay'ın daimî rahibiydi. Additional Curates Society'nin yerel organizasyon sekreteri olarak da görev yapmıştı ve Billericay'dan ayrıldıktan sonra Londra'da cemiyetin genel sekreteri oldu, 1871'de Haverstock Hill'deki Kutsal Üçlü Papaz Evi'ndeki sunumda istifa etti.

1876'da Canterbury ve York Başpiskoposları tarafından Doğu'yu ziyaret etmek ve Suriye ve Keldani kiliselerinin durumunu araştırmak üzere seçildi; onun raporu, Başpiskopos'un Asuri Hıristiyanlara yönelik Misyonu'nun kurulmasıyla sonuçlandı. Seyahatlerini “*Christians under the Crescent in Asia*”¹⁵⁹ adlı kitabında anlattı. Bu gezginlerin izlenimlerinin daha sonra iki cilt olarak *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldaea, and Armenia* [Küçük Asya, Mezopotamya, Kalde ve Ermenistan'da Seyahatler ve Araştırmalar] olarak yayınlanmıştır.¹⁶⁰ Bu kitap gezginlerin söz konusu yolculukta başından geçen olaylarını, gezdikleri

¹⁵⁹ Edward Lewes Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, Gorgias Press, London 1877.

¹⁶⁰ Cutts, age., s. XII.

ülkenin doğasını, insanların örf ve adetlerine geniş yer veren önemli bir eserdir. Önsözde ayrıca Başpiskoposların bu ilginç insanlar [Türkiye ve İran'daki Asuriler] adına üstlendikleri planlara daha geniş bir sempati ve yardım sağlama amacına hizmet etmesi amacıyla bu raporların yayınlandığı da belirtilmiştir.¹⁶¹

Cutts, 2 Eylül 1901'de Haverstock Hill'deki Holy Trinity Vicarage'da ölmüş ve Woking'deki Brookwood Mezarlığı'na gömülmüştür.¹⁶²

Cutts, Urfa ile ilgili bilgilere eserinin 7. Bölümünde 74-85 sayfaları arasında yer verir. Urfa'nın tarihiyle ilgili verdiği bilgilerle başlayan bu bölümde, Urfa'nın mimari, sosyal ve kültürel özellikleriyle ilgili önemli ipuçları sunar. Urfa'daki Ermeni din adamları ve piskoposlarla yaptığı görüşmelere, Ermeni eğitim kurumları, kiliseleri ve toplumuyla ilgili bilgilere yer verir. Ayrıca Urfa'daki kale, cami, sütunlar, kiliseler, mezar taşları gibi önemli tarihi ve kültürel yapılara da geniş yer verir.¹⁶³

Cutts, Urfa'ya 1876 yılında gelmiştir.

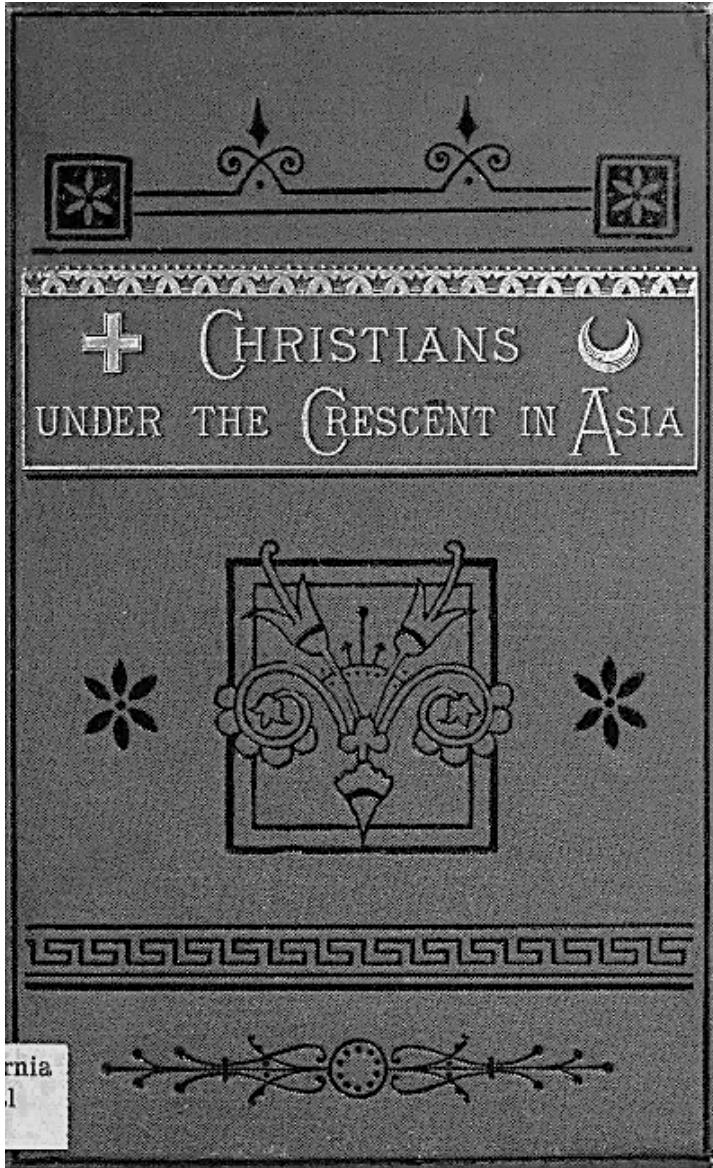
Cutts'ın Urfa gözlemleri Prof. Dr. Yıldız Deveci Bozkuş tarafından tercüme edilmiş ve yayınlanmıştır.¹⁶⁴

¹⁶¹ Cutts, age., s. 9.

¹⁶² https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Lewes_Cutts

¹⁶³ Cutts, age., s.74-85.

¹⁶⁴ Bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "İngiliz Seyyah Edward Lewes Cutts'ın Kaleminden 1876 Yılında Urfa", *ŞURKAV Şanlıurfa Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 42, Ocak 2022, s. 3-8.

Edward Lewes Cutts'in *Christians Under the Crescent in Asia* adlı kitabının kapağı.

URFA GÖZLEMLERİ

Kitabında Urfa'yla ilgili bölüme başlarken şehrin doğal avantajlarının en eski zamanlardan beri insanların dikkatini Urfa'ya çektiğine işaret eden Cutts, Urfa'nın en büyük avantajının Nemrud Dağı'nın iki kolu arasındaki oyuktan fıskıran bol ve güzel bir su pınarı olduğunu belirtir. Su pınarının güzel ve verimli bir ovanın kenarında yer aldığını, batıda ise dağlar tarafından korunduğuna işaret eder.¹⁶⁵

Cutts eserinde yerel geleneklerde *Keldanilerin Uru* olarak adlandırdığı Urfa'nın ilk krallık şehirlerinden biri olarak kabul edildiğini ve bu nedenle Nemrut ve İbrahim adlarının yörenin doğal özellikleri ve şehrin en çarpıcı antik dönemleriyle ilişkilendirildiğine dikkat çeker.¹⁶⁶ Urfa'nın eski dönemlerde yaygın olarak Edessa olarak bilindiğini ve hanedan adı Abgar olarak adlandırılan bir krallar soyu tarafından yönetilen küçük Osrhoene Krallığı'nın başkenti olduğunu da yineler.¹⁶⁷

Cutts'ın verdiği bu bilgiler Urfa'ya gelen diğer gezginlerin de sıklıkla üzerinde durduğu bir husus olarak öne çıkar.

Cutts bu bölümde, Hıristiyanlığın en eski efsanelerinden birinin Edessa ile bağlantılı olduğuna ve Hıristiyanlığın burada erken dönemlerde yaygın olduğuna da işaret eder. Urfa'nın özellikle Nesturilerin tarihi açısından ilginç bir yapıya sahip olduğunu söylerken, aynı zamanda V. yüzyılın başlarında burada İbas'ın başkanı olduğu *Suriye'nin Atina'sı* adlı bir okulun faaliyetlerine dair de bilgiler verir. *Suriye'nin Atina'sı* olarak bilinen bu okulda Pers Kilisesi için bazı din

¹⁶⁵ Cutts, age., s. 74.

¹⁶⁶ Cutts, age., s. 75.

¹⁶⁷ Cutts, age., s. 75.

adamları gruplarının yetiştirildiğini kaydeder. Cutts ayrıca İbas'ın, Antakya'nın büyük ilahiyatçıları Diodorus ve Theodoret ile aynı ilahiyat okulundan olduğunu ve eserlerini Süryaniceye çevirdiğini, aynı zamanda Nesturilerin ortodoksluğunu sürdürdüğünü ve gönderilen öğrencilerin de aynı teolojik görüşlerle donatıldığını ve böylece Edessa'nın Nesturiliğin ilahiyat okuluna dönüştüğünü belirtir.¹⁶⁸ Bu yönüyle Urfa'nın tarihte teolojik okullar ve burada verilen eğitimlerle de ön plana çıkan bir merkez olduğuna işaret eder.

Cutts Urfa'yla ilgili olarak şehre yaklaştıklarında şehrin görünümüyle ilgili olarak da detaylı bilgilere yer verir. Şehrin iki kayalık ve geride bıraktıkları dağın kolları arasında bir oyuk gördüğünü, bu oyukta korular ve bahçelerin yanı sıra Kaliruha çeşmesinin yükseldiğini ifade eder. Şehrin kuzey tarafında kulelerle güçlendirilmiş uzun bir Orta Çağ suru olduğunu belirtir. Buradan oyuğa inildiğini ve korular arasında kalenin kaybolduğunu, güney tepesinde ise heybetli kaleden sağa doğru tepeye çıkarken yeniden şehrin görünümüne yer verir. Urfa'nın işte bu tepelerin yamaçlarını ve aralarındaki çukuru kapladığını hayranlıkla dile getirir.¹⁶⁹ Cutts Urfa'ya girişinde karşılaştığı manzarada özellikle tarihi sütunların dikkatini çektiğini ise şöyle tasvir eder:

“...Kalenin yanında, duvarları üzerimizde yükselen bir geçitten girdik ve kamp yerimizin, büyük bir akan su deposunun yanında, kale kayasının eteklerinde iyi yetişmiş dut ağaçlarının bir bahçesi olduğunu gördük. Zemin çimle kaplı olsaydı, site mükemmel olurdu, ancak çıplak topraktı; meyve bahçesi özel olsaydı, dinlenme yerimizin sükûnetini arttırırdı, ancak gölgeli ağaçları ve temiz suyuyla çit, Edessa'nın halka açık oyun alanlarından birini oluşturuyordu... Bura-

¹⁶⁸ Cutts, age., s. 76.

¹⁶⁹ Cutts, age., s. 77.

nın efsanelerine inanabilirsek, neredeyse kutsal bir yer. Kaleye bakıldığında, orta surların üzerinde yükselen Korint başlıklı iki büyük sütun görülebilir; bunlardan birinin üzerine bir leylek yuvası inşa edilmiştir. Efsane, bunların Kral Nemrut'un fırlattığı bir makinenin parçasını oluşturduğunu söylüyor...”¹⁷⁰

Mezopotamya’da özellikle de Urfa’ya gelen diğer seyyahlarla benzer şekilde Cutts da Urfa’yla ilgili olarak Balıklıgöl’ün meşhur efsanesine yer verir; buradaki balıkların neden kutsal olduğuna şöyle değinir:

“...Efsane, bunların, Kral Nemrut'un İbrahim'i büyük havuzun olduğu oyukta yanan ateşe fırlattığı bir makinenin parçasını oluşturduğunu söylüyor. Ama ateş mucizevi bir şekilde suya dönüştü ve ateşin çalı çırpıları balığa dönüştü ve İbrahim yara almadan kurtuldu. Havuz, kutsal sayılan ve asla yakalanmayan balıklarla -sanırım sazanla- dolu. Aksine, onları beslemek bir dindarlık eylemidir ve ziyaretçi, bu amaç için yerinde kuru mısır satın alabilir. İlk öğleden sonrası ve akşamı serinletici suyun yanında hoş bir gölgede dinlendirdik ve balıkları besleyerek eğlendik. Suda toplandılar ve bir avuç mısır atıldığında, dört ya da beş metre küpük bir alanda yoğun bir mücadele eden balık kütlesinden başka bir şey olmayacak şekilde üzerine koştular, diğerlerinin sürüleri her şeyden aceleyle yükseliyordu. Hiçbiri çok büyük değildi; yaşlıların mısır için halka açık bir mücadeleye katılmaya tenezzül etmediklerini düşünüyorum...”¹⁷¹

Cutts kitabında Urfa’yla ilgili bölümde Urfa’da konakladığı geceyle ilgili olarak ise ev sahiplerinin yani Urfa’daki yönetimin misafirperverliğinden ve kendilerine yönelik nazik davranışlarına da eserinde yer verir:

¹⁷⁰ Cutts, age., s. 77-78.

¹⁷¹ Cutts, age., s. 78.

“...Akşam zaptiye ile tercümanımızı gönderdik, sağ salim geldiğimizi bildirdik, paşaya selamlarımızı ilettilik. Daha sonra kendimiz gitmediğimize üzuldüm, çünkü habercimiz paşayı Saray’da değil, şehrin dışındaki kampta, sivil ve askeri yetkililerin hazır bulunduğu geçici bir tiyatrodaki bir şenliğin yapıldığı kampta buldu. Kibar mesajlar gönderdi ve bizimle ilgilenmek ve bizi onurlandırmak için dört Kavas’a gönderdi. Parlak bir ay ile muhteşem bir geceydi ve ağaçların gölgesindeki beyaz çadırlarımız, bir yanda kale, diğer yanda İbrahim’in suyu güzel bir görüntü oluşturuyordu. Venüs de görünürdü, daha büyüktü ve daha önce gezegeni gördüğümde daha parlaktı. Kasabanın minareleri aydınlatıldı, her biri galerisini çevreleyen, ağaçların arasından parıldayan ve akşamın büyüsunü artıran bir lamba çemberi ile aydınlatıldı...”¹⁷²

Cutts Urfa’da geçirdiği gecenin ertesinde, günün serin saatlerinden yararlanmak için erken kalktıklarını ve kaleye ilk ziyaretini gerçekleştirdiğini kaydeder. Kalenin şehrin sırtının zirvesine inşa edildiğini ve alanın gerekliliklerine uygun olarak uzun ve dar olan bölümlerinin bulunduğunu anlatır. Kalenin dış surlarının çok mükemmel olduğunu ve tüm dış görünümünün çok heybetli olduğunu yazar. Ancak kalenin iç kısmının ise sadece bir harabe yığını olduğundan yakınıdır. Dış surların hâlâ çok mükemmelken, içinin böyle bir enkaza dönüştürülebilmesi için insanların yoğun bir çaba harcamış olması gerektiğine dikkat çeker. Cutts kalenin iki veya üç küçük bölümünün kısmen ayakta olduğunu, ancak orijinal planına dair herhangi bir izi için bunun yeterli olmadığını da belirtir.¹⁷³ Ayrıca kaledeki hendeklerle ilgili olarak da izlenimlerine geniş yer verir:

¹⁷² Cutts, age., s. 78.

¹⁷³ Cutts, age., s. 79.

“...Hendek dikkate değer bir eserdir. Kuzeyde kaya aniden İbrahim'in suyunun kenarına iner ve bu taraf şehrin savunması içindeydi. Ancak diğer üç tarafta, sağlam kayadan oyulmuş derin ve geniş bir hendek, dış dünya ile bu zorlu hendekin iç kenarından yükselen kale duvarının ayağı arasında kesinlikle geçilmez bir uçurum oluşturuyor. Bir yerde, hendekin ortasından yükselen sivri bir kaya bırakılmıştır, sanki bir direğin ülkeye çıkış yapabileceği dar bir asma köprüyü desteklemek için; ana giriş kasaba tarafındadır...”¹⁷⁴

Cutts kalede daha önce bahsi geçen iki güzel sütunu gördüğünü ve büyük bir ilgiyle bu sütunları incelediğini de kaydeder. Sütunların her birinin ayrı bir kare kaide üzerinde durduğunu, önemli çapta olduklarını, parçalı taşlardan yapılmış olduğunu ve taşların çıkıntıları olduğunu belirtir. Sütunlardan birinde eski Süryanice karakterlerde bazı yazıların olduğunu ancak bu yazıyı okuyamadıklarını ve kopyasını da çıkaramadıklarından yakınır.¹⁷⁵

Cutts kalede gördüğü sütunlarla ilgili olarak her ne kadar kendisinin klasik antik eserler hakkında herhangi bir bilgisi olmadığını belirtse de bu sütunların Roma dönemine ait olduğunu düşündüğünü yazar. Sütunların belki de yazıtın açıklayacağı bazı kişilerin veya olayların anısına dikilmiş ikiz anıtsal sütunlar olabileceğine dikkat çeker. Aynı gün kahvaltıdan sonra Fransız Konsolosu'na da bir ziyarette bulunduğunu ve kendisinin humma hastalığından yeni iyileştiğini yazar. Cutts önceki gece gerçekleştirilen resmi şölen ve camilerin aydınlatılmasının Sultan (V.) Murad'ın tahta çıkışını kutlamak için yapıldığını konsolostan öğrendiğini kaydeder. Bu süreçte Abdülaziz'in tahttan indirildiğini ve bu

¹⁷⁴ Cutts, age., s. 79.

¹⁷⁵ Cutts, age., s. 79-80.

süreci bir devrim olarak gördüğünü ve bu devrimin büyük bir kayıtsızlıkla kabul edildiğine dair fikirlerine ise şöyle yer verir¹⁷⁶:

“...Devrim büyük bir kayıtsızlıkla kabul edilmiş görünüyordu. Türkiye halkı bizim anladığımız anlamda politikacı değil. İnsanları burada düşman gruplarla ayıran şey ırk ve dindir. Ondan paşaya saygılarımızı sunmaya gittik. Doğu ihtişamıyla bizi etkileyecek hiçbir şey bulamadık. Saray veya Hükümet Konağı, önünde geçit töreni alanı gibi çorak bir meydanı olan büyük bir kışla benzeri binadır. Zemini çıplak, duvarları sade, paşanın arkasında bir koltukta oturduğu bir masa ve sol tarafında ziyaretçilerini karşıladığı bir sedir olan bir odaya alındık. Bizi nezaketle, ancak tören olmadan karşıladı ve bizimle çeşitli ilgisiz konularda sohbet etti. Eski eserlerle ilgilendiğimizi anlayınca, yakın zamanda keşfedilen ve fotoğrafını çekmemize izin verdiği yontulmuş bir taş göstermek için bizi avluya çıkardı. Sakal ve bıyıklı Frig şapkalı, alçak kabartmalı bir adam başı ve taşın sağ tarafında bir yazıt bulunan bir mezar taşı gibi görünmektedir...”¹⁷⁷

Cutts burada Türkiye’deki toplum için diğer toplumlardan farklı olarak din ve etnik kökenin büyük bir önem taşıdığına da vurgu yapar. Bu yönüyle aslında Cutts’un bir bakıma Doğu toplumu ile Batı toplumunu mukayese ettiğini ve Doğu toplumlarının Batılılar gibi politikacı olmadığını ifade ettiği de görülmektedir.¹⁷⁸

Cutts Urfa ziyareti sırasında Urfa’daki yöneticilerin misafirperverliklerinin yanı sıra Paşa’nın kendilerine çok sayıda tarihi kalıntıları gösterdiğine de şöyle değinir;

¹⁷⁶ Cutts, age., s. 80.

¹⁷⁷ Cutts, age., aynı yer.

¹⁷⁸ Cutts, age., aynı yer.

“...Aynı zamanda, şehrin kuzeyindeki şehir hendeğinin üzerinde, Saray'ın arkasındaki duvara inşa edilmiş bir Küfi yazıtını göstermek için bizi ahırlarından geçirdi. Yazıttan hiçbir şey çıkaramadım ama ahırları görme fırsatına sahip olduğum için mutluydum. Uzun bir binaydı, temiz ve güzeldi ve bir ucunda büyük bir taş leğeni olan mükemmel bir düzen içindeydi. Yaklaşık on ya da bir düzine güzel görünümli kabartma, kafa ve arka topuk tarafından sıkıca bağlanmıştı. Bize gösterdiği yontulmuş taş parçasının Papalık manastırında bulunduğu söylenen bir taşın eksik parçası olabileceğine dair bir tahminde bulunduğumda, Paşa kibarca bir at almam ve görmem için bana baskı yaptı ve beni şehrin öbür ucuna götürmesi için hizmetçime yol gösterdi. Ama günün artan sıcaklığında yol arkadaşlarımı yürüyerek götürmek istemedim ve onun nezaketini isteksizce reddettim...”¹⁷⁹

Cutts Urfa'daki izlenimleri sırasında Ulu Camii ile ilgili de uzun tasvirlerde bulunur. Bu tür bilgiler de Urfa'ya gelen seyyahların sıklıkla değindiği hususlar arasında yer alır. Bölgeye gelen gezginlerin büyük bir kısmının ziyaret ettiği mekânlar arasında kiliselerin ve din adamlarının önemli bir yeri vardır. Cutts Urfa'daki bu caminin eski bir Hıristiyan kilisesi olduğunu ve mimarisini ise şöyle kaydeder;

“...Bugünün geri kalanını ve sonraki iki günü şehri ve antik eserlerini görmeye adadık. Ulu Camii, diğer birçok Urfa camii gibi, aslen bir Hıristiyan kilisesiydi. Ortasında bir çeşme bulunan geniş bir avlu, muhtemelen bazilikanın atriumu idi.¹⁸⁰ Çeşmenin etrafında sıralanmış ve avlunun kuzey tarafında bir sıra halinde, belki de bu atriumu çevreleyen revakların enkazı olan, bozulmuş klasik karakterli bir

¹⁷⁹ Cutts, age., s. 81.

¹⁸⁰ Orta avlu.

dizi sütun başlığı vardır. Avlunun doğu köşesinde, üst katı altıgen bir fenere taşınan kare bir kule vardır. Şimdi camiin minaresi olarak kullanılıyor, ancak çıkmamıza izin verildi. Şehrin ve çevredeki ülkenin manzarası iyiydi. Bu yükseklikten bir fotoğraf çektik ve komşu bir minarenin tepesinde tek ayak üzerinde duran bir leylek, portresinin resme dahil edilmesi için hareketsiz durmaya zorlandı...”

Cutts İbrahim Camii'nin güzel bir yapı olduğunu, bitişik binaları ve bahçeleri ile büyük bir havuzun üç tarafını çevrelediğini, dördüncü cephesinin ise umumi sokağa açıldığını kaydeder. Kitabının Urfa'yla ilgili bölümün başında yer alan Urfa'ya dair gravürün de buradan alınan bir fotoğraf olduğuna değinir.¹⁸¹

Cutts ilgili bölümde şehrin mimarisine dair detaylara da değinir. Urfa'nın iyi taşlardan inşa edildiğini, çarşılarının geniş ve kalabalık olduğunu ve bitmek bilmeyen bir ilgiyle dolu olduğuna değinir. Bir kasaba görünümünde olsa da gelişen bir yer gibi görüldüğünü, bazı ürünlerin imalatının olduğunu ve en yakın limanının ise Alexandretta [İskenderun] olmak üzere pek çok noktaya yün ihraç ettiğini belirtir. Kırsal kesimin çok verimli olduğunu ve ürünleri için kasaba dışında pazar bulunmadığından, yaşam için gerekli olan her şeyin burada ucuz olduğuna işaret eder.¹⁸²

¹⁸¹ Cutss, age., s. 81-82.

¹⁸² Cutss, age., s. 82.

Cutts'ın adı geçen kitabında Urfa ile ilgili bölümün başında yer alan Rızvaniye Camii gravürü.

Cutts, Urfa'da geçirdiği akşamların bahçede çok keyifli ve her zaman canlı geçtiğini, insanların su kenarında oturup sigara içmeye geldiklerini, bazılarının burada yıkandığını, askerlerin ise atlarını yıkamak için getirdiğini ve atların hepsinin ıslanmayı istemediği için, heyecanlı adamların korkmuş hayvanları suya zorlamaya çalıştıkları bir mücadelenin yaşandığına işaret eder.

Cutts'ın Urfa'yla ilgili sunduğu bilgiler diğer İngiliz seyahatçilerin yani kendilerinden önce bölgeyle ilgili sunulan bilgilerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Bu yönüyle seyahatçilerin bölgeyle ilgili edindikleri raporların haleflerinin izlenimlerinin şekillenmesinde önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Cutts Urfa'daki seyahati sırasında burada karşılaştığı dervişlerle ilgili izlenimlerini de paylaşır. Özellikle dervişlerin dış görünümüne dair geniş tasvirlerle yer verir;

“...Dar beyaz bir tunik giymiş, başı ve ayakları çıplak, alnuna kadar kısa kesilmiş siyah saçları ve omuzlarına iri bukleler halinde dökülen, ince hatlı, koyu renkli, hülyalı gözleri ve dikkat çekici bir görünümü olan bir derviş çok ilgimi çekiyordu... Derviş olsa da bahçemizin girişindeki kahvehanede görevli olarak görev yapar ve böyle bir adamın bir fincan kahve uzattığını veya bir nargile yakmak için bir kömür taşıdığını görmek garip bir şekilde uyumsuzdur...”¹⁸³

Cutts Urfa’da bulunduğu süre zarfında görevi gereği Urfa’daki Ermeni piskoposu Gregorius’u da ziyaret ettiğini ve bu ziyaret sırasında başka bir yaşlı piskoposun da onunla birlikte olduğunu kaydeder. Söz konusu din adamlarıyla yaptığı görüşmeler aslında İngiltere’nin Doğu’daki kiliselerle ilgili izlediği politikaların din adamları üzerinden nasıl şekillendiğini de göstermesi açısından önemlidir. Bu görüşmede Urfa’daki Ermeni din adamlarının din ve eğitim konularındaki sorunlarını dile getirdikleri de görülmektedir;

“...Rahipler ve beyler içeri girdiler ve yavaş yavaş odanın üç tarafını çevreleyen divanı doldurdular; bir grup hizmetçi ayağa kalktı ve alt uçtaki konuşmayı dinledi. Kimlik belgelerimizi sunduktan ve mesajlarımızı teslim ettikten sonra güven belgelerimizi sunup, Canterbury Başpiskoposu’ndan¹⁸⁴ Doğu’nun eski kiliselerinin papazlarına sempati ve iyi niyet mesajımızı ilettikten ve ücretsiz tebligatlar aldıktan sonra, konuşma Ermeniler arasındaki din ve eğitim durumuna döndü...”¹⁸⁵

Cutts’ın burada verdiği bilgiler Urfa’da bulunan Ermenilerin diğer misyonerlerle olan ilişkilerine dair de önemli ipuçları sunar. Cutts kendisine Ermenilerle yaptığı görüşme

¹⁸³ Cutts, age., aynı yer.

¹⁸⁴ İngiltere’nin en yüksek başpiskoposluk makamı için kullanılan terim.

¹⁸⁵ Cutts, age., s. 82-83.

sırasında tercümanlık yapan ve sohbetle bağımsız olarak yer alan bir beyefendinin, kısmen Almanya'da eğitim görmüş zeki bir Ermeni olduğunu yazar. Bu beyefendinin aslında Antep'teki Amerikalı misyonerlerin Urfa'daki baş ajanı olduğunu da kaydeder.¹⁸⁶ Cutts Urfa'da Ermeni tercümanlar aracılığıyla kendisine iletilen bilgilerin gerçeği yansıtmıyor olabileceğine ve bu konudaki kuşkularına ise şöyle yer verir;

“...Kilise hakkında söylenenler, geldiği ortam tarafından biraz renklendirilmiş olabilir. Ermeni kilisesinin etkin olmayan bir kurum olduğunu, ancak eğitim ve dini reformlar için artan bir istek olduğunu ve özellikle hiyerarşi üzerindeki daha zeki laiklerin baskısı yoluyla bir miktar ilerleme kaydedildiğini anladım. İlerleme yolundaki başlıca zorluğun, ölü bir dil olan eski Ermenicenin sadece kilise hizmetlerinde değil, aynı zamanda okullarda verilen eğitimin temeli olarak kullanılması olduğu söyleniyordu. Urfa'daki Ermenilerin sayısı 10 ile 11 bin arasında, bana söylendiğine göre 125'i okuma-yazma biliyormuş. Faaliyet gösteren altı okul var, bunlardan biri yakın zamanda inşa edildi; ama kitap ve araç, eğitimli öğretmenler ve daha iyi bir ders müfredatı konusunda büyük bir eksiklik var...”¹⁸⁷

Cutts'ın bu bölümde Urfa Ermenileriyle ilgili sunduğu bilgiler oldukça önemlidir. Nitekim Ermeni toplumu içerisinde söz konusu dönemde Eski Ermenice ile Yeni Ermenice olarak adlandırılan dil arasında birtakım sorunların yaşandığı bilinmektedir. Bu durumun Urfa Ermenileri arasında da tartışıldığı ve bu dilin okullarda öğretilmesinde sıkıntıların olduğu Cutts'ın raporlarına yansdığı görülmektedir. Söz konusu rapor ilgili dönemde Urfa'daki Ermeni nüfusu, eğitim ve ders kitaplarına dair de ipuçları sunması açısından da önemlidir.

¹⁸⁶ Cutts, age., s. 83.

¹⁸⁷ Cutts, age., aynı yer.

Cutts kitabında Urfa'yla ilgili bölümde buradaki mezarlıklarla ilgili de detaylı bilgiler verir. Mezarlığı kiliseye geçerken fark ettiğini kaydeden Cutts, mezar taşlarının birçoğunda yazı olmadığını ancak eski İngiliz mezar taşları ile benzerlik gösterdiğini dile getirir. Cutts Urfa'da mezar taşlarına İngiltere'deki gibi ölünün ticaretinin kazınmış sembolleri olduğunu söyler. Örneğin bir terzi için makas, bir kunduracı için bir ayakkabı, bir demirci için ise çekiç ve örs olduğunu belirtir.¹⁸⁸

Cutts Urfa'da ziyaret ettiği kilisenin de mimari yapısını anlatırken bu kilisenin 1846'da inşa edildiğini ve üç nefli¹⁸⁹ ve kadınlar için üç tarafı çevreleyen galerileri olan büyük ve modern bir yapı olduğunu söyler. Her koridorun doğu ucunda bir sunak bulunduğunu, sunakların, yaklaşık 4 fit yüksekliğinde dar bir platform üzerinde yükseldiğini, Piskoposun sandalyesinin ise koronun kuzeybatı köşesinde, doğuya baktığını kaydeder. Kilisenin doğu ucunun oldukça gösterişli bir şekilde dekore edildiğini ve duvarın çevresine dini resimler asılmış olduğunu da altını çizer.¹⁹⁰

Cutts kilisedeki resimlerden birinin boyalı yüzleri olan, kabartmalı metalden, olağan Bizans tipinde olduğunu ve önünde bir lambanın yandığını belirtir. İçeri girdiklerinde kilisedekilerin dini törenin ortasında olduklarını, dört ya da beş rahibin doğuya bakan koro perdesinin içinde arka arkaya oturmuş ve koroyu oluşturan beyaz albleri¹⁹¹ giymiş dört ya da beş çocuğun olduğundan bahseder.¹⁹²

Cutts bu bölümde Urfa'daki Süryanilerle ilgili bilgilere de

¹⁸⁸ Cutts, age., s. 84.

¹⁸⁹ Nef sözcüğü Fransızca da kiliselerin dikdörtgen biçimindeki ana gövdesi için kullanılan bir terimdir.

¹⁹⁰ Cutts, age., s. 83-84.

¹⁹¹ Papaz cüppeleri.

¹⁹² Cutts, age., aynı yer.

yer verir. Ziyaretleri sırasında gördükleri Yakubilere ait en büyüğünün yaklaşık 12 yaşlarında olan 100 çocuğu ve bir öğretmeni olan bir okulun olduğunu kaydeder. Yakubilerde eğitim sürecinde Eski Süryanice’de ilk önce Rabbin Duası, Amentü ve Zebur’un yer aldığını belirtir. Yaklaşık 11 ya da 12 yaşındaki çocukların o zamana kadar okula devam etmesi halinde duaların anlamının modern Süryanice’de çocuklara açıklandığını belirtir.¹⁹³

Cutts Urfa’da bulunduğu süre zarfında Ermeni piskoposuna yaptığı ziyarette tercümanlık yapan ve ajan olduğunu düşündüğü kişinin Antep’teki Amerikan misyonuyla bağlantılı olarak Ermeni Protestan teşkilatının hocasını da ziyaret ettiğini belirtir. Cutts burada Ermeni toplumunun özellikle de Kilise erkânının İngiltere’den yardım ve yönlendirmelere açık olduklarını belirttiklerine ise şöyle işaret eder:

*“...Ermeni piskoposuna yaptığım ziyarette tercümanlık yapan beyefendi, Antep’teki Amerikan misyonuyla bağlantılı olarak Ermeni Protestan teşkilatının hocasını ziyaret etti. Ondan ve ona eşlik edenlerden, Ermeni Kilisesi’ndeki ıslahat partisinin gözlerinin İngiltere Kilisesi’ne çevrildiğini ve bu çevreden seve seve yardım ve yönlendirme alacaklarını öğrendim. Ancak muhataplarımın düşünceleri, Ermeni Kilisesi’nden bir İngiliz Kilisesi bölünmesi şeklini aldı ve onlara Ermeni Kilisesi’nin kendisini reforme etmek ve halkını eğitmek için her türlü çabamızda en iyi dileklerimizizi iletceğini açıklamak zorunda kaldım. Ancak İngiliz Kilisesi, Ermeni Kilisesi’ni kendi dinine çevirmek ve onun dışında bir mezhep kurmak için herhangi bir çabaya boyun eğmeyecekti...”*¹⁹⁴

Cutts’ın Urfa’yla ilgili verdiği tarihi bilgiler arasında

¹⁹³ Cutts, age., s. 84-85.

¹⁹⁴ Cutts, age., s. 85.

Urfa'nın demografik yapısıyla ilgili olarak belirttiği rakamlar da son derece önemlidir. Cutts'a göre 1876'da Urfa'da yaşayan nüfusun demografik dağılımı şöyledir:

Müslümanlar.....	15,400
Hıristiyanlar.....	13,500
Yahudiler.....	<u>310</u>
	29, 210

Eski Ermeniler.....	11,600
Yakubi Süryaniler.....	1,500

Cutts eserinde Urfa'da ayrıca bazı Katolik Ermeniler ile Keldaniler (Papaya bağlı Nesturiler) ve belirgin bir ibadet planı olmayan yaklaşık 300 civarında Protestan Ermeni nüfusunun yaşadığını da kaydetmiştir.¹⁹⁵

¹⁹⁵ Cutts, age., aynı yer.

İNGİLİZ GEZGİN HENRY C. BERKLEY'İN SEYAHATNAMESİNDE URFA

Henry C. BARKLEY (1825–1895). Mühendis ve gezgin.

Asıl mesleği demiryolu mühendisliği olan Barkley, Balkanlar'da uzun yıllar bulunmuş ve bölgenin alt yapı çalışmalarına katılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk demir yollarının inşasında çalışmıştır.

Aslında bir demiryolu mühendisi olan Barkley, belirli aralıklar hariç 1857-1876 yılları arasında Bulgaristan'da bulunmuştur. Aynı yıllarda Balkan milletlerinin ayaklanmaları, her bir milletin bağımsız bir devlet olma arzuları ve Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahaleleri imparatorluk için, sorun oluşturmasının sebep olduğu kargaşa içerisinde Balkanlar üzerinden Anadolu'ya seyahat eden seyyah bu seyahati esnasında Balkanlar ve özellikle de Anadolu'ya yaptığı gezilerde günlük tutmaya başlamıştır. İngiliz hükümetinin Anadolu coğrafyasına yoğun ilgisinden de olmalı ki *A Ride Through Asia Minor and Armenia* isimli günlüklerinden oluşan eserinin yayınlanması için yaynevlerinden yoğun teklifler alması sonrasında seyahatnamesi 1891 yılında Londra'da basılmıştır.

Seyyahın eserinde, uğradığı kentlerin günlük hayatına, mimarisine ve folkloruna ilişkin çarpıcı bilgiler mevcuttur. *A Ride Through Asia Minor and Armenia* isimli gezi notları 1870'li yıllarda Osmanlı coğrafyasının nasıl bir panoramaya sahip olduğunu merak edenler için de bir o kadar önemli kaynaktır.

Gezi notlarınının 1891 yılında çıkarılan ilk baskısından sonra 2007 yılında Nil Demir tarafından çevirisi yapılmış ve bu çeviri *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk* adı ile Kesit Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.

Seyahatname, seyyah yazarın 1878 yılı ağustos ayı sonlarına doğru Bükreş'ten başlayarak İstanbul, Mudanya, Bursa, Kirmasti, Eskişehir, Sivrihisar, Ankara, Kırşehir, Kayseri, Adana, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Ergani Maden, Harput, Dersim Dağları, Erzincan, Erzurum ve Trabzon seyahatleri sırasında tutmuş olduğu günlükleri kapsamaktadır. Barkley 1878'in son günlerinde Urfa gelmiştir.

Barkley'in "*A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving a sketch of the characters, manners, and customs of both the Mussulman and Christian inhabitants*, London 1891" adlı eserinin 252-260. sayfaları arasındaki Urfa gözlemleri tarafımdan tercüme edilmiştir.

URFA GÖZLEMLERİ

Ertesi gün sekiz saatlik bir yolculukla, iki sıra tepe arasında uzanan zengin ve verimli bir vadiden yükselen yuvarlak, koni biçimli bir tepenin üzerine kurulmuş olan Urfa şehrine vardık. Varoşlar, vadinin ya da daha doğrusu geçidin her iki tarafındaki ana tepelere ulaşıyor, çünkü burada başka bir şey olarak adlandırılacak kadar geniş değil. Kasaba güzel bir konuma sahiptir ve uzaktan güzel görünür, ancak Doğu'da her zaman olduğu gibi, içine girdiğinizde dar sokaklar, yıkık dökük evler, harap camiler, pislik, yoksulluk ve sefaletle karşılaşsınız. Kasabaya doğru ilerlerken sağdaki tepeler vadiden neredeyse dik bir şekilde yükselir ve çok büyük ve güçlü bir kale olması gereken kalıntılarla kaplıdır, çünkü şu anda bile ayakta kalan kale oldukça güzelliğini korumaktadır ve masif taş duvarların tarzı, Türklerin günlerinden öncesine ait olduklarını açıkça göstermektedir. Urfa halkı kalenin Nemrut tarafından inşa edildiğine inanmaktadır, ancak şehir (Edessa adıyla) Yunanlıların elinde olduğundan, kaleyi inşa etme onurunu onlara verme eğiliminde-

yim. Her tarafı 20 metre genişliğinde ve yaklaşık 20 metre derinliğinde, sert kayadan oyulmuş kuru bir hendekle çevrilidir. Harabelerin ortasında, düz tepesi leylekler tarafından ele geçirildiği ve yuvalarının çürüyen çubukları oyma işini gizleyen bir sazlık halinde aşağıya sarktığı için güzelliğini göremediğimiz, oyma bir başlığa sahip güzel bir beyaz mermer sütun var.

Bu kalenin hemen altında ve şehrin girişinde, güzel ve berrak suyu olan iki gölet vardır ve bunlardan birinin kenarında, İbrahim'in doğduğu yerin üzerine Türkler tarafından inşa edildiği söylenen oldukça güzel bir cami bulunmaktadır. Hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar bu inancı paylaşırlar ve inanıyorum ki Avrupa'daki bazı bilginlerimiz de Urfa'ya (Keldanilerin Ur'u) onun doğum yeri olma onurunu verirler. İki gölet ve bunlardan çıkan küçük dere, çok kutsal olduğu düşünülen sazanlarla dolu ve bir tanesini öldürmenin ya da almanın hayatımıza mal olabileceği konusunda bize güvence verildi. Yolculuklarının bereketli geçmesi için kasabadan ayrılan yolcular, göletin kenarında tahıl satan bir adamdan birkaç kuruş değerinde tahıl satın alıyor ve balıkları besleyerek onları kutsuyorlar; ama balıkların yolculuk sırasında ona nasıl bakacaklarını bilemiyorum. Bu ilgiye alışkın oldukları, herhangi biri yaklaştığında hepsinin suyun kenarına doğru yüzmelerinden anlaşılıyor; o kadar çok sayıda geliyorlar ki suyun üst kısmı sırtlarının kıllarıyla kaplanıyor. Dış göleti çevreleyen, erik ve dut ağaçlarıyla dolu bahçelerin varlığı, göletler ve kutsal balıklarla birlikte bir Türk tarafından şu şekilde açıklanmıştır. *“Binlerce yıl önce, Nemrut kralı, bazı kötü insanlar onun tepedeki kalesine saldırmaya çalışmışlar ve bunu her zamanki yöntemlerle başaramayınca onu yakmayı akıl etmişler. Bunu yapmak için, şimdi göletlerin olduğu yerde bir dağ dolusu odun toplamışlar ve ateşe*

vermişler. Nemrut operasyonu izlemiş, ama odunlar yanmaya başlar başlamaz kalesinin tepesinden odun yığınının üzerine çıkmış ve onu söndürmüştü. Sonra tüm düşmanlarını öldürmüştü ve evine gitmiş. Uzun adımımda (yaklaşık beş yüz fit!) ayaklarının ilk konduğu yerde bu göletler oluşmuş ve ateşi oluşturan çubuklar etraflarında kök salmış ve şimdi gördüğünüz koruları oluşturmuş. Balıklara gelince, Nemrut eve döndüğünde aşçısını akşam yemeği için bir balık hazırlamak üzereyken bulmuş, ama bütün çabaların rağmen acıkmamış ve balığı kuyruğundan tutup kaleden havuzlara atmış ve o şimdi orada duruyor ve diğerlerinin hepsi de onun soyundan geliyor.” Bu hikâyeyi bize anlatıldığı şekliyle aktarıyorum, ancak doğruluğuna kefil olmayı reddediyorum!

Bizi Nemrut'un efsanevi kahramanlıklarından çok daha fazla ilgilendiren şey, kalenin etrafındaki ve aslında tüm komşu tepelerdeki sert kayalara oyulmuş ilginç mezarlardı. Bazıları uçurumun yamacından tünelle açılmıştı, bazıları ise düzlükteydi ve içlerine doğru dar bir akıntı yolu vardı. Hepsi sert kayadan oyulmuştu ama farklı boyutlardaydı; bazıları tek bir ceset için, bazıları ise çok daha fazlası için tasarlanmıştı. İlk girdiğimiz yer eğimli kayalıklardan biriydi ve dibinde eğilerek girebileceğimiz büyüklükte yuvarlak bir kapı vardı. Daha sonra kendimizi yerden sadece iki metre yükseklikte kemerli bir çatısı olan, yaklaşık on metre kare fırın şeklinde bir odada bulduk. Her iki yanında, odanın geri kalanı kazıldığında bırakılmış sağlam bir taş seki vardı. Yuvarlak kapının önünde, uçları kayanın içine doğru devam eden hilal şeklindeki bir olukta çalışan, tam olarak bir öğütme taşına benzeyen, oluktan yukarı doğru yuvarlanabilen, ancak tekrar serbest bırakıldığında kendi yerçekimiyle hila-
lin en alt kısmına inen ve böylece girişi etkili bir şekilde kapatan bir taş vardı. Yanılmış olabiliriz, ama o sırada iki-

miz de (Hz. İsa'nın gizli bir öğrencisi ve takipçisi olan) Aramatyalı Yusuf'un yaptırdığı mezarın tam benzeri bir mezara bakıyor olmamız gerektiğini hissettik.

Gördüğümüz bir sonraki mezara da aynı tür bir akıntı yolundan giriliyordu, ancak oda çok daha büyüktü. Aynı iki taş seki vardı, ancak bunların yanı sıra duvarlar şarap küplerine benzeyen 10 ya da 12 oyukla delinmişti ve bu oyukların her birinde şüphesiz bir ceset bulunuyordu. Giriş, yuvarlanan taş yerine, dışarıdan hareketli parmaklıkları olan ahşap bir kapıyla kapatılmıştı ve bunların uçlarını alan delikler bugüne kadar çalışır durumdaydı. Gördüğümüz tüm mezarlar boştu ve yerliler uzun zamandan beri bu gömme şeklini terk etmişlerdi; ancak kasabanın yakınlarında mezarlar yoksul insanlar için konut olarak kullanılıyordu.

Tevrat'ta Yaratılış'ın 24. bölümünde, İbrahim'in hizmetkârının kuyu başında Rebeka'ya burun mücevherlerini (doğrusu hızmaları olmalı) hediye ettiği belirtilir. Şimdi burada, İbrahim'in doğduğu yer olarak bilinen Urfa'da ve Rebeka'nın alındığı ülkede bütün çocukların, genç erkeklerin ve genç kadınların burun halkaları takması ve dahası, bu uygulamayı sadece burada ve buralarda fark etmemiz bize ilginç bir gerçek olarak geldi. Bu geleneği sorduğumuzda, halkaların küçük yaşta takıldığını ve erkek çocukların erkeklığe erişene kadar, kız çocukların ise evlenene ve bir çocukları olana kadar takmaya devam ettiklerini söylediler. Yüzükler küçük-tür, bir İngiliz hanımefendisinin parmak yüzüğü gibidir ve genellikle içlerinde turkuaz bulunur. (Burun mücevherlerinden İşaya, Bölüm II'de de bahsedilmektedir). Yaratılış'ın aynı bölümünde (XXIV, 16) geçen ilginç bir şey daha fark ettik. Rebeka'nın kuyuya indiği, testisini doldurduğu ve yukarı çıktığı söylenir. Şimdi Urfa'nın yakın çevresinde bu "aşağı inmeye" izin veren birçok kuyu gördük. Bunlar, yaklaşık 20

metre uzunluğunda ve 1 metre genişliğinde taşla kaplı hendeklerdi ve her iki ucunda da alttaki kaynağa giden eğimli taş merdivenler vardı. Bu kuyulara, şüphesiz Rebeka'nın yaptığı gibi, omuzlarında testileriyle inen kızlar ve kadınlar gördük.

Urfa'da kaldığımız süre boyunca küçük berbat bir handa konakladık, ancak çatıda, avlunun kir ve kokusu üzerinde olan küçük bir oda bulacak kadar şanslıydık ve dışarıdaki düz çatıda oturup aşağıdaki yaşamı gözlemlemek oldukça eğlenceliydi. Avlu develerle doluydu, hepsi de her biri yaklaşık iki kilo ağırlığında hamur yoğuran iki adamı özlemle izliyor ve sabırsızlıklarını çeşitli homurdanmalarla ve birbirlerini kinle ısırarak gösteriyorlardı. Sonunda adamlardan biri elinde üç ya da dört tane kekle görüldü ve iki devesi hızla peşinden nispeten daha sakin bir yere doğru kaçıştılar; orada şaşkıncu bir telaşla diz çöktüler ve yaşlı kuşlar onları beslemek üzereken yavru kuşlar gibi ağızları sonuna kadar açık kaldılar. Adam ilk devenin ağzına bir kek sıkıştırdı, sonra da büyük dudaklarının her iki tarafına birer elini koyarak çiğnerken yanlara doğru bir şey düşürmesini engelledi. Bu o deve her şeyin yolunda olduğunu gösterene kadar başka bir kek için ağzını açarak yuttu. Sonra diğer deveye hizmet etti ve böylece, birinden diğerine geçerek, her birine dört kek verdi, zavallı hayvanlar sanki bunun iki katından hoşlanacaklarmış gibi görünüyorlardı.

Akşam saatlerinde bir Türk olan hancının, kendisine verecek konyağımız olup olmadığını sormak için yaptığı ziyaret bizi onurlandırdı. Ona içmediğimizi ve tüm içkilerin kötü olduğunu düşündüğümüzü söylediğimizde, yanıldığımızı, tüm içkilerin ve özellikle de konyağın iyi olduğunu söyledi ve ekledi: *“Ben her gece bir şişe rakı içiyorum ve ondan sonra yeni bir adam oluyorum.”* Gece öyle hissettiğini söyleyebi-

lirim, ama sabah kendini çok yaşlı hissettiğinden hiç şüphem yok. Ziyaretçimiz daha sonra şöyle devam etti: “Siz İngilizleri tanıyorum. Çok iyi bir arkadaşım var, bir İngiliz; bu odada yaşadı” (sanırım bir yıl dedi). “O bir diş doktoruydu, tam bir şaşırtıcıydı. Bana inanmayacaksınız ama sadece çürük dişleri çekmekle kalmadı, aynı zamanda diğer dişlerdeki delikleri doldurdu ve onları yeni gibi yaptı ve bir adam kendi dişlerinin tamamını veya bir kısmını kaybettiğinde, doktor doğanın ona ilk verdiklerinden çok daha iyi yenilerini yaptı. Buradaki vali için bütün bir set yaptı ve bunun için 35 sterlin aldı. Neden gittiğini bilmiyorum, çünkü burada çok para kazanıyordu ve yakında çok zengin olacaktı. Ayrıca, bakın ne kadar rahattı; yaşamak için bu güzel odaya sahipti!” Bir İngiliz'in böyle bir yeri neden terk ettiğini anlayabiliyordum. Orada bir hafta durmuş olması hayret verici.

Ertesi sabah gün ağarırken kalktık ve Ali Ağa'yı yeni bir zaptiye bulması için bırakarak kasabada bir yürüyüşe çıktık, balık havuzları camisine ve nihayet kaleye ve türbelere gittik, öğleden önce hana döndüğümüzde her zamanki gibi gelmemiş olan zaptiye dışında her şeyi yola çıkmaya hazır bulduk. Onun için konağa ulaklar gönderdik ve sonunda kendimiz de oraya vardık, Bosnalı bir efendi olan vali, kimsenin zaptiye istemediğine ve bir dakika içinde -evet, bir dakika içinde- birinin bizi takip edeceğine yemin etti; böylece kasıtlı olarak yalan söyledi, çünkü zaptiye kendisinden istenmişti ve yarım saat boyunca kimse bizi takip etmedi.

ALMAN ORYANTALİST EDUARD SACHAU'UN SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK, SURUÇ, URFA VE HARRAN

Karl Eduard SACHAU.¹⁹⁶ (1845-1930). Alman Doğu-bilimcisi ve Gezgini.

1845 yılında Almanya'nın Neumünster kentinde doğdu. Kiel ve Leipzig üniversitelerinde Doğu Dilleri okudu. 1867'de Halle'de Doktora derecesini aldı. 1872'de Viyana Üniversitesinde profesör oldu.

1876'da Berlin Üniversitesi'ne geçti ve 1887'de Doğu Dilleri Semineri'ne Müdür olarak atandı.

Yakın Doğu'ya seyahatler yaptı. Onun Süryanice ve diğer Arami lehçeleri üzerine yaptığı çalışmaları dikkate değerdir. El-Biruni konusunda uzmandı ve onun Hindistan üzerine ansiklopedik çalışması olan *Kitab Tarikh al-Hind*'in çevirisini yaptı. İbadizm ile ilgili makaleler yazdı.¹⁹⁷

Basılmış kitapları şunlardır:

1. *Arabische Erzählungen. Aus der Zeit der Kalifen.*
2. *Inedita Syriaca: Eine Sammlung syrischer Übersetzungen von Schriften Profanliteratur.*
3. *Inedita Syriaca: Eine Sammlung syrischen Übersetzungen von Schriften griechischer Profanliteratur.*
4. *Reise in Syrien und Mesopotamien.*
5. *Verzeichniss der syrischen Handschriften.*
6. *Alberuni's India.*

¹⁹⁶ İsmi okunuşu "Karl Edvard Zahav"

¹⁹⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/EduardSachau>

7. *Biographien Muhammeds: Seiner Gefahren und Der Spateren Trager Des Islams bis zum Jahre 230 Der Flucht*, Vol. Band. 2 Theil.

8. *The Chronology of Ancient Nations; An English Version of the Arabic Text of the Athar-ul Bakiya of Albiruni, or Vestiges of the Past.*

9. *Ibn Saad.*

10. *Chronologie orientalscher Völker.*

11. *Syrische Rechtsbücher.*

12. *Mittheilungen des Seminars für Orientalische Sprachen.*

13. *Theodore of Mopsuestia: Syriac Fragments.*

14. *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani, and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library, Vol. 1: The Persian Manuscripts.*

15. *Mitteilungen Des Seminars Fur Orientalische Sprachen an Der Koeniglichen Friedrich-Wilhelms-Universitat zu Berlin, 1904.*

16. *Die Chronik von Arbela, Ein Beitrag zur Kenntnis Des Altesten Christentums Im Orient.*

17. *Skizze Des Fellichi-Dialekts von Mosul.*

18. *Muhammedanisches Recht Nach Schafiiitischer Lehre.*

19. *Am Euphrat und Tigris.*

1879 yılında bölgemize gelen Sachau, Birecik, Suruç, Urfa ve Harran'daki gözlemlerini anlattığı *Reise in Syrien und Mesopotamien* adlı kitabını 1883 yılında yayınlamıştır. Urfa bölgesi ile ilgili en geniş seyahat notları Sachau'un gözlemleridir. 179-210, 215-227 sayfaları arasındaki bölümler tarafımdan tercüme edilmiştir.

HALEP'TEN URFA'YA KADAR SEYAHAT

Birecik

Birecik'in 6000 evden oluştuğu söylendi. Doğu'ya ait bir tahminle oturanların sayısı 30.000 kişiden oluştuğu meydana çıkmış oluyor. Bu rakam biraz yüksek tahmin edilmiş olmalı.

Kent, Suriye ve Mezopotamya'nın bütün ticaret, taşıma ve ulaşımıyla ilgili birkaç geçiş noktasının bulunduğu ve Akdeniz sahillerinden doğuya doğru giden her şey Birecik'ten geçtiği için önem arz ediyor. Birecik'in pazarını, seyahat eden yabancıların eşyalarıyla, köylü ve bedevilerin ihtiyaç duyduğu gıda maddeleri, giyim eşyaları, deri eşya, kalın sicim ve kap kacakla dolu buldum. Kentin tek bir hanı var, o da bu giriş çıkışı yapanlar için çok küçük. Çok sık seyahat edenler kentin yukarısındaki kayadan oyulmuş geniş bir mağaraya yerleşmek zorundalar.

Kente, biri dışarıda, diğeri kent içinde olmak üzere iki kaynaktan çok güzel bir su geliyor. Bunlar dağ aralarındaki küçük derelerden aşağıya doğru akarlar.

Halep vilayetine ait Birecik'te bir kaymakam var, ancak elindeki zaptiye sayısı az miktarda olduğu için gezginlerin yanına veremiyor. Oradaki Halepli Zaptiye, yeni gelen erleri de eşlik etmek için bırakmıyor. Kaymakama Urfa yolculuğunda rehber olmak üzere bir zaptiye vermesi için rica ettim, ancak red cevabı aldım, boşuna başvuruda bulunmuş-tum.

Salı günü şafak doğarken, Halep'teki valiye telgraf çekeceğim diyerek tehdit ettim. İşte o zaman istenmeyen bir zaptiye görüldü. O hiç şüphesiz daha önce eşkıyalar için bir bekçi ve resmi güvenliği temin etmiş olabilirdi. Yırtık elbise

ve çizmelerle, grubumun arkasında komik bir iskelet gibi zayıflamış olan beygirin üzerinde güçlükle ilerliyordu. Maa-
lesef ne yolu ve ne de hâlâ köylerin adlarını tanıyordu. Adı
İbo olan (İbrahim'in kısaltılmışı) bu adam bana kayda değer
hiçbir yardımda bulunmadı. Bahşişini Urfa'da alacaktı. Bir
ara yabancıların önünde biraz oynadı. Eline geçenle hemen
yeni bir aba satın aldı ve çizmelerini tamire bıraktı.

Birecik kalesi, kentin ortasında, ayrıık duran kayalar
üzerinde duruyor ve surların ıssız yıkıntıları ve tek tük yapı-
lar bulunuyor. Onların arasında kentin diğer bölümüyle
bağlantısını sağlayan bir köprü yok ve yol kaya tarafında
yukarıya doğru sarp olduğundan deneyerek yukarıya tır-
manmak zorundaydım. Vaktiyle yolculardan kalenin üzerin-
de çok tanınmamış seçilen bir yere ve noktaya bırakılan
silahlar, ya çalınmış veya moloz altına gömülmüştür. Kale
dağının güney kısmında bulunan bir kapı üzerinde iki eski
bir Arapça kitabenin altında, aşağı kısımdakini kolay ayırt
edilebilir şekilde göremedim. Son bölümün iki tarafında,
taştan oyulmuş birer aslan ayakta duruyor. Yazıtı göre kale,
Halep hükümdarı el-Melik ez-Zahir'in saltanatı döneminde
(1183-1216) restore edilmiştir. Yapı, Menbic'deki Kal'at
Necm (*Yıldız Kalesi*) ve Halep Kalesi'ni hatırlatır.

2 Aralık Salı günü sabah 8.30'da Birecik'i terk ettik ve 20
dakika sonra, kentin arkasındaki zirvede, küçük berrak bir
akarsuyun yanında bulunuyorduk. Çeyrek saat sonra tekrar
güneydoğuya doğru yola çıktık. Birecik ovası, bir yarım daire
dağ silsilesi içindedir ve Fırat yanına dayanarak kapatıl-
mıştır. Kuzeyde, kıyı şeridinden başlayıp Rumkale karşısın-
da kaybolan bir dağ silsilesi görülebilir. Bu dağlarla Urfa
yolu birleşmiştir ve verimli ova Birecik'in kuzey ve kuzeydo-
ğusunda sınırlanmıştır.

Doğuda Urfa yoluna eşlik eden dağlar; doğu güneydoğuda birbirine bağlı Arap Dağı, güneydoğuda uzakta, batıya doğru Fırat'a kadar çizilen Suruç Dağları yükselir. Coğrafi bölge dağ ve nehir arasında dalgalı bir arazide olduğu için az verimlidir. Ekilip biçilmediğinden sadece koyun ve keçi sürüleri için otlak olarak kullanılmıştır. Bu biraz taşlı araziler, Fırat'ın verimlilikte dolu olan ve her yeri ekip biçilebilen vadilerine karşı bir çelişki oluşturur. Daha sonra saat 9.04'te, sağ tarafta Birecik'in aşağısında Fırat'ın köylerine giden bir yola geçtik. Saat 9.20'de üç yolun kesiştiği bir noktaya geldik. Bunlardan biri doğu kuzeydoğuya 22 saatte Çarmelik üzerinden Urfa'ya, bir diğeri güneydoğu yönünde Suruç arazisine yol gösteriyor. Ortada uzayıp giden üçüncü bir yol ise diğer iki yolun ortasında bulunuyor ve doğru Arap Dağı'na götürüyor. En sondaki yolu tuttum, çünkü diğer yollar henüz iyi yapılmamıştı. Saat 10.57'de Arap Dağı'na ulaştım. 600 ayaktan daha yüksekte bulunuyor, Birecik'in kayadan oyulmuş hanı gibi. Arasında çok geniş olmayan bir geçit, yukarıya doğu güneydoğuya iyi sayılan yollarda at sırtında gidilebilir. Saat 11.35'te 1200 ayak yüksekliğindeki zirvede bir kuyunun yanında güzel sulu ve yakında *Karadağ Köyü*'nün bulunduğu bir yolun solunda bulunuyorduk.

Gözümüzün önünde, siyahlı-kahverengili yayılmış bir ova, her yerde özenle ekilmiş verimli tarlalar, Kuzey Suriye'de bulunan İbrahim Paşa'nın ordusu için en önemli şey olan yiyeceğin sağlandığı ve bolca bir hububat yatağı olan eski Suriye ülkesi Suruç bulunuyordu. Tarlalarda filizlenmiş buğdayların ilk yeşilliği daha şimdiden görülebiliyordu. Bu ovanın sınırlarının hertarafı dağ silsileleriyle doluydu. Ama arazinin bütün düz bölümündeki büyüklü ve küçüklü ovaların etrafı da dağlarla çevriliydi. Biz ve atlarımız su içtikten sonra, saat 11.52'de atlara binerek tekrar güneydoğu yönüne

doğru gittik. Bir saat sonra, bir çeyrek saat mesafede solda bir tepe ve yanında *Tell Cerdo* adında bir köyü gördük. Köy bir ovanın ortasında yükseliyor ve doğuya doğru ovanın daha yüksek bölümüyle bağlanıyor. Tell Cerdo'da Şeyh Muhammed adlı bir müslüman evliyasının mezarı bulunuyor.

ğle arasından sonra, saat 13.25'ten 13.36'ya kadar doğu yönünde at sırtında gittik ve saat 14.55'te *Emirhan Köyü* yanında mola verdik. Köy, kuzey ve doğu yönünde önemsiz kayalık bir tepenin üzerinde bulunuyor, Arap Dağı'nın zirvesinden biraz daha alçak, yaklaşık 4000-5000 ayak ykseklisinde. Düz damlarla donatılmış kulübeler, tarla taşları ve balçıkla yapılmıştır. Evlerin yanında birkaç çadır da bulu-nuyor. Bir kaymakamın ikmet ettiği Suruç Köyü, buradan 4-5 saat uzakta bulunuyor olmalı. Arap Dağı sırasınca her yerde düzene koyulmuŐ, sadece böyle birkaç köy gözüme çarptı. Emirhan'a benzer çok sayıda köy bulunuyor olmalı, fakat onların hepsi muhtemelen düzlüklerde ve dağ silsilele-rinin arkasında gizlenmiŐti; öyleki, gzerghimizden bile göremiyorduk.

Şu günler, düzenli olarak arazinin durumu hakkında ilginç bir kavrayıŐ sağlıyordu. Daha önce de bana at sırtında kaya bağlantısı üzerindeki humus topraklı Arap Dağı'na çıkmak düŐmüŐtü; Birecik ovasındaki gibi bir başka renk idi, oradaki zeminin çok verimli olduğu görünüyordu ve bütün her Şey imenler ve yeşilliklerle örtülüydü. Birecik ovası arazisi boyunca, kesin olarak kuru ve verimsizdir, bundan başka Arap Dağı'nın siyah renkli kayası, Birecik boyunca Fırat kıyı Şeridi ve Urfa yolu beyazımsı-kahverengi kireç taŐındandır. En yakın izleme ile Arap Dağı'nın jeolojik bir sınır hattı oluşturduğu görüldü. Suruç bazalt arazisinin sınırı, Fırat kenarının kirecine karşı ve tanınmış humus gibi volkanik yörelerde olağanüstü verimli olduğu gibi burada da

böyledir. Fakat Karacadağ örneğinde olduğu gibi kaya kitleler diğerlerine göre daha ağır basarlar. Suruç'ta ovalar ve yanındakiler de özellikle kuzeybatıda, kuzeyde ve doğuda diğerlerine göre daha ağır basarlar.

Suruç

Suruç'un 400 köyü bulunuyor. Halkın içinde Süryaniler çok değil, özellikle Berâzi Aşireti'ne ait Kürtler bulunuyor. Onlar da çok cesur ve çok iyi bir asker olabilmeleri için Kürtçe ve Türkçe konuşuyorlar. Onlar Arap bedevileri olan Şemmar aşiretiyle birlikte yaşıyorlar. Devam eden düşmanlığa rağmen develerini genellikle Berâzilerin arazisinde otlatmak istiyorlar.

Berâzilerin giyimlerinde, özellikle kadın giysisinde kırmızı renk diğerlerine göre daha ağır basmakla birlikte genç kızlar, çevresinde bir kumaşla Türk fesi takarlar. Kürt ve Arap giysisi arasında önemli bir fark şudur: Kürtler normal olarak herhangi biçimde bir ayakkabı giyerler; buna karşın Araplar, özellikle bedeviler (şehirde görülen, kırmızı veya sarı deriden yapılmış geniş bir çizme giyen bir Şeyh hariç tutulursa) daima yalın ayak dolaşırlar. Kürtler pantolon giyerler, buna karşı Bedeviler giymezler. Fakat çöl Araplarına kusursuzca benzeyen öyle Kürt aşiretleri var ki, dilin dışında onlardan pek farklı değiller (Karacok Dağı ve Sincar Dağları arasındaki *Cerceriyyeler* gibi). Berazi başlığı, çoğu kez etrafı bir bezle çevrili, beyaz keçeden yapılmış bir ter başlığından meydana gelir. Kürt süvarisi seyahatte iken kabarık bir aba içine bürünmüş bir vaziyette ve bedeviler gibi uzun mızrağı da omzundadır. Dikkatimi çeken bir şey daha vardı ki, bedeviler kuyunun yanında, hayvanları için su çekerken daima şarkı söylerler. Kürtlerin bu veya başka bir bahaneyle şarkı söylediklerini duymadım.

3 Aralık arşamba günü sabah saat 8.12'de Emirhan'ı terk ettik ve doğuya, biraz daha yüksek bir kaya kütlesi ile kaplı kkk bir bölgeye at sırtında gittik. Kuzeyden güneye uzanan Emirhan ovasının arkasını büyük ve geniş ova ayırmıştır. Saat 8.54'te bu kaya bölgesinin doğusuna ulaştık ve önümüzde şimdi daha çok bir mil uzunluğundaki kare gibi büyük bir ova gördük. Her yer ekilip biçilmiş ve çok sayıda köyle işgal edilmişti. Ovanın boyu kuzeybatıdan güneydoğuya olup genişliğine göre daha büyüktür. Hemen hemen her yeri yeşilliklerle doldurulmuştur, sadece güneydoğu kısmında biraz açıklık görülür. Orada, gördüğümüz bütün köylerin isimleri hakkında bana bilgi verecek kılavuz sağlamadan yola koyulduğumuzdan, köylerle ilgili bazı şeyleri not edemedim. Bu bölgenin evleri kubbeli ve sadece balktan olup saman ve taşla karıştırılarak yapılmıştır. Taşlı alanın doğusundan saat 8.54'te geçerek doğuya giden bir yola koyulduk ve ovanın içinden geçerek doğu-kuzeydoğudan bir yandan bir yana at sırtında gittik.

Saat 9.22'de *Timn Ali Köyü*'n geçtik, bunun kuzeydoğu tarafında kkk bir akarsu bulunuyordu. Yarım saat sonra tepeye ve (*Karuk* olarak çağrılan) *Karahyk Köyü*'ne geldik. Tepede büyük yontulmuş bazalt blokları bulunuyor ve köyün güneydoğusunda kkk bir akarsuyun üzerinde yıkılmış bir köprü kemeri yol gösteriyor. Karahyk, eski bir yerleşim yeri oluşuyla bende izlenim bıraktı.

Saat 10.35'te *Mizhacar Köyü*'ne geldik ve kuzeyde beyaz kireçtaşından yapılmış olduğu anlaşılan köprü bize göre Urfa yoluna daha yakın. Saat 11.15'te batıda bir tepede bulunan *Mzebil Köyü*'ne (manası *Kkk Gbrelik*) ulaştık ve yaklaşık bu ovanın batı sınırında çok sayıda, tahminen aynı lde birçok eski yerleşim yeriyle dolu ve ayrılmış bulunan tepeler yükseliyor. Rotamın en aşağı bölümü, Karahyk ve

Mizhacar arasındaki Mzebil'den engebeli arazi, kayalık ve rampa başlıyor. Yolun solunda, yağmur döneminde önemli bir akarsu yatağı olabilen bir vadinin güzergâhını izledik. Çeyrek saat sonra 11.43'te solda uzakta *Harabereş Köyü*'nü gördük ve köye ulaştık. Yarım saat sonra, bir saat kadar mola verdiğimiz *Sarım Köyü*'ne geldik. Saat 1.07'de at sırtında dere yatağı arasından doğu-kuzeydoğuya doğru gittik. Saat 1.20'de kendimizi ovanın 400 ayak yukarısında kayalık bir tepe üzerinde bulduk ve saat 1.54'te bir kuyuya ulaştık, bunun güneyinde *Merkiş Köyü* bulunuyor.

Gezimiz istediğimiz gibi gitmiyordu. Üstü başı perişan Birecikli Zaptiye İbo, bölgeyi iyi tanıdığına ve kılavuz olarak hizmet edebileceğine o kadar ısrar etmişti ki, bundan dolayı başka bir kılavuzu işe almaya gerek görmemiştim. Ancak kısa süre sonra onun büsbütün bilgisiz olduğu anlaşıldı. Gravürdeki haritalarım da beni talihsizlikle yüzüstü bıraktı. Böyle koşullar altında Merkiş'te kalmak zorundaydım. Fakat grubum orada hayvanlarımız için siparişim olan arpanın köyde bulunmadığı haberini getirdi. En az üç gün yetecek olan arpayı Birecik'ten birlikte götürmemiştik. Böylece, herhangi bir köyde arpa bulmayı umarak yolumuza devam etmek zorundaydık.

Saat 2.15'te sağda birkaç mesafede çift süren bir köylüyü gördüm. Yoldan çıkıp güney-güneydoğuya doğru tarlanın üzerinde gidiyorduk. Köylünün, yolcuların köyüne yerleşmesi ile ilgili korkusu vardı. Böylece at sırtında daha uzağa gittik ve yakın bir zamanda saat 3'te, kaya bir tepenin arkasında bulunan ve birkaç kulübesi olan *Beso* adlı bir Ermeni köyüne ulaştık. Burada ilk alacağımız şeyler ihtiyacımız olan su ve arpa idi. Köyün yakınında başka bir köy olmadığından daha fazla yol ve patika kat edeceğimizi bildiğimiz için köyde kalmaya karar verdik ve zavallı atlarımız, katırla-

rımız ve eşeklerimizle gelecek öğleden sonraya, Urfa ile ilgili bilgiler gelinceye kadar köyde kalmaya karar verdik.

Buradaki çiftçi de Ermenidir. Onlar su ihtiyaçlarını tabii bir kayadan oyulmuş bir sarnıçtan karşılıyorlar. Sarnıcın çevresi yuvarlak biçimde. En yavaş ses bile sarnıcın ağzından içeriye doğru mükemmel bir şekilde fısıltılı bir eko yapıyor. Beso Köyü'nün dışında ikinci bir küçük köy var. O da sadece yarım saat uzakta olan Ermeni *Harabsor Köyü*. Berazi Kürtleri buradaki Ermenileri tehdit ediyorlar. İlk önceleri Germüş'ten¹⁹⁸ gelen 10 kişilik grup onların hayvanlarını çalmış ve onlara kötü davranmışlar. Ermeniler de Urfa'ya giderek resmi makamlara şikâyetle bulduklarında, gâvur ve Ermeni olduklarından dolayı kendilerine yüz verilmemiştir.

Akşamleyin köyün ağasını gördük. Bir zamanlar ağır hasta imiş, şimdi iyi, 80 yaşının üzerinde ve saçları aklaşmış. Akşam yemeği için bana küçük bir çanak kaynamış buğday getirdi. Bana anlattıklarına göre bu Ermeni köylü çok acıklı bir hayat yaşamış. Onlar Ermenice ve Kürtçe konuşuyorlar. Kiliseleri ve din adamları yok.

4 Aralık Perşembe günü saat 8'de köydeki birkaç gençle birlikte Beso'yu terk ettik. Gelecek konaklama yerimiz Urfa yolu idi.

URFA

Büyük türbelerin ve mezar taşlarının yer aldığı Müslüman mezarlığı boyunca tekrar tırmandık, şehrin kuzeybatı tarafında atla dolaştıktan sonra Urfa'ya Saray Kapısı'ndan girdik ve saat 3.06'da Hükümet binasının önündeki boş

¹⁹⁸ Urfa'nın kuzeydoğusundaki büyük bir Ermeni köyü. Köyde, 1920 yılı öncesi Ermenilerine ait sağlam bir kilise ve kesme taşlarla yapılmış birçok konut harabesi mevcuttur.

alana gelerek çadırlarımı kurdum.¹⁹⁹

Kuzeydeki şehre giriş kapılarından Saray Kapısı (*Yıldız Albümleri*'nden)

Bu meydan, kamu binaları ile çevrilidir. Kapının sağında Konak bulunuyor, solda uzun, tek katlı, alçak bir bina olan Cezaevi;²⁰⁰ kapının karşısında şehrin iç kısmına doğru oldukça geniş bir yol var.²⁰¹ Caddenin sağında bir Posta ve Telgraf binası var.²⁰² Bununla Konak arasında sağ köşede, hayvanlarımı barındıracağım enkaz dolu büyük bir hana benzer bir bina bulunuyor.²⁰³ Bu hanın arkasında ancak meydandan görülemeyen, Girit'te sürgünde ölen Botan'ın kötü şöhretli Kürt emiri Bedirhan'ın yeğeni Ali Beg'in komutasında bir piyade alayının bulunduğu kışla bulunuyor.²⁰⁴

¹⁹⁹ Yazarın Bediüzzaman Mezarlığı arasındaki yoldan geçerek kuzeydeki Saray Kapısı'ndan ve Karakoyun Deresi üzerindeki Saray Köprüsü'nden geçerek bugünkü Harran Üniversitesi Otoparkı'nın yerinde bulunan Osmanlı Hükümet Konağı'nın (Saray) önündeki meydana çadır kurduğu anlaşılıyor.

²⁰⁰ Bugünkü Kızılay Meydanı'nın yerinde bulunan ve Sultan II. Abdülhamid döneminde yaptırılan Cezaevi.

²⁰¹ Karameydanı'na doğru inen Saray Caddesi.

²⁰² Bugünkü Uludağ Oteli yerinde.

²⁰³ Bican Ağa Hanı olmalı.

²⁰⁴ Millet Hanı'nın güney müştemilatı Askeri Kışla (Redif Askeri Şahanesi).

Hükümet Konağı (Saray) (*Yıldız Albümleri*'nden)

Cezaevi (*Yıldız Albümleri*'nden)

Sachau'un bahsettiği Askeri Kışla. (Redif Asker-i Şahanesi.
(Potsdam Lepsius Arşivi).

O zamanki Urfa valisi, yasallığı nedeniyle genellikle popüler olan yaşlı, hasta bir adam olan Süleyman Bey, eşi aracılığıyla Bağdat valisi Abdurrahman Paşa ve Halep Tümen Komutanı Mazhar Paşa ile ilişkiliydi. Bu beyefendilerin hanımları kız kardeştirler ve Manisa'nın Kara Osman'ı gibi, Osmanlı Hanedanı için tehlikeli bir rekabete neden olabilecek eski Türk soylu ailelerinden birine aittirler.

Suruç boyunca atla yorucu bir yolculuktan sonra, daha önce de belirtildiği gibi, Beso Köyü'nde oruç tutmak zorunda kalan hayvanlarımızı dinlendirmek ve beslemek zorunda kalmıştık.

Kısa bir süre sonra Süleyman Bey'i ziyaret ettim ve en dostane bir karşılama buldum. O zamandan beri, Paşa ve Binbaşı her zaman ellerinden gelen her şeyi benim için yapmakta gayret gösterdiler.

6 Aralık Cumartesi, ziyaretler ve işlerle geçti. Vali, Piya-de Albay, Jandarma Albay, Belediye Meclisi, en zengin Müslüman vatandaşlar geldi. Posta ve Telgraf Müdürü, Ermeni

din adamları, en zengin Hıristiyan vatandaşlar, doktorlar ve bana her yönden bolca talimat veren diğerleri. Buradaki bazı ziyaretçilerimden özellikle bahsetmek istiyorum. Paçavra-lara sarılmış, sivri uçlu bir keçe şapka giyen, tarif edile-meyecek kadar pis ama akıllı yüzlü biri fark ettirmeden aniden çadırımda durdu ve kapının en mütevazı yerine çömeldi. Bu tuhaf konuğu nasıl yorumlayacağımı bilmi-yordum ve haşeratından²⁰⁵ korkuyordum ama ona selamımı sunup kahve içmesine izin verdim. Bir derviş, bir sofi, evsiz, yurtsuz, mülksüz, dostsuz ve kimsesiz, şansın armağanla-rıyla beslenen, yaşamın içinde amaçsız bir şekilde okyanusta bir enkaz gibi seyreden bir gezgin. Kısa süre sonra konuş-maya başladı ve artan bir şaşkınlıkla konuşmasını dinledim. Bana uzak ülkelerdeki seyahatlerini klasik edebiyatın saf, kusursuz Arapçası ile anlattı. Anlattıkları o kadar akıcı ve o kadar güzeldi ki Ebu Zeyd'in hayata geri döndüğünü san-dım. Bu perişan adamın sözlerini zevkle dinledim, çünkü söylediği, insan konuşmasının en ayrıntılı ve mükemmel biçimiydi. Ve beni memnun eden sadece biçimi değildi, aynı zamanda düşüncelerinin netliği, güzelliği ve insanlığı da. Onu bir gün boyunca dinlemek isterdim; ama ona Na'um'un ihtarı üzerine bir bahşış verdiğimde hemen ortadan kay-boldu. Daha sonra onu arattım, çünkü onu bir seyahat arka-daşı olarak yanımda götürmek istedim, ama o gitti, kaybol-du, Allah bilir nerededir.

Urfa'nın en etkili şahsiyetleri az sayıdaki büyük toprak sahipleridir ki, bunların Urfa bölgesi ve Suruç'da kısmen mülkleri ve kısmen ortak olarak birçok arazi ve köyleri var-dır. Bunların en zengini, eski bir aileden gelen, her zaman açık evine gelen bazı yabancılara at hediye etmeyi seven Halil Bey'dir. Bu sınıftaki bir başka adam bana şöyle dedi:

²⁰⁵ Bit ve pireyi kastediyor olmalı.

“Eğer tarihi harabeleri gezmeyi seviyorsanız Tektek dağlarına gidin, o dağlarda yan yana çok harabe var, civarda da bir mülküm var ve istersen seninle gelebilirim.”

Genel olarak, Doğuluların sunduğu ve nakit olarak ödeyemeyen her şeyi kibarca reddetmek en iyisidir, çünkü kişi beklediği karşılığı alırsa gereksiz masraflara neden olur ve karşılık veremezse itibarı zedelenir.

Çadırımı ilk ziyaret edenler İstanbul'da özel bir okulda eğitim görmüş olan telgraf görevlileri oldu; bunlar ülkelerin diğer tüm yetkililerinden ve saygınlarından daha fazla dünya bilgisine ve eğitimine sahipler; bu yüzden kendilerini sürgündeymiş gibi hissediyorlar.

Tüm ziyaretçilerin en keyiflisi, çalışmalarını Almanya ve İngiltere'de yapmış olan Urfa'daki küçük Ermeni Protestan cemaatinin vaizi Sayın Pastor Hagop Abuhayatyan idi. Edessa'nın antikaları hakkında birçok bilgiyi ona borçluyum. Bana bölgeyi iyi bilen ve tüm gezilerimde rehber olarak hizmet eden Hagop adında bir Ermeni işçiyi getirerek büyük bir hizmet verdi. Urfa'nın birkaç doktoru var; bunlardan biri Halep'ten Süryani Hıristiyan, Antep'deki Amerikan Koleji'nde, bir diğeri ise Ermeni toplumundan ve Amerika'da eğitim görmüş.

Günün geri kalanı şehrin etrafını dolaşmakla geçti. Kuzeybatıdaki kentsel alanın en yüksek kısmına orta ve güney kısımlarına 100-200 fit yükselen surun hemen yanımdan tırmandım.²⁰⁶ Kalenin dışında, bu tepe şehrin ve çevresinin en iyi manzarasını sunar.²⁰⁷ Hıristiyan (Ermeni) mahalleleri bu tepenin eteklerinde ve yamaçlarında yer alırken,

²⁰⁶ Tıfındır Tepesi'ne Samsat Kapısı surlarından tırmandığı anlaşılıyor.

²⁰⁷ Urfa'nın kentsel alanı kuzeyde ve merkezde geniştir ve güneye doğru bir tepeye doğru uzanır. Şehir kapıları bana aşağıdaki şekilde söylendi: Samsat Kapısı kuzeybatıda, Saray Kapısı kuzeyde, Yeni Kapı doğuda, Bey Kapısı doğuda, Sakıb'ın Kapısı (Dağlar Kapısı?) batıda, Harran Kapısı ise güneydoğudadır. (*Eduard Sachau*)

Müslümanlar merkez, güney ve doğuda yaşarlar. Urfa'da düz damlı alçak evlerin gri kütesinden sıyrılan sadece birkaç bina var. En önemli yapı, şehrin batısında, Balıklıgöl'den çok uzak olmayan açık bir alanda yer alan, boyutları ve iç döşemeleri ile Katolik Avrupa'nın büyük kiliselerini anımsatan kulesiyle Ermeni Katedrali, daha yakın zamanların yapımıdır.²⁰⁸

Eski Ermeni Protestan Kilisesi (Şimdi İyad bin Çanem Camii).
(*Harvard University, Houghton Library*)

Her ne kadar bir süredir Amerika'dan gelen büyük çanlar kulede asılı olsa da bu zamana kadar, fanatik Müslümanlardan korkarak onları çalmaya cesaret edemiyorlardı. Bir minareden gelen ezan sesi bize nasıl yabancı geliyorsa bu çanların sesi de Müslümanlara hoş gelmiyor.

Urfa Hıristiyanlarının Belediye Meclisi'nde bir temsilcisi var, ancak bu, çok ezildikleri ve bazen Müslüman halk

²⁰⁸ Avrupa'daki büyük kiliseleri anımsatan kulesinin olduğunu söylediği Ermeni Katedrali Fırfırlı Kilise (Ermeni Protestan Kilisesi- Havariler Kilisesi) olmalıdır. Çünkü diğer kiliselerin çan kulesi yoktur.

ayaklanmalarından çok acı çektikleri gerçeğini değiştirmiyor. En büyük şaşkınlığıma, ertesini sabah neşeli çan seslerini duydum. Birkaç saat sonra Ermeni piskopos büyük bir takipçiyile çadırımda belirdi ve ilk kez varlığını çanları çalmak için kullandığını ve zorluk çıkarsa benden konuyu valiyle görüşmemi istediğini bildirdi. Edessa'da kaldığım sürece çanlar çaldı. O zamandan beri Müslümanların kulaklarının bu sese alıştığını umuyorum.

Dikkat çeken ve yüksek, sekizgen bir kule ile tanınan ikinci bina, Urfa'nın en büyük camisi olan Ulu Camii'dir. Yaklaşık olarak şehrin merkezinde olup, Saray Kapısı ve Balıklıgöl'e eşit uzaklıktadır. Camiye girmeme izin verilmedi, ancak geniş ön avlusundan geçtim ve orada Palmira'yı anımsatan kırmızı-beyaz mermerden yapılmış büyük sütunları fark ettim. Bunlara ek olarak, sekizgen kulenin (Yakın Doğu'daki anıtsal köşeli kulelerin çoğu gibi) Greko-Romen döneminden gelmesi muhtemeldir. Camide hâlâ eski mimari elemanların bulunduğu gerçeği burada daha önce eski bir yapı olması tahminimi güçlendiriyor. Ama tek katlı, alçak ve çok çirkin olan mevcut bina çok eski değildir. Ulu Camii'nin yerinde olan, dünyanın en eski Arap coğrafyacıları ve gezginleri tarafından dünya harikalarından biri olarak beğenilen kilise korunmuş olabilirdi.

Diğer tarafta, Edessa dar açılı sokaklarıyla bir labirenti oluşturur; o zamanlar sokakta o kadar anlaşılmaz bir kir (lağım) vardı ki, sadece bir hayvan sırtında geçilebilirdi; sokağın her iki yanında da yoldan geçenlerin duvar boyunca yürüdüğü 2-3 ayak yüksekliğinde dar bir taş kaldırım vardı.

Ulu Camii ile Balıklıgöl arasındaki alanda bulunan ve birkaç sokağı kaplayan çarşı ne büyüklüğü ne de malları ile dikkat çekici değildi. Halihazırda Urfa'da Avrupa mallarının

özellikle dokuma, havlu ve her türlü kumaşa hükmettiği dikkatimi çekmişti.

Kuzeybatıdaki yükseklikten²⁰⁹ şehri her yönden çevreleyen surun seyrini de takip edebildim. Surlar, muhtemelen İslam öncesi dönemlerden kalma, önemli bir yükseklik ve kalınlığa sahip ve hiçbir yerde kesintiye uğramayan devasa bir yapıdır. Zira kale de dağın her iki tarafında yükselen ve kalenin duvarı ile birleşen surların içinde yer almaktadır. Büyük, kesme kireçtaşı bloklardan inşa edilmiştir ve her 15-20 adımda bir kare, kule benzeri çıkıntıları²¹⁰ vardır. Surun önünde, kuzey ve doğu yönünde (o zamanlar çok küçük) bir nehrin yatağı olan derin, geniş bir hendek vardır.²¹¹

Edessa su bakımından çok zengindir. Evlerin çoğunun kendi kuyuları vardır ve biri az önce bahsedilen²¹², diğeri şehrin güney ve güneybatısında (surun içinde) olmak üzere iki nehir veya dere vardır.²¹³ Önce kışın kuzeybatıdan dağlardan inen ve şehrin kuzey ve doğu tarafındaki şehir hendegi (deresi) boyunca akan “*May el-Kehriz*” veya “Kehriz Suyu”, yani kanal suyu. Nehrin ilk kısmında su kısmen açık, kısmen kapalı bir yatakta, oradan değirmene ve şehre akmaktadır. Daha sonra bu ifade başkaları tarafından tartışıldı ve şu ifadelerin doğru olduğu belirtildi: Hendekteki dereye Kehriz Suyu değil, Karakoyun deniyordu. Kehriz Suyu ise batıdaki dağlardan²¹⁴ inen ve şehrin içinden geçen suyu ifade ediyor. Karakoyun'un zaman zaman aşırı yağışlardan kabarıp taşıdığı gerçeği, yatağındaki parçalanmış toprak oluşumundan görülebilir. Karakoyun şehir surundan çıktıktan

²⁰⁹ Tıfındır Tepesi.

²¹⁰ Burç.

²¹¹ Karakoyun Deresi.

²¹² Karakoyun.

²¹³ Halilu'r-Rahman ve Aynzeliha suyu olmalı.

²¹⁴ “Kuzeydeki dağlardan” olmalı.

sonra güneydoğuya döner ve kanallarıyla suyunu emdiği bahçelerin içinden akar.

Şehrin güneyindeki ve güneybatısındaki dereye ne ad verildiğini bulamadım. İki balıklı göldeki kaynaklardan gelir ve şehrin güneydoğusuna akar. Nehrin yanında bir yol var ve kıyısında boyacıları ve yıkayıcıları iş başında görebilirsiniz.²¹⁵ Şehrin bu kısmında (güneyde) şehir surunun altında yer alan, Müslümanların üzerine bir kutsal alan inşa ettikleri Nemrud (Damlacık?) Dağı'nın en alçak yamaçlarından geçen bir kaynak vardır. İbrahim oğlu İshak'ı bu yerde kurban etmek istedi ve oğul kurbanlığı bir keçi kurbanlığı ile değiştirildikten sonra kayadan bir kaynak fışkırdı. Bu yer bir Hıristiyanın yaklaşmasına izin verilmeyen Müslümanların en kutsal tapınaklarından biridir.²¹⁶ Bu pınarın da aktığı dere, şehir alanını terk ettikten sonra bahçelere döner ve Karakoyun gibi orada kaybolur.

Bu derenin başlangıç noktası, iki balıklı göl, tüm Edessa'nın en göze çarpan yeri ve aynı zamanda antik çağın göze çarpan en iyi eseridir. Aslında kutsal olan, (Birket İbrahim) İbrahim'in Havuzu, uzunluğu genişliğinden iki ila üç kat daha fazla olan bir dikdörtgen şeklindedir. Kuzey tarafında, Mağribi sütunlarıyla çevrili bir avluda bahçeye ve göle açılan alçak, tek katlı ama zarif bir bina olan Halilürrahman Camii var.²¹⁷ Cami, gölün batı kenarını kaplayan medrese ile bağlantılıdır.²¹⁸ Doğu kenarında bir cadde ve güney tarafında 2-3 adım genişliğinde bir yol geçmektedir. Havuzun bu iki yanında yürürken ve ara sıra suya ekmek kırıntıları veya nohut attığımızda, ağızları açık sayısız balık sürüsü sizi ta-

²¹⁵ Boyahane Çarşısı olmalı.

²¹⁶ İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağara olmalı.

²¹⁷ Rızvaniye Camii olmalı

²¹⁸ Halilürrahman Medresesi.

kip eder ve bazen tüm gölün balıktan başka bir şey olmadığı izlenimine kapılırsınız.

Gözlemlediğim kadarıyla, gölün bütün balıkları Şebbut adı verilen aynı türe ait iken, başkaları ise gölde Bunni ve Kirsin²¹⁹ adlı iki balık türü olduğunu iddia ediyorlar. Bu bilgilerle ilgili bazı şüphelerim var, çünkü her zaman Suriye ve Mezopotamya'daki balıkların isimlerini sorduğumda, boyut ve şekil olarak ne kadar farklı olursa olsun “*Bunni*” cevabını aldım. Balık yemek, bu ülkelerin herhangi bir dini tarafından yasaklanmamıştır, ancak gelenek değildir ve balıkçılık tutkusu Doğu tarafından bilinmemektedir. Örneğin, genellikle yiyecek eksikliğinden mustarip olan Fırat Vadisi sakinlerinin, nehirlerinin balık zenginliğinden asla yararlanmamaları dikkat çekicidir. Hiçbir yerde herhangi bir balık tutma ekipmanı görmedim ve seyahat ekipmanım da bir olta ve kamışın eksik olduğunu ne yazık ki çok geç keşfettim.

İbrahim Gölü'ndeki balıkların yenmesine izin verilmediği biliniyor. Onları kutsal gören Müslümanların fanatizmi ve ondan yiyenlerin ölebileceği batıl inançları balıkları koruyor. Güney taraftaki koridorun yanında, medresenin yakınında, yüksek, kare bir kulenin²²⁰ öne çıktığı eski duvarlardan oluşan harabeye benzer özel bir ev bulunmaktadır.²²¹ Edessa halkının yerel geleneğine göre, eski ve ünlü okul burada bulunuyordu. Gölün çeşitli kaynaklardan beslendiği söyleniyor ve en büyük kaynak cami bahçesindeki suyun hemen yanında duran yüksek bir selvi yakınında olmalıdır. Camiye, medreseye ve özel eve daha yakından bakmak ister-

²¹⁹ Balıkların derisi sazan ile aynıdır, şekli orta boy bir Turna balığı uzunluğundadır ancak önemli ölçüde daha güçlüdür. (*Eduard Sachau*)

²²⁰ Halilürrahman Camii minaresi olmalı.

²²¹ Sachau Halilürrahman Camii'ne “özel ev” diyor.

dim. Böylece herhangi bir yerde eski yapı kalıntılarının olup olmadığını kontrol edebilirdim. Ancak yerin kutsallığı o kadar büyük ki, bir gayrimüslim göllerden yukarı ve aşağı yürümekle ve balıkları beslemekle yetinmelidir.

Selvi ağaçları ile çevrili olan İbrahim Gölü'nün güneyinde, Aynzilha yani Potifar'ın karısı *Zeliha'nın Kaynağı* adı verilen benzer şekil ve büyüklükte ikinci bir göl daha vardır. Bu gölde de aynı türden birçok balık vardır, ancak havuz ve balıklar aynı kutsallık ününe sahip değildir. Yanındaki bir kulübede bir kahve dükkânı kuruluydu.

İki gölün yanından güneybatıya doğru giderseniz, kale-nin üzerinde durduğu tepenin eteğine ulaşırsınız. Virajlarda, yol her zaman kapalı olan demir kapıya kadar çok dik değil, ikinci bir kapıdan ve çoğunlukla hâlen var olan kapalı bir kapıdan geçtikten sonra kendinizi moloz ve yıkıntılarla çevrili kale platosunda bulursunuz. Kale üzerinde bazı fakir Müslüman ailelerin yaşadığı eski yapı kalıntılarında iki ila üç küçük ev dışında ne bina ne de bina benzeri kalıntılar var ve etraftaki yapı malzemesi çok eski izlenimi vermiyor.

Kaleye daha güneydeki yükseklikler hakimdir. Muhtemelen başlangıçta onlarla bağlantılıydı, ancak onlardan insan eliyle işlenmiş gibi görünen muazzam derinlik ve genişlikteki bir hendekle ayrılmıştı. Duvarlar çok yüksek ve sağlamdır ve her yerde iyi korunmuştur. Birbirinden belli aralıklarla dışarıdan görülen Arapça kitabeler, duvarların bugünkü haliyle Orta Çağ Araplarının bir eseri olduğunu göstermektedir. Kalenin en dikkat çeken anıtı, kuzey ucundaki dik duvarların ve uçurumun üzerinde yükselen birbiri-ne yakın, aynı tip ve boyutta iki yüksek sütundur. Müslüman halkın dilinde "*Kürsi Nimrud*" yani Nemrut'un Tahtı denilir.²²²

²²² Yanlış bir ifade. "Nemrut'un Tahtı" daha güneydeki tepelerdedir. Halk bu sütunlara "mançlık" demektedir.

Kale üzerindeki yapılar. (*Kapusen Rahipleri Albümü'nden*).

Sütunların çevresi 4.58 metredir. Her sütunda 50 cm. yüksekliğinde 27 çift blok taş olmak üzere iki sütunda toplam 54 çift blok taş vardır. Sütunların tabanında 6 fitlik bir kare ve 6 fit yüksekliğinde dikdörtgen bir kaide var. Her bir blok taş üzerinde, muhtemelen zamanlarına göre belirlenmiş olan, sütunların bir tür altın veya benzeri bir kaplama ile giydirilmesi amaçlanan koni şeklinde çıkıntılar görülür. Heykellerin konulmuş olabileceği sütun başlıkları muhtemelen korint tarzıdır. Kireç taşından yapılmış bu sütunların her ikisinin de Roma-Yunan dönemine ait eserler olduğunu, modellerinin dışında doğudakinin kuzey cephesinde yaklaşık yarı yüksekliğe kadar kazınmış olan Süryanice bir kitabe²²³ sütunlarla ilgili bilgi yazılıdır.

²²³ Kitabenin tercümesi için bkz. s. 155'te dipnot 153.

Kitabenin başlangıcında bu anıtın kim tarafından ve kimler için yapıldığı belirtilmiş, ancak ne yazık ki kitabe kısmen taş atılarak tahrip edilmiştir. Böylece sadece küçük bir kısmı hâlâ mevcut ve okunabilir. Ayrıca o kadar yüksektir ki, onu net bir şekilde görebilmek için güçlü bir teleskopa ihtiyacınız vardır.²²⁴

Sütündeki yazıtı yavaş yavaş deşifre etmeyi umarak iki sabah geçirdim, ama boşuna. Kitabeye kadar ulaşan bu kadar yüksek bir merdiveni Urfa'da hiçbir zanaatkâr yapamaz. Bu yazıtın okunması çok az olsa da o kadar çok şey öğretiyor ki, Edessa'nın 217 yılında Roma'ya katılmasından önce Abgar ve Ma'nu'nun kraliyeti zamanında Havari Thaddeus Efsanesi'ne göre Müjde'yi vaaz ettiği söylenen Edessa kraliçesi Prenses Şalmet'in adı var.

²²⁴ Burada biraz abartı var. Kitabe okunabilecek yüksekliktedir.

Kale üzerinden bakıldığında ufkun üç tarafında yüksek olmayan gri kayalık tepeler var. Ancak güneydoğuya doğru verimli Edessa ovası ve arkasında Harran kulesi²²⁵ var.

Kaleden çok uzak olmayan kuzeybatıya karşı bir yerde, kayalarda vadi benzeri bir kesit var, kuzey duvarı Kırk Mağara adlı bir Çingene köyünü işgal ediyor. İnsanlar kısmen mağaralarda yaşıyor ve ayrıca karşı tarafta da mağaralar var. İç kısmı üç lahitlik bir mezara dönüştürülen bunlardan birinde, kapının karşısındaki duvarda Süryanice bir kitabe²²⁶ buldum.

Oradan, kalenin üzerinde yükselen Nemrud Dağı kayalıklarındaki bir vadiye kötü keçi yollarına tırmanırsanız, kayaları kısmen tuhaf figürler gösteren su ve bitki örtüsün-

²²⁵ Harran Ulu Camii minaresi olmalı.

²²⁶ İki bölümden oluşan kitabenin tercümesi şöyledir:

- I) *Ben Barşuma kızı Gayyu. Bu mezarı kendim için yaptırdım. Ben bundan sonra buraya girme ihtimali olanlardan kemiklerimi tabutumdan çıkarmamalarını rica ediyorum. Kemiklerimi çıkaracak kişinin öbür dünyası olmasın ve (tanrı) Marilaha tarafından lanetlensin.*
- II) *Vail oğlu Barşuma hatırlansın.*

den yoksun gri renkli vahşi bir doğaya ulaşırsınız. Her yerde eski ve yeni zamanların taş ocaklarının yanı sıra her boyutta ve şekilde mağaralar görebilirsiniz; çünkü Edessa'da ev inşa etmek için gereken malzeme hâlâ Nemrud Dağı'ndan elde ediliyor. Bu platodaki mağaralar Hıristiyan dönemde münzeviler tarafından rahip ve rahibeler tarafından kullanılmıştır. Aziz Efraim de orada yaşadı ve yazdı.

Daha eski dönemlere ait hiçbir şey keşfedemedim. Yürüyüşümün en güney noktasında (şehrin güney ucunun batı güneybatısında), muhtemelen kayadaki orijinal mağaraların kullanımı ile hazırlanmış, tuhaf ve geniş bir oda kümesine rastladım. Farklı büyüklük ve şekillerde olan bu odalar özenle ve düzenli olarak çalışılmıştır ve birçoğu hâlen çatı görevi gören üst kaya duvarına sahiptir. Hatta bu kaya evinin bir üst katı varmış gibi görünüyor, çünkü hâlâ merdiven kalıntılarını ve bir üst yapıyı görebilirsiniz. Oraya götürüldüm, çünkü orada bir kitabe fark edilmişti; kitabeyi de bulduk (Süryanice), ama şimdi tamamen yok edilmiş. Edessa halkı tarafından Çardaklı olarak adlandırılan bu kaya odalarının bir manastırın kalıntıları olduğunu düşünüyorum.²²⁷

Çardaklı'nın batısında ve kaleye daha yakın, kayalarla çevrili küçük bir yer var, bunun bir tarafını Mol Mağarası denilen bir mezar mağarası oluşturur.²²⁸ Ön duvarı yoktur. Arka ve iki yan duvarda, bir zamanlar büyük taş lahitleri barındırmak için tasarlanmış hilal şeklindeki odalar inşa edilmiştir. Sağ taraftaki arka duvarda Süryanice bir kitabe²²⁹ ve yanında büyük bir haç oyulmuştur. Yazıt 805, miladi olarak 494 yılına tarihleniyor. Başrahipi Elias olan manas-

²²⁷ Deyr Yakub'un batısındaki "Çardak Manastırı" olmalı.

²²⁸ Mol Mağarası'nın neresi olduğu tespit edilemedi.

²²⁹"805 yılının Ekim ayında, bu ebediyet evi, Başrahip Mar Elias, Diyakos Mar Abraham ve Diyakos Yuhanna ve onlarla birlikte olan diğerlerinin günlerinde tamamlandı. Bizi yeniden diriltecek olana hamd olsun. Amin."

tır, belki de kalıntılarını Çardaklı'da tanıdığımızı inandığımız manastır olabilir miydi? Olabilirdi, ama civardaki diğer birkaç manastır da verilmiş olabilir.

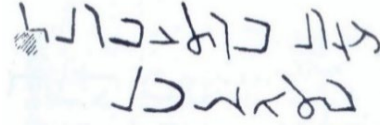
Mol Mağarası'nın karşısında, 30-40 fit yüksekliğindeki bir kayanın üzerinde, çok büyük karakterlerden oluşan dört satırlık Süryanice bir kitabenin kalıntılarını fark ettim. Bu duvarda, yapı taşları hemen kırılıyor; onları, ön duvarı ve yan duvarları taş kırıcılar tarafından yıkılan bir mezar mağarasının arka duvarı olarak görüyorum. Mol Mağarası ile bu duvar arasındaki açık alanda, Edessa halkı pazar günleri ve tatillerde toplanır, kahve içer, hatta daha çok sert içki içer, kitabeleri yok eder ve bulurlarsa heykellerin başlarını keserler.

Mol Mağarası'nın birkaç yüz adım güneybatısında, Doğuda gördüğüm en büyük mağara bulunuyor. Ermeni rehberim ona *Apkar Takavor* yani Kral Abgar adını verdi. Mağara o kadar büyük ki bir Alman piyade alayı tüm aksesuarları ile içinde kamp yapabilir. O sırada Nemrut Dağı'nın vahşi doğasını keçileri için otlak olarak kullanan birkaç fakir Bedevi orada kamp kurmuştu.

Nemrut Dağı'nda geçirdiğim iki gün boyunca hava acı verecek şekilde çok soğuktu ve ayrıca fırtına çıkmıştı ve yağmur da yağmıştı; bu da hareketlerimi ve çalışmalarımı engelledi, özellikle kitabelerin kâğıt baskılarını yapma işini çok zorlaştırdı. Yılın daha elverişli zamanlarında Edessa'yı ziyaret eden ve Edessa ovasından Suruç'a, Birecik-Urfa yolundaki dağların güney ucuna kadar tüm Nemrut Dağı'nı dolaşmaktan çekinmeyen herkes, Süryani antik çağından kalan bazı ilginç buluntularla ödüllenebilir.

Nemrut Dağı'ndan aşağıya inerken yolun solundaki dağın yarısında bir mezar mağarası buldum. Açıklığın üzerindeki her iki plaka kayadan oyulmuş ve düzleştirilmiştir. Her iki

plaka Süryanice yazıyla kaplıdır; ancak sadece birinin kitabesi²³⁰ yarı yarıya okunabiliyordu.

Magdal yazıtı.

Şehrin batı yakasından devam ederseniz, içinde Aziz Efraim'in mezarının gösterildiği Deyr Serkis Ermeni Manastırı'na²³¹ geçebilirsiniz. Manastır, Edessa'nın batısında, kale- nin kuzeybatısında, şehir surlarına karşı dağların yamacında ve bir kısmı manastıra ait üzüm bağlarının ortasında yer almaktadır. Bu alanları örten kırmızı humus tabakası çok derine inmez ve bazı yerlerde kayalar çıplak görünür. Bu eğimli ova tüm çevresi boyunca mağaralar açısından da zengindir ve muhtemelen eski Edessa için bir ana mezarlık alanı olmuştur.

Mağaraların girişleri şimdi kum ve molozla kaplı, ancak bazen üzüm bağlarındaki işçiler tarafından veya büyük özenle inşa ve dekore edilmiş mezar mağaralara inen yağmurlar nedeniyle delikler ve çatlaklar ortaya çıkmıştır.

Bu yer altı mezarlarından dört-beşini inceledim. Bunlardan birinde, kaya duvarlarını sıvalı ve fresklerle boyanmış buldum; ne yazık ki, sahip olduğum aydınlatmanın gücü, resimlerin nesnelere tanımak için yeterli değildi. Temel renk koyu kırmızıdır. Mezar, büyük lahitler için üç yer ve bir çocuk için bir yer içerir; her birinin yanında kırmızı zemin üzerine beyaz boya ile boyanmış Süryanice bir kitabe vardı. Zira sıva birçok yerde düştüğü ve rengi solup bulanıklaştığı için maalesef yazıtların tek bir satırı bile tam

²³⁰ "Abdallat'ın kızı Magdal, toza (toprağa) karıştı, yazık!"

²³¹ Bugünkü Yakup Kalfa İlkokulu yerinde bulunan manastır.

olarak korunamamıştır. Bu mağara, Serkis Manastırı'na ait bir bağın içindedir.

Sürünerek içine girdiğim bir diğer mağara mezarında beş lahit karesine sahip bir ana oda ve iki kareye sahip bir yan oda içeriyordu. Girişin karşısındaki duvarda, bir kadının ayaklarına oturduğu uzanmış bir erkek figürünün tasvir edildiği bir kabartma vardır. Ne yazık ki, her iki figürün de kafaları kesilmiştir. Erkek figürü şu kıyafetlere sahiptir: Neredeyse ayak bileğine kadar bir pantolon, diz altına kadar gömlek benzeri bir atkı, boyundan göbeğin altında bir elin genişliğine kadar uzanan bir tür ceket. O mağarada herhangi bir yazıt fark etmedim.

Bu türden yer altı mezarları açığa çıkar çıkmaz, hızlı bir yıkıma maruz kalırlar; önce lahitler kırılır ve hazineler aranır ve yanınıza almaya değmeyen şeyler yok edilir.

Deyr Serkis'in tarlalarında, biri yol boyunca yer alan işlenmemiş bir bazalt bir blok üzerinde, diğeri ise bir yer altı mezarının girişinin yanında yer alan oyulmuş bir kireçtaşı bloğunun üzerinde iki Grekçe mezar kitabesine rastladım. Bunlardan birisi Ameas²³² kitabesidir.

²³² “Bir Tanrı ve bir İsa (vardır). Ameas ve kız kardeşler(i). Bu mezar taşları bizzat Asklepius ve Matha tarafından dikildi.”

Diğeri de Eudokia²³³ kitabesidir.

✠ ΝΕΤΑΕΝ
ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΕΝΙ
ΓΙΟΨΝΙΟΨΗΡΑ
ΚΨΡΙΑΚΕ

Deyr Serkis'ten doğuya doğru ilerlerken, yükselen şehir surunun altındaki oyuklar fakir insanlar tarafından iskân edilmiştir.²³⁴ Saray Kapısı'nın önünde, yolun solunda birkaç ev var ve onları geçtikten sonra dere boyunca bir köprü üzerinde ve devasa duvardaki kapıdan şehre, üzerinde Alman bayrağı dalgalanan çadırımın bulunduğu Saray'ın önündeki açık alana gidiyorsunuz. Ayrıca Sayın Papaz Hagop Abuhatyayan'ın dikkatimi çektiği değerli bir yazıttan da bahsetmeliyim: Ermeniler tarafından *Surp Hagop* olarak adlandırılan Urfa'nın güneyindeki Deyr Yakub kalıntıları üzerindeki Süryanice-Grekçe yazıttan.

8 Aralık Pazartesi öğlen Edessa'dan ayrıldım; saat 12.15'te Saray Kapısı'ndan geçerek şehrin kuzey ve doğu yönündeki derenin²³⁵ rotasını takip ettim. Bunu yaparken, Bey Kapısı'nın üzerindeki (Mahmudoğlu'nun evine ait olan) yüksek yuvarlak kulede, burada orijinal yerlerinde değil de bo-yut ve biçimleriyle çevresindeki duvarlardan farklı ve sanki başka bir yerden taşınmış olması gereken Ermeni yazısı ile kaplı üç büyük kayayı fark ettim. Ne yazık ki, yazıt o kadar yüksekte idi ki teleskobumun yardımıyla bile okuyamadım. Bey Kapısı'nın önünde, duvarında eski yapı kalıntılarını fark ettiğim eski bir kilise avlusu var. Birkaç mezar taşı kabartma olarak oyulmuş eski Arapça kitabeleri gösteriyor ve

²³³ “Menippos'un kızı Eudokia, bir Pazar günü (?) bu dünyayı terk etti.”

²³⁴ Kızılkoyun kaya mezarlarında yaşayanlar anlatılıyor.

²³⁵ Karakoyun Deresi.

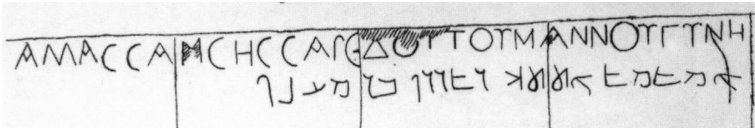
onları yerinde okuyabildiğim kadarıyla sadece dua formülleri içeriyordu. Bahçe alanından çıktıktan kısa süre sonra sağa Nemrut Dağı'na döndük. Tepenin ilk sırtı boyunca yolu olmayan vahşi bir kayalık üzerinden geçtik, sonra aşağıya doğru dar bir vadiye indik ve ikinci bir tepeye tırmandık. Edessa'nın 700 metre yukarısındaki tepede Yakub Manastırı'nın kalıntıları bulunuyor.

Tarzı ve yapı malzemeleri açısından Suriye'deki Saybic ve Elbara kalıntılarına tamamen benzeyen bina, yüksek bir duvarla çevrili geniş bir dikdörtgen oluşturur. Binanın çoğu, özellikle üst kısımda birkaç pencere deliği bulunan ve yükselen doğu cephesi olmak üzere güney cephede hâlen varlığını sürdürüyor. Bu binanın tüm uzunluğu boyunca, her iki tarafta da Orta Suriye mimarisinden bilinen taş kemerlerle desteklenen, çok sayıda küçük, hücre benzeri oda bulunan dar bir koridor vardır. Öncelikle bir şapel beklediğim doğu cephesinde, küçük odaların gizemli bir labirenti var. Bu yapının güney tarafında dikdörtgenden daha büyük bir uzantı var. Giriş kuzey tarafındaydı.

Deyr Yakub Manastırı harabeleri (A. Cihat Kürkçüoğlu Arşivi)

Avlu alanı kaya bloklarıyla dolu olsa da dörtgenin batı tarafında, başlangıçta kapalı bir geçit, az önce tarif edilen binadan, dörtgenin kuzeybatı köşesini işgal eden ve bana bir mezar kulesi gibi görünen büyük bir yapıya götürür.²³⁶ Duvarlar hâlâ 5-6 metre yüksekliğe kadar yükseliyor, ancak çatı veya üst eksiktir. Bu yapının Apamene mezar kuleleri gibi konik bir şekilde mi bittiğini, yoksa düz bir çatıya sahip bir kare olarak kapatılıp kapatılmadığını belirleyemedim. Ama ilk seçenek benim için daha olasıdır. İçinde vahşi kaya kütlelerinden başka bir şey yok. Giriş, doğu tarafındaki tek pencere olan kapalı koridora karşı güney tarafındadır. Bu pencerenin hemen altında iki dilli Grekçe-Süryanice bir kitabe var. Grekçe metin dört, Süryanice metin ise üç kaya bloğunun üzerine yazılmıştır. Bu yazıt, Süryani dilinin ve yazısının en eski anıtı olarak paha biçilemezdir. Yerden 3-4 metre yüksekte duruyor. Merdiven olmadığı için iki arkadaşım, Ermeni işçi Hagop ve bir zaptiye ile birlikte büyük taşlar bir araya getirildi. Bu taşların üzerinde durarak ve iki kişinin desteğiyle kitabeyi²³⁷ ancak kopyalayabildim. Sadece bir kadının, kocasının ve kayınpederinin isimlerini içerdiğinden, bu binanın kökenini ve amacını sorgularken sadece var sayımlara bağlı kalıyoruz.

Amaşşamaş anıt mezarı kitabesi.

Kalıntıların hiç şüphesiz Orta Çağ'a ait bir manastır olduğunu düşünüyorum, ama dikkat çekici olan şey, Hıristi-

²³⁶ Deyr Yakup'taki Amaşşamaş Anıt Mezarı.

²³⁷ "Ma'nu oğlu Şaredu'nun karışı Amaşşamaş"

yanlığın en ufak bir izinin bile keşfedilememesidir. Erken Hıristiyan binaları haçlarla zengin bir şekilde dekore edilmiştir ve Hıristiyan mezar kitabelerinde nadiren haç veya benzeri bir Hıristiyan işareti rastlanılmaz. Ancak Deyr Yakub'da da Hıristiyanlığa ait işaretler yoktur. Buna ek olarak, yazıt bizi, özellikle yazılı tarihsel göstergelerle, Edessa'nın zaten bir Hıristiyan topluluğuna sahip olabileceği, ancak manastır inşaatı ve keşişlerin bu bölgede henüz yaygın olamayacağı bir çağa (en azından II. yüzyıla) geri götürür. Öyleyse belki mezar kulesi diğerlerinden daha eski ve hücreli uzun bina sonradan mı eklendi?

Bu soruyu sadece başkalarının dikkatini çekmek için gündeme getiriyorum. Bu konu ancak yerinde bir mimar tarafından çözülebilir. Herhangi bir kuyu görmedim ama yakınlarda sarnıç görevi görmüş olabilecek mağaralar var. Mezar kulesinin dışında da mezar izleri var. Binalar, harç kullanılmadan birleştirilen dik açılı, kırık kireçtaşı bloklarından oluşur. Bölge tarif edilemeyecek derecede ıssız ve vahşi; su yok, bitki örtüsü yok, gri kaya büyük düzensizlik içerisinde ve şekilsiz bloklarla serpilmiştir. Bu bölgedeki Nemrut Dağı, güney güneydoğuya doğru uzanan, birbirlerinden sadece önemsiz kesiklerle ayrılan ve ovada Suruç'a doğru biraz daha güneyde uzanan sıradağlardan oluşur. Geri dönerken, yukarıda bahsedilen vadi benzeri kesimden güneşe doğru ilerledim. Böylece en doğu sırtın baş döndürücü geçişinden kaçındım ve daha sonra Urfa'ya giden ovada kuzeye doğru ilerledim. Burada 1 saat 50 dakikalık bir yolculuktan sonra saat 5'te yerime geldim.

Urfa'nın Türk makamlarıyla iyi olan ilişkilerimi Urfa'nın camilerini gezmek için kullanabileceğimi düşündüm ve bu konuyu valiye götürdüğümde bana bütün her şeyi vaat etti. Bunun için 7 Aralık Pazar öğleden sonrayı belirlemiştik. Ve

belirlenen zamanda, Jandarma Albayı at sırtında ve tam üniformalı olarak görüldü, ama beni camilere götürmek için değil, La‘b el-Cerid²³⁸ adlı popüler bir mızrak sporuna götürmek için. Bu, vali ve albayın, din adamları ve fanatik kalabalığın benim için hoş olmayan tepkilerinden çekindikleri için vazgeçmek zorunda kaldığım cami ziyaretinin bir telafisiydi.

Saray Kapısı önündeki büyük açık alana gittik, güneşli bir gün ve orada tüm ulusal oyunlar arasında en popüler olanı olan bir tür turnuvada binicilik becerilerini geliştirmek isteyen çok sayıda, renkli bir kalabalık bulduk. İki partiye ayrılan binicilerin sayısı birkaç yüzdü ve muhteşem atlar, zengin eyer eşyaları ve binicilerin parlak renkli kostümleri, benzerlerini Doğu‘da bir daha hiç göremediğim muhteşem bir manzara sunuyordu. Çocukluklarından beri buna alışkın olan Doğuluların mükemmel biniciler olduklarını söylemeye gerek yok. Sahte bir kaçış ya da kovalama sırasında, mızrağı temsil eden küçük bir sopa (mihcan) ile donanmış olarak ovaya koştular. Biniciler arasında yetişkinlerin de olduğunu fark ettim. Doğuya ait biniciliğe gelince, şehir halkının Bedeviler gibi asla tırıs gitmediklerini, bilakis sadece adımla veya dörtnalla gittiklerini belirtmek isterim.

Şehir meclisi üyeleri olan en zengin Müslümanlar bana akşam yemeği verdiler. Gün batımından biraz önce ortaya çıkan misafirler daire şeklinde çömelir, ardından fıstık, küçük salatalık ve soğan, tatlılar ve ekşiler servis edilir ve arak bardağı daire çizmeye devam eder. Yarım saat sonra tam saate kadar, onur konuğu akşam yemeğine başlama işaretini verir; misafirler, çok sayıda yemeğin birbirini ardına hızla servis edildiği sofranın (alçak bir masa) etrafında dar

²³⁸ Cirit Oyunu.

bir daire içinde toplanır. Herhangi bir yemekte, onur konuğu önce parmaklarıyla yemeğe başlamalıdır. Evin sahibi masaya oturmaz, ancak arka planda durur ve misafirlerine iyi hizmet verilmesini sağlar. Onur masasında kalan her yemeğin kalıntıları, ev sahibi ve yakınlarının kendilerini tatmin ettikleri ikinci sıradaki masaya taşınır; bırakılan kalıntılar en katı kurallara uygun olarak personele gider.

(...)

Urfa'dan itibaren bir daha asla bir Müslümanın akşam yemeği davetini kabul etmemeyi kural haline getirdim. Akşam yemeğinin sonunda herkes hazır olana kadar bekleme yoktur, ancak misafirler doyduklarında tek tek ayağa kalkar ve kanepeye geri dönerler. Sonra iki uşak, biri lavabo ve sulama kabı, diğeri de havlularla dolaşır, herkes ellerini yıkar ve sonunda kahve ve sigara içerler. Bu yemeklerden birinden eve gitmek istediğimde, ev sahibinin kapısının önünde altın işlemeli kadife bir eyerle değerli beyaz bir eşek buldum; eve, yani çadırıma gitmek için hayvanın üzerinde gitmek zorunda kaldım. İndiğimde hizmetçi bana, eşeği (tabi ki efendisinden bir hediye olarak) ahırıma götürmemi söyledi; ancak, hizmetçiyi ve eşeği bir bahşişle ve en içten teşekkürlerimle efendisine geri göndermeyi tercih ettim.

Bir gün yaşlı ve hasta vali yanıma geldi ve çadırın önündeki bir arazi sandalyesinde yanımda oturdu. Kısa süre sonra Urfa'nın Piyade Alayı çadırının önüne yankılanan bir oyun ve dalgalanan bayraklarla yürüdü ve iki saat boyunca her türlü talimi yaptı. Bittiğinde Albay Ali Ağa beni görmeye geldi, teşekkürlerimi ve iltifatlarımı söyledim ve geldikleri gibi yine aynı askeri üslupla ayrıldılar. Kısa bir süre sonra, tüm sahneyi neşeli ilgisiyle takip eden vali de oradan ayrıldı. Şimdiye kadar bilemediğim bu şerefe nasıl sahip olduğumu

bilmiyorum. Belki de kılık deęiřtirmiř Prusyalı bir subay olduęum dūřnūlüyordu.

Urfa nūfusunun sayısı hakkında güvenilir bir Őey Őęrenemedim. Ev sayısının 6.000 olduęu tahmin ediliyor; Doęu'da her zamanki bir hesaba gōre bir evde 5 kiři varsa bu 30.000 kiřilik bir nūfusla sonuēlanacaktır ki bu bence çok dūřuk bir rakam. En az 50.000 olduęunu tahmin ediyorum. Bunlardan 12.000'i Hıristiyan olmalı. Olduęa mūreffeh gōrūnen en būyuk cemaat, Ulusal Gregoryen Kilisesi'nin Ermenileridir. Ermeni Protestan topluluęu ve Yakubi Sūryanilerin cemaati sayıca azdır. Urfa'daki kadınların kıyafetleri, çok kaba ve dolgun gōrūnen siyah at yelesinden yapılmıř dikedōrtgen bir Őrtū ile ayırt edilir. (Arapçası *Helıyye*).

Bu arada Halep'ten para gelmiřti, bu yūzden uzun bir yolculuk dūřūnebilirdim. Vali bana 15 zaptiye vermek istedi, bu benim iřime yaramayacak, ancak Őnemli maliyetlere neden olacaktı; ondan bana sadece iki tane gōndermesini istedim. Ancak korunmam için en az 10 kiřinin gerekli olduęunu dūřūndūęu için ona ulařmadım. 12 Aralık Cuma gūnū sabah saat 4 sularında Çadırımı bozduęumda, yolculuk için silahlı 5 zaptiye ortaya çıktı, bunlar da 3 fazla idi, ūnkū biri benim için biri de yūkler için yeterliydi. Ancak reddedecek zaman kalmamıřtı.

Urfa bir Tūrk Őehridir, ancak gūney surlarının hemen Őnūnde yine Arap toplumu ve dili bōlgesindeyiz. Bedevilere Arap veya Urban deęil, Ařayir yani kabileler ve Hıristiyan bir piskoposa da murahhas deniliyor.

12 Aralık Cuma gūnū yaęmurlu bir gecenin ardından açık bir sabah saat 8:06'da Urfa Sarayı Őnūndeki kamp alanımızdan ayrıldık. Çadırların sōkūlmesinden sonra katır ve develerin yūklenmesi yaklařık 3 saat sūrmūřtū. Vali tarafın-

dan bana rehber olarak atanan, uzun boylu bir Arnavut olan Onbaşı Ali zamanında geldi. Şehri Saray Kapısı üzerinden terk ettik, hendek ve suru Harran Kapısı'na kadar takip ederek, Urfa'dan görülebilen Harran Kulesi'²³⁹nin doğrultusunda güneydoğuya doğru gittik. İlk olarak Edessa'nın güneydoğusunda oldukça geniş bir alana yayılmış güzel sebze, üzüm ve ağaç bahçelerinin arasından geçtik. İki Edessa deresinin kısa seyri bu bahçelerde sona erdi. O sırada Karakoyun'un (şehir hendeği) yatağı tamamen kuruydu. Karakoyun Deresi İbrahim Gölü'nden çıkan dere gibi yağışlı mevsimlerde büyük su kütlelerine yol açmalı ve zaman zaman sellere neden olmalıdır.

Saat 8:40'ta, içinde İsa'nın yüzünü sildiği mendilinin atıldığı söylenen kuyusuyla Eyyub Peygamber Makamı'na geldik. Kısa süre sonra bahçeler kayboldu ve kendimizi tekrar açık alanda bulduk. Bundan sonra saat 9:14'te Yenice Köyü'nü ve 6 dakika sonra Kazane Köyü ve tepesini geçtikten sonra saat 10'da yolun solunda bulunan Hancar Köyü'ne ulaştık; sağda çok uzakta olmayan Veli Şeyh Abdurrahman'ın²⁴⁰ türbesi çok uzakta değil karşı taraftadır. Aşağıda bahsedilecek tüm köyler gibi, ünlü arı kovana benzeri evlerden (kubab) oluşan bu köyde, büyük yapı taşları, oraya buraya atılmış yontulmuş dikdörtgen blok taşlar var. Geriye dönüp baktığımda bunların asfalt bir yol mu yoksa bir yerleşim kalıntısı mı olduğuna karar veremedim. Edessa ovasının zemini, üzerinde mükemmel bir buğdayın yetiştiği kırmızı-kahverengi, yağlı bir humustur. Bu ova bana kimse'nin tam olarak adlarını veremediği çok sayıda köy ile kaplıdır. Burada, Edessa ile Harran arasındaki ovanın büyük doğu yarısının batı yarısından çok daha fazla ekildiğini be-

²³⁹ Sachau burada Harran Ulu Camii minaresini kastediyor olmalı.

²⁴⁰ Abdurrahman Dede.

lirtmek istiyorum. Harran yolunun doğusunda Edessa bahçeleri yer alırken, batıda Nemrut Dağı'na kadar yükselen toprak, güneyde bu sıradağların batıya döndüğü noktaya kadar hiç ekilip biçilmemiştir. Bu noktadan itibaren, Tell el-Feddan yönüne doğru doğru birkaç köy vardır, ancak Harran yolunun doğusundaki köylere kıyasla çok az köy vardır.

Saat 10:15'te yolun solundaki tepeye ve bakımlı bahçeleri olan Çamurlu Köyü'ne ulaştık ve 25 dakika sonra yol boyunca iki köyün arasından geçtik, solda eski zamanlara ait yapı malzemelerinin bulunduğu Tell Ömer, sağda Kolencek. Sultantepe höyüğü ve köyü civarında diğer harabelerin yanı sıra daha önceki zamanları hatırlatan küçük bir kare kule harabesi ile ovanın ortasındaysanız, Edessa'nın esas vadisini çoktan terk etmişsinizdir. Sonraki çok yakında şehrin güneyinde uzanıyor. Edessa'nın yaklaşık 1,5 saatlik güney güneydoğusunda Nemrut Dağı, güneybatı ve batıya oldukça keskin bir açıyla bükülür ve uzakta mavi bir sis çizgisi olarak kaybolur.

Edessa'nın kuzeydoğusundaki Köprü Dağı,²⁴¹ büyük Ermeni köyü Germüş'ün bulunduğu yerdedir, Harran'a giden yolcunun solundan Nemrut Dağı'ndan daha erken kaybolur. İlkinin güneyinde geniş bir ova uzanır; Köprü Dağı ile Tektek Dağları arasındaki ova seyrek işlemeyen ve Mardin'e götüren yol boyunca uzanır.

Saat 11:47'de Edessa'nın güneye doğru birleşik iki dere-sinin devamı olduğuna inandığım Nehr-Elkut'un kurumuş yatağı üzerinde harap bir köprünün üzerinden geçtik ve saat 12.04'te sağda 10 dakikalık bir mesafede Bozhöyük Köyü'nü ve tepesini gördük. Güneyde Tell Feddan'a doğru Tell Bağdad ve Parapara'nın (her ikisi de köy ve bir tepeden oluş-

²⁴¹ Karaköprü olmalı.

maktadır) bölümleri birbirlerinden oldukça eşit uzaklıkta bulunmaktadır. Eski zamanların yapı taşlarını tekrar fark ettiğim Mezyad Köyü'nde saat 12.25'ten 1.30'a kadar dinlendikten sonra, 13 dakika sonra sağda Tell Bağdad'ı yarım saat uzaklıkta gördük ve 2.06'da köyün batısında bir tepe arasında çadırlarımı kurduğum Cemmalilerimizin (deve sürücüleri) ve onların Ba'rin'i (develer) evi olan Cigran'a ulaştık. Araplarım, büyük bir yolculuğa çıkmadan önce huzur içinde veda edebildikleri için mutluydular. Edessa'nın güneyindeki köylerdeki köylü nüfusu yalnızca Araplardır, kılık kıyafet ve dilde Bedevilerden farklı değildir. Cigran'da o gün geçtiğim köylerin çoğunda olduğu gibi, daha eski zaman yapı kalıntıları, çoğunlukla dikdörtgen taş bloklar fark ediliyor ki, bu da bana Müslümanlardan daha eski yapılar oldukları izlenimini veriyordu.

HARRAN

13 Aralık Cumartesi günü erken saat 6.57'de, Edessa'dan 450 fit aşağıda olan Cigran'dan ayrıldık ve tekrar güney güneydoğuya, Harran kulesine doğru ilerledik. Cigran'ın doğusunda bir saat uzaklıkta bir Selman Köyü var ve saat 7.30'da aynı doğrultuda yarım saat boyunca Bale Köyü'nü gördük. Sekiz dakika sonra muazzam bloklarla döşeli eski bir yolun kalıntılarının açıkça görülebildiği bir yere geldik. Birkaç kez, eski bir imparatorluk ve askeri yolda ilerlediğim izlenimini edindim ve bu noktada varsayımımın doğrulandığını gördüm. Saat 7.45'te sağdaki Minare²⁴² Köyü'nü geçtikten sonra saat 8'de solda Elhümera²⁴³ Köyü'nü, saat

²⁴² 31.12.1860 tarihinde Urfa'nın Harran nahiyesinin Minare Köyünde ölü bulunan Şerefyanlı Aşireti'nden Şeyho'nun ölümünden dolayı köy ahalesinin sorgulanması yapılmıştır.

(<https://nisanyanmap.com/?y=&lv=&t=HARRAN&u=1&ua=5>)

²⁴³ Kuruyer Köyü.

8.40'ta sağda Hınta (Buğdaytepe) tepesi ve Köyü'nü ve solda 1 saat uzakta bulunan Tel Nasir Tepesi'ni gördük. Yarım saat sonra, kuzeyden gelen bir derenin kurumuş yatağı üzerindeki tek kemerli küçük bir köprüye geldik ve kendimizi Harran'ın bir zamanlar kuzey banliyösü olabilecek bir kısmının kuzeybatı köşesinde bulduk. Orada eski bir yolun kalıntıları ortaya çıkıyor ve sanki Harran'dan Suruç'a götürülmüş izlenimi veriyordu. Harran'ın her iki kuyusundan biri de orada. Kalenin yanındaki kuyunun suyu acı ve tuzlu bir tada sahip iken, bunun güzel ve tatlı bir suyu var. Atlarımızı suvardıktan sonra saat 9.11'de kuzey kapısından²⁴⁴ geçerek şehir içine girdik. Çadırlarımızı doğuda, kalenin yanındaki kuyunun yanında ve Arap köyünden birkaç yüz adım ötede kurduk.

Eski Carrhae'den geriye çok az şey kalmıştır. Kentsel alan, bitişik ovanın biraz üzerinde yükselen, seyrek bitki örtüsüyle kaplı ve enkaz birikimleri sonucu tepelik bir moloz alanıdır. Hâlâ büyük ölçüde mevcut olan sur, birçok yeri kumla kaplı olsa da 40 dakikada dolaşılıyor. Önündeki hendek kumla örtülmüştür, kulelerin neredeyse tamamı çökmüştür ve görebildiğim altı kapıdan dördü ancak duvar hattındaki bir kırılma ile tanınabilir. Harran ve çevresinin en iyi görünümü şehrin güneybatısındaki 80-100 fit yükseklikteki bir tepeden²⁴⁵ elde edilir. Bazı yerlerde evlerin tabanlarının gün ışığına çıkmasının yanı sıra, sadece üç eski yapı kalıntısı vardır: doğuda kale, güneybatıda bir cami²⁴⁶ ve kalenin kuzeyinde birkaç kez bahsedilen kuleli başka bir cami.²⁴⁷

²⁴⁴ Anadolu Kapısı.

²⁴⁵ Harran Höyüğü.

²⁴⁶ Bugünkü köy camii olabilir.

²⁴⁷ Harran Ulu Camii.

Harran kalesi. (Max von Oppenheim Arşivi)

Kırmızı tuğladan inşa edilen kale, sur duvarının bir bölümünü oluşturur. Duvarları son derecede güçlüdür, ancak asla çok yüksek olmamalıydı. Alt kısmı kuma gömülüydü ve hâlen yeryüzünde bulunan odalar ve duvarlar Arap saçına döndüğünden bir planı boşuna aramıştım. Görünüşe göre şehir tarafı da bitirilmişti. Çevresi asla çok önemli olmazdı. Hiçbir yerde antik çağın izlerini görmedim ve her şey bana Müslümanların Orta Çağ'ının bir yapısı gibi görünüyordu. Kalenin üstü kapalı odalarında birkaç Arap ailesi yaşarken, kubbelerden oluşan asıl köy kalenin çok batısında yer alıyordu. Az sayıda ve çok fakir olan Harran'ın Arapları, yakın çevrede tarlayı işliyorlar, ancak hem Urfa'nın Türk valisine hem de Şemmar Bedevilerine *huwa* olarak vergi ödemek zorunda kaldıkları için çifte tahakkümün boyunduruğu altındalar.

Kentsel alanın güneybatısında, yukarıda bahsedilen tepenin güney eteklerinde, bazilika benzeri bir yapının çevre duvarları ve sütunları hâlen ayakta duruyor. Daha büyük bir orta nefes ve güneye bakan apsis²⁴⁸ ile iki küçük yan nefes sahip bir dörtgen oluşturuyordu.

²⁴⁸ Mihrap olmalı.

Üç nefin her birinin çatısı iki taş kemerle desteklenmiştir; yan neflerin kemerlerinden sadece ekleri mevcut olsa da bu kemerlerden biri hâlen orta nefle korunmaktadır. Bu kemerleri destekleyen sütunların çoğu bugün iyi korunmuştur. Bina kapı bakımından çok zengin idi; her iki tarafında üç tane vardı ve ana girişi kuzey tarafında idi.²⁴⁹ Ön taraf, iki çift sütun üzerinde duran iki kemerle desteklenen kapalı bir salondur; batı ucunda dikdörtgen bir kule²⁵⁰ yükselir.

Kuleye çıkan merdiven binanın duvarında yer alır ve ana girişin sağından (yani ön cephede duran seyircinin sağına) çıkmaktadır. Ana girişin üzerinde, bir vezirin binayı yenilediğine dair çok şey çıkarabildiğim Arapça bir kitabenin bulanık kalıntıları görülebilir. Her halükârda Arap Orta Çağı'nda bir Müslüman camisi olarak kullanılmıştır. Daha önce bir Hıristiyan kilisesi mi yoksa putperest mabedi mi olduğuna karar veremedim; tüm plana göre buna inanmak istiyorum ama hâlen var olan her şey çok eski izlenimi vermiyor.

²⁴⁹ Tarif edilen yapı Bazilika değil, Gertrude Bell'in fotoğrafını çektiği ve "Küçük Cami" olarak adlandırdığı cami olmalı. Günümüze ulaşmamıştır.

²⁵⁰ Minare olmalı.

Harran Küçük Camii-1 (Gertrude Bell Arşivi)

Harran Küçük Camii-2 (Gertrude Bell Arşivi)

Harran genel olarak bu cami gibi Edessa ile aynı taştan, yani Nemrud Dağı'nın kireçtaşından inşa edilirken, bazı yerlerde, örneğin bu bazilikada ve aşağıda tartışılacak binada, bana Palmira kayasını hatırlatan çok güzel, beyazlı pembeli, ince tanecikli bir kireçtaşından yapılmış çok güzel sütunlar fark edilebilir. Harranlı Araplara bu taşların nereden getirildiğini sorduğumda Tektek Dağı'ndan geldiğini söylediler.

Harran Ulu Camii kalıntıları (*Max von Oppenheim Arşivi*)

İkinci kalıntı kompleksi (kalenin kuzeyinde, kentsel alanın doğu yarısında yer alır) başlangıçta yüksek bir duvarla çevrili büyük bir kare oluşturmuştur.²⁵¹ Zamanında muazzam boyutlara sahip muhteşem bir bina olmalı; Arap Orta Çağı'nda bir cami idi, ama herhalde daha eski kutsal bir alanın yerinde olabilir. Tektek'in pembe mermerinden yapılmış birkaç sütun parçası, kendilerini Greko-Romen döneminin eserleri olarak açıkça fark ettirirler. Doğu duvarındaki kapının üzerinde yıkık bir Arapça kitabe vardır. Kapının sağında (yani kuzey tarafında) duvarda dört satırlık Arapça bir kitabe var, ancak sadece ilk satırı mevcut.

²⁵¹ Harran Ulu Camii.

Bu nedenle, bu caminin bir kısım eklemeleri ve restorasyonu Selahaddin zamanında (1171-1193) yapılmıştır. Yapının enkaz haline gelmiş olması mimari düzeni hakkında yorum yapmamı imkânsız hale getirmiştir.

Güneybatıdaki yüksek, geniş bir tepenin ne olduğu, doğal olup olmadığı ya da moloz yığınları üzerinde muazzam bir kum yığını olup olmadığı, sadece kazılarla belirlenecektir.²⁵² Bu yükseklikten, özellikle kuzeyde, doğuda ve batıda, daha erken dönemlerde duvarın dışında binalar olduğu görülebilir. Doğuda, birçok Arapça mezar kitabesine sahip eski bir Müslüman Mezarlığı var.²⁵³ Tepenin üstünden görülebilen köyler aşağıdaki gibidir:

Tell Feddân (batıda).

Harran'dan yaklaşık iki saat uzaklıkta iki köyü olan iki tepe var. Harran'da olduğu gibi benzer harabeler olduğu söyleniyor.

Tell Hadr,²⁵⁴ bir köy ve tepe, yarım saat uzaklıkta, batı kuzeybatıda.

Tell Seyf,²⁵⁵ 1 saat uzaklıkta, batıda.

Yarımcı, aynı yönde birbirinin arkasında iki köy, batıda. Uzak olanın yanında bir tepe var.

el-Vahşiyye,²⁵⁶ tepe ve köy, iki saat uzaklıkta, kuzeybatıda.

el-Cahşiyye,²⁵⁷ tepe ve köy, 3-4 saat uzaklıkta, kuzeyde.

²⁵² Harran Höyüğü'nden bahsediyor.

²⁵³ Harran surlarının doğu dışarısındaki bu Orta Çağ Müslüman Mezarlığı bugün gecekondular altında kalmıştır.

²⁵⁴ Balkat Köyü.

²⁵⁵ Kılıçlı Köyü.

²⁵⁶ Şahinalan Köyü.

²⁵⁷ Dayamlı Köyü.

el-Guzle, ovada köy, kuzeyde.

Tell Hinta,²⁵⁸ köy ve tepe, 1 saat uzaklıkta, kuzey kuzeybatıda.

Cigran, köy ve tepe, 2 saat uzaklıkta, kuzeyde.

Eski Harran, köy, 2 saat uzaklıkta, kuzey kuzeydoğuda.

İmam Bakır, köy ve ziyaret, yarım saat uzaklıkta, doğu-kuzeydoğuda.

Harran surununun hemen dışındaki tepenin batı kuzeybatısında, Şeyh Yahya adında Müslüman bir ermişin mezarı olan bir yapı yer almaktadır.²⁵⁹

Culab Nehri (o sırada susuz), Harran'a kısa bir mesafede doğu tarafından akar ve ardından güney güneybatıya dönerdi. Çoğu yerde üzerine atlanabilecek bu küçük bir deredir. Culab'dan beslenen dere yılın büyük bir bölümünde kuru kalmış olmalıdır. Harran'ın batısındaki Nehr Elkut'un yatağı, Culab'ınkinden bile önemsizdir.

Harran'ın Batı ile hiçbir bağı yok gibi görünüyor. Harran-Suruç-Birecik, Harran-Cerablus, Harran-Kal'at Necm ve Harran-Meskene rotaları hakkında kimsenin bilgisi yoktu ve onlara bu bölgelerde bulunan yerleşim yerlerinin isimlerini verdiğimde, kısa bir süre sonra orada hiç bulunmadık-

²⁵⁸ Buğdaytepe

²⁵⁹ Hayat el-Harrani Türbesi ve Camii.

ları ve isimleri de hiç bilmedikleri ortaya çıktı. Son bahsedilen rota, iki zaptiyem tarafından biliniyordu.

Cıgran'dan seyahat ederken ve ertesi gün yürüyüşün büyük yarısında, sol tarafta adı Tektek olan bir dağ sırası gördüm. Bazı haritalarda her ne kadar yanlış yerde kaydedilmiş olsa da yine de tamamen bilinmiyor. Bu da bana daha da garip geliyor, çünkü en azından Kuzey Mezopotamya'da isimleri bilinen önemli sayıda harabe yerler var. Bu dağ hakkında gördüğüm ve öğrendiğim şey şudur:

Harran'dan düz bir hat üzerinde Tektek Dağı'na kadar olan mesafe yarım günlük bir yolculuk olarak belirlendi ve kendime özgü göz ölçüme göre tahminim (5-6 saatlik) bir eşleşmeye uyuyor. Dağ silsilesinin kuzey ucu, Harran'dan birkaç saat daha kuzeydedir ve boylam çizgisi kuzey kuzeybatıdan güney-güneydoğuya oldukça yakın görünür. Tektek Dağı'nın güney ucunu görmedim, çünkü Belih kaynağının güneyinde daha yakın olan yüksek sırtlar kısa süre sonra doğuya doğru uzak görüşümü engelledi. Ama dağları gözümle izleyebildiğim kadarıyla kuzeyden güneye en az 8-10 saat uzanıyor. Tektek Dağı ile Abdülaziz Dağı arasındaki manzara hakkında bana kimse bilgi vermedi. Harran'dan ve daha güneyden bakıldığında Tektek, yüksekliği ortalama 1.000-1.500 fit olduğunu tahmin ettiğim izole tepelerle hiçbir yerde kesintiye uğramayan uzun, tekdüze bir dağ sırtı olarak görünüyor. Harran ile Resülayn arasındaki havzayı oluşturan Tektek'ten yıl boyunca derelerin akıp akmadığını öğrenemedim. Aşağıdaki harabe yerler bu sıradağların içinde ve üzerinde bulunmaktadır:

1) **Şa'ibşahr** (Şemmar ağzında Şo'aybşar), (şehir harabesi).

2) **Soğmatar**, (şehir harabesi).

3) **Senemagar**, tapınak.

4) **Sellazor**, kuyu ve bir köy kalıntıları.

5) **Han el-Ba'rür**, kuyular ve harabeler.²⁶⁰

6) **Kal'a Çimdin**, bir kale (Kasr).

7) **Elbazde**, kalıntılar ve mağaralar.²⁶¹

8) **Medinet el-Far**,²⁶² Harran benzeri harabe bir yer, Tektek'te değil, ancak aynısının batısında, Tell Mahrug'un çeyrek saat doğusunda.

9) **Ed-Dihmiyye**, Harran'ın doğusuna iki günlük uzaklıkta, harabe bir yer ama büyük bir kısmı toprakla kaplı.

1 ile 5 numaralı arasındaki yerler Edessa, Harran, Rakka ve Şemmar Bedevileri arasında yaygın olarak biliniyor ve bu yerleri ziyaret eden birkaç kişiyle konuştum. 6 numaralı yeri Deyr'den Beled'e bana eşlik eden, yukarıda adı geçen Şemmarlı Bedevilerden, mükemmel bilgili ve güvenilir Muhammed el-'Atiyye'nin verdiği bilgilere göre, 7 ve 8 numaralı yerleri Rakka'ya kadar bana eşlik edip yerel bilgisiyle mükemmel hizmet sunan Harranlı bir köylünün bana verdiği bilgilere göre sıraladım. Dihmiyye ile ilgili notu ise biraz ihtiyatla veriyorum; Harran'da bir kubbeli evde 10 ila 20 köylünün ileri geri uzunca konuşmasından ve bağırmasından çıkarabildiğime inandığım bir yerdi. Orada olan bazıların görüşüne göre Zebed gibi bir şehir harabesi olduğunu varsayıyorum.

14 Aralık Pazar günü sabah saat 8'de Harran'dan yola çıktık, başlangıçta düz yaygın olarak gözden kaçan bir ova-
dan güney güneybatıya gittik. Doğuda Tektek, kuzeybatıda mavi bir kontur boyunca Suruç Dağları sınırlanmıştır.

²⁶⁰ "Kervansaray" olacak.

²⁶¹ Bazda taş ocağı mağaralar.

²⁶² Bulgurlu Köyü. (*Medinet el-Far*= Fare şehri)

İNGİLİZ PAPAZ VE GEZGİN OSWALD H. PARRY'NİN SEYAHATNAMESİNDE URFA

Oswald Hutton PARRY. (1868-1936). Papaz ve gezgin.

1868 yılında İngiltere'de seçkin bir dini ailede doğdu.

1921'den 1936'ya kadar Guyana Piskoposu idi. Oxford'daki Charterhouse ve Magdalen Kolej'de eğitim gördü. Sunderland St. Ignatius'da papaz olduktan sonra, Asuri Hıristiyanların Başpiskoposluk Misyon Başkanı olarak atandı. 1907'den 1921'e kadar Koloni Piskoposluğu'na yükseldiğinde

“Bütün Kutsal Doğu Hindistan Rıhtımlarının” (*All Hallows East India Dock*) Vekili idi.

28 Ağustos 1936'da öldü.

Oswald Parry, 1892 yılı Nisan ayında Urfa'ya gelmiş, Urfa ile ilgili izlenimlerini aşağıda tercümesini verdiği *“Six months in a Syrian monastery”*²⁶³ (*Bir Süryani Manastırında Altı Ay*) adlı eserinin 29-37 sayfaları arasında anlatmıştır. Aynı zamanda ressam olan Oswald H. Parry kendi çizdiği Rızvaniye Camii'nin bir çizimine de Urfa bölümünün giriş kısmında yer vermiştir.

²⁶³ Kitabın tam adı: *Six months in a Syrian Monastery, Being the Record of a Visit to the Head Quarters of the Syrian Church in Mesopotamia, with some account of the Yazidis or Devil Worshippers of Mosul and el Jilwah, Their Sacred Book*, London 1895.

İBRAHİM'İN ÜLKESİ

Siverek ile Fırat arasındaki yarı yolda Karacurun'dan²⁶⁴ güneye doğru Urfa'ya giden bir yol vardır. Hem Süryanilerin hem de Müslümanların zihinlerinde babaları İbrahim'in evi olarak kutsanan bu şehri ziyaret etmek için can atarken, Kasım ayında eve dönüş yolculuğumda, baharda seyahat ettiğim rotayı değil, Süryani Kilisesi'nin başpiskoposlarından birinin ikametgahı olan bu rotayı seçmeye karar verdim. Bu nedenle, Diyarbakır'a yolculuğumu bitirmeden önce bu en ilginç ve güzel şehrin kısa bir açıklamasını yapmak için yolumdan dönersem belki de mazur görünürüm.

Karacurun'dan Urfa'ya giden sert ve düz kervan yolu Kasım ayı başlarında yağın yağmurlarla sürülmüş tarla görünümüne dönüştüğü için yolculuğumuz uzun ve yorucu oldu. Üstelik katırcımız kötü huylu bir adamdı ve iliklerine kadar yağın yağmurun iki kat ağırlaştırdığı ağır yüklerden yüksek sesle şikâyet ediyordu. Urfa'ya çıkan tepeye kadar yoğun çamurla mücadele ettiğimiz son iki saat boyunca, başımızdaki ve tüm Avrupalı gezginlerin kafalarındaki alt tondaki beddualardan asla vazgeçmedi. Böyle bir havada on iki saat boyunca böyle bir zeminde at sürmek, kesinlikle herhangi bir erkeğin öfkesine kapılmasını zorluyordu, bizimki onunkinden daha az değildi; ama bunun için ancak İslam'ın "Kismet"inden yetersiz bir rahatlık çekmesinden başka bir çaresi yoktu.

Büyük bir deve kampından geçerken, yönlendirildiğimiz Aziz Circis Manastırını²⁶⁵ bulmadan önce bitmek bilmeyen

²⁶⁴ Karacurun o yıllarda Hilvan'ın adıdır. 1926 yılında Şanhurfa iline ilçe olarak bağlanarak Hilvan adını almıştır.

²⁶⁵ Bu manastır bugünkü Peygamberler Camii olarak hizmet veren Aziz Circis Kilisesi, bahçeler de Karaköprü bahçeleri olmalıdır. Prof. J.B. Seegal tarafından 1971 yılında Circis Peygamber Camii'nde bulunarak Urfa

bahçelerin arasından geçiyorduk. Akşam geç saatlerde kapıya geldik ve bir odada uyuyan yaşlı kapı bekçisini uyandırmakta zorluk çektik. Bekçi neden olduğumuz rahatsızlığın intikamını almak için herhangi bir akşam yemeği teklifinde bulunmadan bize bir oda gösterdi. Bir ateş yaktık ve yanımızdaki yiyeceklerle kendimizi tatmin ettikten sonra çok yorucu bir günün etkilerinden kurtulmak için erkenden inziva-ya çekildik.

Ertesi gün pazar günüydü, bu yüzden alışkanlığın etkisiyle erken uyanarak kiliseye gittim, burada eski bir arkadaş buldum, yazımı geçirdiğim Deyr el-Zaferan Manastırının keşişlerinden biri, Ökaristi²⁶⁶ kutlamasına başlıyordu. Bir zamanlar büyük bir manastırın bulunduğu güneybatıdaki kasabanın hemen dışındaki bahçeler arasında yeniden inşa edilmiş güzel bir kiliseydi. Kilisenin tek süslemesi sunağın arkasında güzel renkli camlardan oluşuyordu; diğer her şey beyaz ve çıplaktı.²⁶⁷ Kilise şehirden biraz uzakta olduğu için cemaat küçüktü ve Süryanilerin çoğu şehirde manastırdaki büyük kiliseye gitmeyi tercih etmişti. Bununla birlikte -yarım düzine küçük diyakoz-²⁶⁸ bu kilisenin yanındaki

Müzesi'ne getirilen Süryanice yazılı kitabe taşında; Yakubi Patriği Aziz İgnatius'un 1538 yılında Urfa'ya gelerek Aziz Circis Kilisesi'nde vaftiz törenini yeniden canlandırdığı yazılıdır. Bkz: J.B. Segal, "The Church of Saint George at Urfa (Edessa), Notes and Communications", reprinted from *BSOAS*, 35, London 1972, s. 607.

²⁶⁶**Ökaristi Ayini (Şükran/Şükür Ayini):** Hristiyanlık inancının temel ibadetlerinden. Ekmek ve Şarap ayini olarak da bilinir. Temeli Hz. İsa'nın havarileri ile yediği "Son Akşam Yemeği'ne dayanır. Aynı zamanda bu yemeğin ertesi günü Hz. İsa'nın çarımıha gerilerek kurban edildiğine inanıldığından Hz. İsa'nın bedeni ile kanını temsil eden ekmek ve şarabın kutsandığı bir ayindir. Ayinde, ekmek ve şarap dağıtılması Hz. İsa'nın ölümünü ve tekrar dirilişini sembolize etmektedir.

²⁶⁷ Bu kilise yaklaşık 50 yıl önce inşa edilmiştir ve koridorlardan birinde değil, batı kapısının üzerinde (Dr. Badger'ın önerisi üzerine inşa edilmiş) bir kadın galerisine sahip olma özelliğine sahiptir. (O. Parry)

²⁶⁸ Diyakoz: Papaz Yardımcısı.

okula gidenlerin üniforması olan uzun mavi tunikler içinde ibadet eden küçük bir grup dikkatimi çekti. Üç saat süren hizmet biter bitmez, divanı şehir surları içindeki kiliseye bağlı olan piskoposu görmek için astragan paltolu büyük bir adam olan başdiyakoz tarafından yönlendirildik.

Urfa'nın Süryani Piskoposu

Urfa'daki Süryanilerin bu kilisesi büyük bir yapıdır ve bir bölümü Piskoposun evini, diğer bölümleri ise din adamları ve ziyaretçiler için daireler oluşturan önemli sayıda odalardan oluşmuştur. Sabah servisi sadece kısa bir süre önce bitmişti ve Divan Piskoposa düzenli pazar ziyaretini yapan insanlarla doluydu. Güzel bir taş merdivenle ulaşılan geniş bir balkondan ve İtalyan tarzı ince bir korkulukla, canlı bir şekilde kâğıt kaplı duvarların en sıra dışı bir konfor görünümü verdiği hoş bir odaya girdik. Odanın sonunda, alçak bir divanın üzerinde oturan Piskopos Circis, uzun beyaz sakallı yaşlı bir adam ve görmek isteyebileceğiniz en nazik ve zeki yüzdü. Gri bir Angora kedisi dizlerinin üstüne oturdu, Efendi Hazretleri'nin ipek pazar bornozunu giyme şerefine tadını çıkardı ve odanın tepesinde oturan birkaç rahip ve rahip olmayan kimse arasında yoğun bir konuşma sesi devam ediyordu. Olağan formaliteler bittikten ve Mardin'deki patriğin konuğu olduğum anlaşılınca sohbet akışı devam etti.

Süryaniler arasında bu yaşlı piskopos kadar gerçek zekâ ve nezaketle bu kadar cazibeyi birleştiren tanıştığım birkaç insan vardı. Patriğin en sevdiği kişiydi ve yurt dışındayken her zaman temsilcisi olarak yerine geçerdi. Dahası Urfa Mardin'den ya da Musul'dan daha uygar ve modern bir yer olup, bunun delilleri sakinlerinin davranışlarında açıkça görülmektedir.

Takdire değer bir kahvaltıdan sonra piskopos, genç diyakozlarından birini, Türkiye'nin iç kısmındaki en güzel yerlerinden biri olan şehri görmemiz için görevlendirdi.

Nemrut Dağı'nın yarısına kadar, akan bir selin üzerindeki bir tepede inşa edildiğinden ne sudan ne de eski günlerde kendisine *Callirrhoe* adını kazandıran daimî pınarın sesi eksik olmaz. Havzalardaki su, içme yerlerinde, küçük değirmenlerde, akarsulardaki su, kaynaklarda ve sokakların kenarlarında, Doğulu kulakların çok sevdiği aynı köpüren ses her yerde duyulur. Ve onunla birlikte sayısız ağaç, ormanı andırır ceviz ve nar bahçeleri ve çeşit çeşit meyveler; şehrin içinde ve dışında her yerdeki bahçeler bir Doğu şehrinde nadiren görülebilecek şeylerdir. Sarayın geniş avlusu, büyümüş çimenler, her iki yanında oturacak yerler ve yayılan ağaçlar var. Çarşılar ve sokaklar da suyun verdiği cazibeyi paylaşıyor gibi görünüyor. Başka hiçbir yerin çarşılarında bu kadar görkemli kervansaraylar, uzun ve havadar tonozlu koridorlar yoktur. Eski cömert bir Türk tarafından vefat ettikten sonra vasiyeti üzerine yaptırılmıştır. Ve her şeyden önce, görkemli minaresi ve sessiz, gölgeli havuza yansıyan mermer avluları ile "İbrahim Halil Camii" -Allah'ın dostu İbrahim- ile eşleştirilebilir mi?

Şehir surlarla çevrilidir, ancak iki ila üç mil arasında olan duvarlar kaleyi veya diğer birçok kamu binasını kapsamaz. Şehrin dışındaki bahçelerin her tarafında kaya terasları görünür ve üzüm bağları arasındaki mezarlıklar her yöne uzanır ve şehrin antik çağına tanıklık eder. Bu bağlardan birinde, şehrin ortasındaki derin vadide uzanan Daysan Deresi'ni besleyen ve yaz aylarında bile bir miktar sel oluşturan belirli zamanlarda büyük bir gürültü ve köpükle fışkırdığı için dikkat çekici bir kaynak var.²⁶⁹

²⁶⁹ Direkli kaynağı olmalı.

Şehrin yukarısındaki kaleden, tepelerin alt kısmının Abdülaziz menziline doğru görkemli bir manzarası görülebilir. Kalede korint başlıkları olan iki sütun ve Hadrian'a²⁷⁰ atfedilen eski bir Süryani yazısı dışında çok az ilgi çeken şey kalmıştır. Dışarısı daha heybetlidir, özellikle de Dr. Badger tarafından söylendiği kadarıyla canlı kayadan kesilmiş olan hendek 90 fit genişliğinde 250 fit derinliğindedir.

Ulu Camii

Urfa'nın büyük camisi "Ulu Camii", Diyarbakır'daki cami gibi, bir zamanlar nefinin avluya dönüştürüldüğü bir Hıristiyan kilisesi üzerine yapılmıştır. İkincisi, Roma işçiliğinin birçok başlığı ve sütunuydu, bazıları daha sonraki bir tarihe ait bir çeşme ve kare bir kulenin tepesinde uzun altıgen²⁷¹ bir çan kulesi etrafında uzanıyordu. Günümüzde cami için minare olarak kullanılmakta ve özellikle kuleden daha sonraki bir tarihe, belki de Haçlı Seferleri'ne ait gibi görünen altıgen çok güzel bir objedir.

Fakat Urfa'nın en güzel binası İbrahim'in camisidir. Kalenin batı duvarının altında, görülebilen sütunların yan tarafındaki oluşum, rapora göre Nemrud'un İbrahim'i yakmak için fırlattığı makinenin bir parçasını oluşturuyor. Yaklaşık seksen yarda²⁷² uzunluğunda, güzel beyaz mermerden yapılmış bir havzadır. Biraz kuzeydeki kaynakların sağladığı su, enfes bir berraklığa sahiptir ve onları sayan bir yolcunun iddia ettiği gibi, büyük Ata'mızın sevdiği balıkların torunları olan yirmi bin ve yağlı bir sazanla doludur! Her taraf nar bahçeleriyle çevrilmiştir. Havuza narlar havzası denilmiştir ve suyun kenarında dindarların üzerinde durabi-

²⁷⁰ Adı geçen yazıtın imparator Hadrian'la bir ilgisi yoktur, sütunların adanmış olduğu Kral Şalmet'le ilgilidir.

²⁷¹ Sekizgen olmalı.

²⁷² 1 yarda 0, 92 metredir.

leceği, her zaman mevcut satıcıların sattığı mısırla “Dost”un balıklarını²⁷³ besleyerek onurlandırabileceği geniş bir kaldırım vardır.

Oswald Parry'in çizdiği Rizvaniye Camii.

²⁷³ İngiliz gezgin Ainsworth, bu balıkları Suriye'nin eski balık tapıcılığının bir kalıntısı olarak görür. Balığın Hıristiyan sembolizminin bu ibadetle bağlantılı olması imkânsız değildir. (Oswald Parry).

Enfes minareleri ve hafif kemerleri ile camiye bakan Sarazenik²⁷⁴ (Hıristiyan sanatıyla ilgisi olmayan) cephesinin büyük güzelliği, sadece sonbahar renklerine dönüşen güzel ağaçların koruları ve keyifli gölge ve serinlik hissi ile daha da artıyor. Havuzun bir ucunda zarif küçük bir köşk duruyor; bu köşk öğretmen ve öğrencilerinin yaşadığı binalarla camiye bağlantılıdır.

Urfa'nın Hıristiyanları

Kentte yaklaşık dört bin Ermeni ailesi, 500 eski Süryani, 500 Amerikalı ve birkaç Latin din değiştiricisi bulunuyor. Eski Ermeni yurdu sınırlarındadır ve son birkaç yıldır Ermenilerle ilgili şüpheleri neredeyse dayanılmaz bir noktaya taşınan Türk yetkililerle aralarında sürekli sürtüşme vardır. Hıristiyanların ifade özgürlüğü ve genel hoşgörüsündeki değişimi fark etmek en dikkat çekiciydi, çünkü biri Mar-din'den -resmen bir Süryani kasabası- Hristiyan nüfusun büyük bölümünü Ermenilerin oluşturduğu Urfa'ya gelmişti. Bunun, burada bir yabancıyı karşılamaya daha güneydeki şehir sakinlerinden çok daha gergin ve daha az açık bir şekilde hazır bulduğum Süryaniler üzerinde etkisi var. Yeni güzel kiliselerinde yer alan kitapları ve diğer şeyleri göstermeye de o kadar istekli değillerdi. Kilise Aziz Petrus ve Aziz Pavlus'a adanmıştır ve çoğundan çok daha büyüktür, Ermenilerininki gibi, Batılı plandan sonra daha çok inşa edilmiş, nefleri ve koridorları oldukça ayırdır. Ermeni kilisesinde, diyakozun tereddütle gösterdiği Efendimiz tarafından Abgar'a gönderilen bir resim²⁷⁵ vardır. Geç Rönesans tarzında,

²⁷⁴ Sarazen (Latince: Saracen), Haçlı Seferleri sırasında Avrupalı savaşçılar tarafından Müslümanlara takılan ve "Hristiyan olmayan" anlamına gelen ad.

²⁷⁵ Orijinal geleneklere göre Sarazenler tarafından Konstantinopolis Mahkemesi'ne 12.000 kilo gümüş ve 200 Müslüman esirin kefareti ve Edessa Eyaleti için sürekli bir ateşkes karşılığında satıldığı söyleniyor. (Oswald Parry).

Mesih'in basılmış başı görünen bir mendildir. Daha ilginç olanı, zengin çerçevesi ve Yetmişler'den biri olan Aziz Thaddeus tarafından boyandığı söylenen Kutsal Bakire ve Çocuğun resmidir. Bu iki kilise, doğudaki modern zamanlarda inşa edilmiş en iyiler arasındadır ve büyüklükleri ve genel karakterleri, Porte'nin²⁷⁶ egemenliği altındaki Hıristiyanların genel konumundaki gelişmeye tanıklık etmektedir.

Bütün şehri görünce, buranın çeşitli kilise ileri gelenlerini çağırarak, akşam yemeği için piskoposa döndüm ve Doğu'da böyle bir sürecin gerektirdiği tüm formalitelerle vedalaştım, lojmanında kaldığımız duvarsız kiliseye çekildim. Bahçeleri ve çeşmeleriyle keyifli bir mekândı ve Birecik'e doğru erken bir başlangıç yapmak zorunda kaldığımız için üzgündük.

Urfa haklı olarak dünyanın en eski şehirlerinden biri olduğunu iddia edebilir. Yıllar boyunca İbrahim ve Laban'ın yurdu, 1500 yıl sonra *Antiochea ad Callirrhoen* adı altında bir Makedon kasabası olarak tekrar önem kazandı.

*“Terah, oğlu Abram'ı, Haran'ın oğlu olan torunu Lut'u ve Abram'ın karısı olan gelini Saray'ı yanına aldı. Kenan ülkesine gitmek üzere Keldanilerin Ur Şehri'nden ayrıldılar. Harran'a gidip oraya yerleştiler.”*²⁷⁷

Urfa'nın yaklaşık yirmi beş mil güneybatısında ve Haran'ın on mil batısında bulunan, Asurlular, Grekler ve Romalıların karayolu üzerinde iyi sulanan ve cazip bir yer olan Seruc ilçesi, daha sonra Romalılar tarafından *Batnae* veya *Batna Sergi* olarak biliniyordu. Batnae ismi Süryanice kökenli olup “bir vadideki suların buluşması” anlamına gel-

²⁷⁶ Bu söz genel olarak Ermenilerle ilgili değildir. Onlarla ilgili emperyal politika, yerel etkilere ve Hıristiyanlara yönelik genel bir politika ile bağlantılı olmayan etkilere bağlıdır. (Oswald Parry).

²⁷⁷*Tevrat*, Yaratılış, XI: 31.

mektedir. Devasa aslanların kalıntıları, Asur krallarıyla olan bağlantısına işaret ediyor. Ancak bölge belki de en ilginç olanı Terah'ın büyükbabasının adını taşıyor. Terah Nahor'un babasıydı ve Tevrat'ın Yaratılış Bölümü XXIV. 10. ayette bu Haran Nahor'un şehri olarak çağrılmıştır. Şimdi Haran, İbrahim'in kardeşinin adıydı ve “*Haran, babası Terah henüz sağken, doğduğu ülkede, Keldaniler'in Ur Şehri'nde öldü.*”²⁷⁸

Bu nedenle, Urfa, Harran ve Seruc olmak üzere üç yer vardır ve bunların hepsi bu ülkeyi Kalde'deki eski evlerini terk ettikten sonra Atalar'ın yerleştiği ülke ile özdeşleştirmeye yönlendirecek isimler taşır. Keldanilerin asıl Ur'unun Babil ülkesinde olduğu ve Kalde'deki Varka ile Mukayir “ziftin yeri” ile özdeşleştirildiği genel olarak kabul edilir. Fırat'ın sağ kıyısında, “*Doğuya göçerlerken Sinear bölgesinde bir ova buldular ve oraya yerleştiler. Birbirlerine, ‘Gelin tuğla yapıp iyice pişirelim’ dediler. Taş yerine tuğla, harç yerine zift kullandılar.*”²⁷⁹ Ve görünüşe göre Babil'in inşa edildiği yer orasıydı.

İsimlerin kimliğinin yanı sıra, “İbrahim'in Anavatanı”nı Urfa'nın çevresindeki ilçe ile özdeşleştirmede yerel gelenek çok güçlüdür. Onun sevdiği balıklar burada, Nemrud'un onu ateşe attığı yer burasıydı. Birecik'in çok altında olmayan bir noktada Araplar, büyük babalarının Fırat'ı geçerken sığırlarının çoğunu kaybettiğini iddia ediyorlar. Yine Tevrat'ın anlatımına göre; İbrahim'in hizmetkârını İshak için bir eş aramaya gönderdiği Nahor şehriydi.²⁸⁰ Yakup, Rebekah'ın kardeşi Laban'la birlikte Padan-Aram ya da Mezopotamya topraklarında yaşarken buraya geldi.²⁸¹ Laban'ın gazabın-

²⁷⁸*Tevrat*, Yaratılış, XI: 28.

²⁷⁹*Tevrat*, Yaratılış, XI: 2-3.

²⁸⁰*Tevrat*, Yaratılış, XXIV: 10.

²⁸¹*Tevrat*, Yaratılış, XXVIII: 7.

dan kaçtığında, Arapların hâlâ Fırat olarak çağırdıkları büyük nehir, Perath veya Phrat'ın üzerinden geçti ve Laban onu yedi gün boyunca Gilead'a kadar takip etti ki, bu aslında “Güney Ülkesi”ne, yani Yakup'un yaşadığı Kudüs'ün güneyindeki ülkeye doğrudan giden yaklaşık 300 mil. Şimdi 300 mil, acelesi olan bir adamın yedi gün içinde kat etmesi muhtemel mesafe kadardır. Yine Yakup'un Kenan ülkesindeki Şalem'e gelmesi Padan-Aram'dandı.²⁸² Böylece Dr. Ainsworth, Urfa'nın hâlâ İbrahim'in evinin bulunduğu yeri işaretlediği sonucuna varıyor ve böylece Doğu geleneğinin Tevrat kitaplarında²⁸³ anlatılan tarih konusunda iyi bir rehber olduğunu görüyoruz.

Edessa'nın Tarihi

Urfa'nın ya da anılan adıyla Edessa'nın Makedon ve Roma işgalleri hakkında, buraya yakın Harran'la neredeyse kesinlikle aynı olan Charrae'de, Crassus komutasındaki Roma ordularının başına büyük bir felaket gelmesi dışında çok az şey biliniyor. Edessa (M. S. 14) şehri yeniden inşa eden II. Abgar'ın ikametgâhı oldu. İlk Abgar, Nisibis olduğu düşünülen Abgar Şat'da yaşadı ve Crassus'un yenilgisine katkıda bulunan adamdı. Bu, Eusebius'un Efendimiz'le olan yazışmasının yaygın olarak alınan hikayesini anlattığı halefiydi. Eusebius, Aziz Thaddeus'u şöyle anlatıyor: “*Mesih'in ölümden dirilişi ve cennete yükselişinden sonra, on iki havarıden biri olan Thomas, ilahi ilham altında, yetmiş öğrenci*

²⁸² *Tevrat*, Yaratılış, XXXIII: 18.

²⁸³ Bu bölgedeki Yezidilerin sayısıyla bağlantılı olarak, Arapların ve diğer yerlilerin Eyyub'un evi olduğu geleneğine sahip olmaları dikkat çekicidir. Güney kapısı yakınındaki Bir-Eyyub (Eyyub Kuyusu), bir “ziyaret” ya da hac yeridir; Eyyub Kitabı'nda Sabiiler (Eyüp I, 15) ya da Keldaniler (Bkz. Yezidiler hakkında bölüm) tarafından yağmalandığından bahsedilir. Ur-ateş veya ışık adı (Bkz. Yeşaya XXIV, 15), şüphesiz Keldanilerin eski yangınlarına atıfta bulunarak bunu desteklemektedir. Harran'da da aya ait bir tapınak harabesi vardır. (Oswald Parry).

arasında numaralandırılmış olan Thaddeus'u Edessa'ya İsa Mesih'in müjdesinin vaizi ve müjdecisi olarak gönderdi.”

Roma imparatoru Caracalla, Abgar'ın soylu evinin sonuncusunu zincirler içinde Roma'ya gönderdi. Daha sonra aynı şehir imparator Valerian'ın I. Şapur tarafından ele geçirilmesini gördü. Heraklius'un zamanında Sarazenlerin eline geçti ve M.S. 1097'de Baldwin komutasındaki Haçlıların prensliğini oluşturduğu 40 yıl hariç, o zamandan beri Müslümanlara tabi kaldı. Fetih dalgası Sarazenleri batıya doğru süpürürken, 1144'te Edessa, korkunç bir katliamla zaferini kutlayan Suriye Atabeglerinin prensi Zengi'nin önüne düştü ve böylece İkinci Haçlı Seferi'ne ilham veren ruh ve dehşeti uyandırdı. Yine belirgin konumu nedeniyle yıkıma sahne olmuş ve Moğol hükümdarı Hülagu ve dehşetli Tatar Timur tarafından harap edilmiştir. Urfa'nın eski adını yeniden iade eden Selçuklu²⁸⁴ Selim'in son fethi ile günümüze kadar sürdürülen sıkıntılardan belli bir rahatlamaya kavuşmuştur.

Edessa Üniversitesi

Ancak benim için en ilginç olanı, Urfa'nın beşinci yüzyılda büyük üniversitenin merkezi oluşudur. Nestorius'un Efes'te mahkûm edilmesinden sonra bu kadar çok taraftar kazandığı yer burasıydı ve nüfuzu öyle bir yüksekliğe ulaştı ki, 489'da İmparator Zeno okulu dağıttı. Cyril'in güçlü bir taraftarı olan Piskopos Rabbula, bir süre önce, öğretiyi bastırmak için çok şey yapmış ve böylece yazarlarını, özgürce hoş görüldüğü yer olan İran'a sürmüştü. Zeno tarafından kapatılan okul, eski ihtişamının küçük bir kısmı ile günümüze kadar kalan bir başka büyük din öğretimi merkezi olan Nisibis'e devredildi. Ancak her iki yer de Yakubi Sürya-

²⁸⁴ Sultan I. Selim, Selçuklu değil Osmanlı hükümdarıdır. Urfa 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

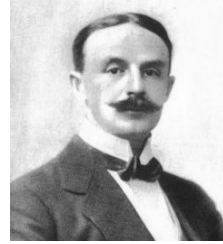
nilerin eline geçmiş ve Nesturiler Dicle'nin bu tarafında fiilen ortadan kaybolmuşlardır.

Son olarak, Edessa, bunlardan daha büyük biri, Apostolik²⁸⁵ günlerden beri, ilahilerini söyleyen ve yazılarına günü-müzde de saygı duyan Süryani Kilisesi tarafından onurlan-dırılan diğerlerinin ötesinde bir adam olan Süryani Aziz Efraim'in vatanıydı. Edessa yakınlarında güney tarafında gömülü olduğu söylenir ve mezarında kutsal Ökaristi Sürya-niler tarafından kutsanır. Bu nedenle, sevgili öğretmeni Nu-saybinli Aziz Yakup da geldi; altıncı yüzyılda Eski Süryani Kilisesi'ni birleştiren başka bir Yakup da geldi. Nesturi öğre-tisini Doğu'ya getiren büyük öğretmenlerden İbas ve Barşav-ma ile Cyril'i en büyük babalardan biri olarak kabul eden, bir kilisenin siperi olarak yaşayan ve Edessa Piskoposu ola-rak yetiştirilen Yakub Baradey'in aynı şehirden gelmesi gariptir.

²⁸⁵Apostolik kelimesi Türkçe'de "İsa'nın havarilerine ilişkin" anlamına gelir.

İNGİLİZ GEZGİN ELY BANNISTER SOANE'NİN NOTLARINDA BİRECİK, URFA VE SİVEREK

Binbaşı Ely Bannister SOANE.
(1881-1923). İngiliz gezgini, siyasi yöneticisi ve istihbarat subayı.

Genç bir subay olarak, Soane ilk kez İran'a 1902 yılında gitti. Şiraz kentinde Farsça ve Kürtçe öğrendi. Şii-İslam eğitimi aldı. Ayrıca Türkçe ve Arapça da konuşuyordu.

Soane, 1907 yılında Mezopotamya ve Kürdistan seyahatine çıktı. Önceden Müslüman olup Mirza Gulam Hüseyin Şirazi adını alan Soane, Süleymaniye ve Halepçe'ye gidip orada bölgedeki güçlü Caf Aşireti reisi Osman Bey'in karısı ünlü bir yönetici olan Adile Hanım'ı etkiledi ve onun kâtipliğini yaptı. Bağdat ve Mendeli'deki görevlerinden sonra İngilizler tarafından Xaneqin'i idare etmek üzere atandı. Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar kimliğini saklamayı başaran Soane, 1914 yılında İngilizlerin Irak'a girmeleri üzerine, İngiltere'nin bölgedeki "istihbarat subayı" olarak görev aldı.

Avustralya'da Lynette Lindfield ile tanışıp evlendikten sonra 1919 yılında Güney Kürdistan'a Birleşik Krallık adına yöneticilik yapmak için döndü. Bu sırada önceki bağlantılarını kullanarak civardaki aşiretlerin güvenini kazandı. 1923 yılında denizde veremden öldü. Soane'nin makale ve kitapları şunlardır:

- 1- "A Southern Kurdish Folksong in Kermanshah Dialect" *Journal Royal Asiatic Society*, 1909: 35-51.
- 2- "Notes on a Kurdish Dialect, the Shadi Branch of Kermanji", *Journal Royal Asiatic Society*, 1909: 895-921.
- 3- "Notes on a Kurdish Dialect, Sulaimania (Southern Turkish Kurdistan)", *Journal Royal Asiatic Society*, 1912: 891-940.
- 4- *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise. With Historical Notes of the Kurdish Tribes and Chaldeans of Kurdistan*, London 1912.
- 5- *Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language*, Londra 1913.
- 6- *Elementary Kurmanji Grammar*, Bağdat 1919.
- 7- *Kitab-i Awalamani Qiraat-i Kurdi*, ed. E.B. Soane, Bağdat 1920.
- 8- "A Short Anthology of Guran Poetry", *Journal Royal Asiatic Society*, Ocak 1921: 57-81.
- 9- "Notes on the Phonology of Southern Kurmanji", *Journal Royal Asiatic Society*, Nisan 1922: 191-226.
- 10- "The Tale of Suto and Tato "Kurdish Text with Translation and Notes", by B. Nikitine and the Late Major E. B. Soane, *Bulletin, School of Oriental Studies*, V. III, Pt. I, 1923.

FIRAT'TAN DİCLE'YE EDESSA (URFA) VE AMİD (DİYARBAKIR)²⁸⁶

Ertesi sabah Membic'ten²⁸⁷ çok erken ayrıldık ve yolda giderken başka arabaların da burada gecelediklerini fark ettik.

Çok dik bir yerden aşağı inerken hızımız kesilinceye kadar alçak tepelerin arasından birkaç saat iyi bir tempoyla gittik ve küçük bir tepeyi dönerken hayli fazla bir genişliği olan kızgın, telaşla akmakta olan Fırat aşağıda belirdi. Dolambaçlı ve tehlikeli yollardan geniş bir kıyıya vardığımızda henüz yeni gelmiş yarım düzine araba gördük ve zamanla Membic'ten yola çıkmış bir grup araba gelip durdu; tamamı 12 olan bu arabalar sıraya girmiş ve atları eyersiz, daha çok ortasından ikiye bölünmüş yüksek Pruvalı uzun bir gemiye benzeyen tekneyle karşı geçirilmeyi bekliyordular.

Kalabalık yolcu grubu gecikmenin kaçınılmaz olduğunu görünce öncelikleri göz önünde bulundurarak dostça bir düzenleme yapmak istediler. Ne yazık ki arabaların yarısının Urfa Polis Şefi tarafından kendisini, eşyalarını ve ailenin kadınlarını taşımak için kiralanmış olduğunu öğrendik ve -yol arkadaşlarının söylediğine göre- şimdije kadar çok da aceleci davranmayan polis şefi kılıcını savurarak karşıya geçmeyi bir düzene sokmaya çalışan bizlere döndü ve şirketi, öncelik konusunda zaten ipucu olması gereken kendi varlığı sırasında bu tür bir düzenlemeyi teklif ettiği için azarladı.

²⁸⁶ Soane, Birecik, Urfa ve Siverek ile ilgili notları, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk. Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, (İngilizceden çev. Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul 2007) adlı kitabının üçüncü bölümünde yukarıdaki başlık altında vermiştir. Soane'nin notlarında günün tarihi ve şehirler için özel başlıklar verilmemiştir, ancak onun 1909 yılında bölgemizden geçtiğini tahmin ediyoruz.

²⁸⁷ Bugün Kuzey Suriye'de antik bir şehir. Ayı zamanda Haleb'in ilçesi. Roma dönemindeki adı "*Hierapolis Bambyce*" Türkçede Münbiç olarak bilinen bu şehir, Birecik'in 55 km. güneyindedir.

Bütün eşyaları ve kadınlarla beraber ilk önce o gidecekti ve kendisine para verenler de verdikleri miktara göre onu takip edeceklerdi. Türk ve Ermeni sürücüler huysuz görünüşü ve saldırgan tutumundan öylesine ürkmüşlerdi ki çoğu -parayla sıra alma teklifini duymazdan gelerek- biraz öteye gidip, bir an önce uzaklaşmasından memnun bir halde öğle yemeğini yemeye başladılar. Yine de para sızdırma girişimlerinden gözü korkup parayı ödeyen iki araba dolusu Urfalı Hıristiyan parayı ödeyip bir öğle sonrası boyunca karşıya geçtiler.

Geride kalanlarımız kimin önce gitmesi gerektiğini düzenledik ve beklememiz gereken saatleri Doğu'da boş zamanı geçirmenin en iyi yolu olan uykuyla geçirdik.

Biz en sonuncular olarak karşıya geçmeden önce neredeyse güneş batmak üzereydi ve Fırat vadisinin geniş ovasında bulduk kendimizi. Her şeyi karşıya geçirdikten sonra koşumları bağlayıp yola çıktık. Kervansaraya vardığımızda. Buranın efendi, eşyaları ve onu takip edenlerle dolu olduğunu gördük; böylece bu kötü durum karşısında en iyisini yapıp yatacak daha iyi bir yer bulacağımıza dair şansımıza güvenip yola devam ettik.

Şoför yolun hemen kıyısındaki koni şeklinde çatıları olan bir grup evi gösterdiğinde, bir ovayı baştanbaşa geçmiş ve ay ışığında yavaş yavaş tepelik bir bölgeden tırmanıyorduk ve ahaliyle konuşmak için durduk.

Görünüşe bakılırsa Arap olan iki iri yapılı adam dışarı çıktı, ancak daha bir düzine kelime konuşmuşlardı ki Kürt olduklarını anladık. Bu, şoförle benim burada kalmaya karar vermeme yardımcı oldu ve bu geceyi burada geçirmemizi kabul eden Kürtler, Ermeni, Türk veya Araplardan daha iyi ev sahipleridirler. En sonunda, bir grup çocuk ve koyun,

kiler olduğu anlaşılan bir yerden çıkarılırken, buradaki en iyi odanın benim hizmetimde olduğu söylendi. Üç basamak çıkıp dar ve karanlık bir koridordan geçtikten sonra, yüksek koni çatılı yanmakta olan çalı çırpının dumanından görünmeyen bir odada buldum kendimi.

Kürtler, arkası kesilmeyen bir şakalaşma ve neşe içinde, birbirlerine çelme takarak eşyalarını içeriye taşıdılar ve hepsini odama koyup kendileri yerleştirdiler. Bu mezra yaklaşık 15 erkek ve kadın nüfusa sahipti ve beş dakika içinde bunların hepsi etrafıma toplandılar. Biri Türkçe biliyordu ve beni Türk zannederek Türkçesini bende deniyordu; ama onlara Türkçe anlamadığımı söyleyerek Kürtçe karşılık verince hayli hoşnut oldular ve beni bir Kürt kardeşleriymişim gibi selamladılar. Başka aşiretten olsa da (bunlar Milli Aşireti'ndendi) yine de bir vatandaştı ve bir misafir olarak davranılması gerekiyordu. Ve bu sade insanlar hemen o hoş kadim Kürt konukseverliğini sergilediler. Çok az şeyleri vardı, fakat en iyi kümes hayvanını ziyafet için kurban ettiler. On kişiye yetecek kadar yumurta da hazırlanmıştı.

Ev sahibi olarak oturan muhtar dışında herkes bir şeylerle meşguldü. Biri odanın ortasında ateş yakıp keskin kokusuyla beraber kasvetli ortamı daha kasvetli hale getirdi; bir diğeri su getirdi –sert rüzgârda kuyuya gitmek için dışarıya çıkmama izin vermeyeceklerdi. Biri çay için su ısıtırken, diğerkadaşları kesilen kümes hayvanını yoldular ve pişirmeye başladılar. Arta kalan iyi pişmiş yumurtaları ertesi günkü yolculuğum için koydular. Bu sade ve samimi insanlara bu şekilde yük olduğum için utandım, bildiğim tek şey onların gözünü açmak için bulunabileceğim herhangi bir girişimin mutlak şüphıyla karşılaşacağıydı. Sadece onlarla değil bütün Suriye ile tek iletişim aracı Kürtçe olan bir adam hakkında ne düşünebilirlerdi? Diğerk yandan, çay ve sigara

gibi isimleri dışında hiç bilmedikleri lüks şeyler için gösterdikleri minnettarlığın vicdan azabından ağır geldiğini fark ettim.

Kürtler bir ırk olarak esprili ve şakacı, eşek şakalarını çok seven bir halk; fakat bunlar bu özellikleriyle şimdiye kadar görmüş olduklarımdan çok öteydiler. Sohbet devamlı kahkahalı gülüşlerle geçiyordu; meraklı oluşları, özel ifadeleri, her şeye dokunma alışkanlıklarına rağmen davranışlarının tamamı gayet net bir şekilde fazlasıyla samimi ve iyi ifade edilmiştir. Saat 10 civarında yakışıklı bir adam olan muhtar herkesin tüymesini ve uyumama izin verilmesini istedi ve eski bir ateşli silahın sapıyla harekete geçerek yatmaya gittiler.

Genç bir kadın içeri girip sessizce ince bir sürgün demetiyle içeriyi süpürmeye başladığında yatmaya hazırlanıyordum. Doğal olarak oturdum ve biraz şaşkınlıkla onu seyretmeye başladım ve ara verip benimkinin yanına serdiği bir yatak çıkardığında bu şaşkınlığım azalmadı. Neredeyse, açıkça odayı paylaşmak olan niyeti üzerine bir şey söyleyecek durumdaydım, ancak akşamki ahbablarımdan birinin içeriye girmesiyle durum kurtarılmış oldu. Beni otururken gördü ve sanki az önce olup bitenler çok sıradan şeylermiş gibi niçin yatmadığımı sordu ve yarım ağızlı sorulara verdiği cevaplardan kendisinin ev sahibi, odayı süpürenin eşi olduğunu öğrendim ve yatmaya elverişli iki oda olduğu için geceyi benim yanımda geçireceklerdi. Bu prosedürü öylesine sakın ve gerçekçi bir tarzda anlatıyor ve yapılması çok normal bir şeymiş gibiydi ki, tamamen ataerkil bir gelenek olan bir şey üzerine bir şey söyleyemedim, söylemek de istemedim. Öğrendiğim bir şey de bir Türk veya Arap olmam halinde bana arabada uyumamı söyleyecekleri oldu; ama Kürt olunca, özel oda verilmişti. Zavallı adam da ev sahipliğinin

bazı yazılı olmayan kurallarını bozmuş olabileceği ihtimaliyle biraz utandı, ama eşiyile birlikte rahat olmaları için elimden geleni yaptım ve gerçek anlamıyla birlikte yattık.

Sabahleyin erkenden kadın tarafından uyandırıldım, kocası hâlâ uyuyordu. Küçük eşyaları kendisi arabanın içine taşıdı ve sonradan 2-3 köylü gelip ağır eşyaları yüklediler. Son olarak muhtar göründü ve yola çıktığımızda, o yürekten elveda diyen kalın sesi kulaklarımda çınlıyordu. Bunlar karşılaştığım ilk Kürtlerdi; Türkiye ve İran'daki 125.000 mil karelik dağlarında yaşayan ve sınırlar dışındaki aşiretlerine rağmen Londra'dan sadece 14 günlük bir mesafede olan ama Ortadoğulu ırklar arasında en az tanınan büyük bir ırkın ileri karakollarıydılar. Her ne kadar Ortadoğu'daki ırkların en cesur, en bağımsız ve en akıllılarından biri olsalar da sadece kan davaları ve korkunç bir eşkıyalık eğilimi kara lekeleriyle lanetlenmişler.

Bir sonraki durağa giden yolumuz, Ermeni ve Milli aşiretlerinin yerleşik Kürtlerinin yaşadığı dalgalı bir ovadan geçiyordu.

Varacağımız yer olan Çarmelik (Büyükhan), çamur içinde ilerlediğimiz ve hızımız saatte yaklaşık yarım mil olduğu için hiç azalmayacakmış gibi duran uzak bir mesafeden görülebiliyordu. Aniden bardaktan boşanırcasına yağın yağmurlar bölgenin üzerinde dolaşmaya başladılar. Sanki tepelerden inmişler -yoğun kara bulut merkezlerinden inen karanlık yağmur birlikleri- ve hızla dağlara ve üzerlerinde asılı duran katı bulut kütlelerine doğru ilerliyorlardı.

Çarmelik Köyü

Yine de günbatımıyla beraber Çarmelik'e vardık ve küçük bir oda tuttuk. Köy bir Kürt köyüdü ve halk arasında en fazla konuşulan şey, bu bölgeyi uzun süre etkisi altına almış meşhur İbrahim Paşa'ydı.

Bu kanun kaçağı (babasını çok kötü duruma getiren Türk ihanetinden öç almak için bu işi yapan) o kadar kötü karaktermiş ki, Kürt olsun Arap olsun aynı şekilde kendilerinden olduğunu inkâr ediyorlar; Kürtler onun Arap olduğunu, Araplar da Kürt olduğunu ileri sürüyorlar.

Kendisine katılan grup veya kabadayı ve hırsızlar farklı kökenlendendi; Türk, Ermeni, Kürt ve Arap. Hepsi onun sancağı altında hizmet ediyorlardı ve herhangi bir aşiret veya halk farkı gözetmediğinden dolayı kendi akrabalarının -Milli Aşireti Kürtleri- bile düşmanlığını kazanmıştı.

Türk egemenliğindeki her kurnaz soyguncu ve dolandırıcı gibi o da Sultan'ın onayını satın almış ve yerel kuvvetlerin onu yakalamaya yönelik tüm girişimlerini gülünç hale getirebiliyor ve getiriyor da. Çoğunlukla kuzeye Mezopotamya ovasındaki sınıra giderdi ancak, herkesi kendisinden korkuttuğu güneydeki Viranşehir ve Harran'da da güçlüydü. Türkler kendilerini Meşrutiyet için hazırlamaya başladıkları dönemde bu güçlü eşkiya bir hileyle yakalandı ve öldürüldü ve heterojen eşkiya çetesi de dağıldı.

Çarmelik köylüleri, adamlarının köye gelen yolcuları nasıl takip ettiklerini, en iyi odalarında ağırladıklarını, yemek verdiklerini ve dinlenmesini sağlayıp bir iki tütün çubuğu içirdikten sonra gezdirdiklerini, sakince yolcuların eşyalarını kendi arabalarına yüklediklerini ve onları sonraki en yakın yere götürdüklerini anlatıyorlardı. Yapacakları misillemelerden öylesine korkuyorlardı ki, intikam amacıyla bir köyü yakıp yok ediyorlardı- hiç kimse karşı koymaya cesaret edemiyordu. Türk memurlar ve yetkililer de bu muamelelerine

boyun eğmek zorunda kalıyorlardı ve öyle ki, ateşin etrafına dizilmiş kalabalık, nefret edilen bir ırka ait olmaktan dolayı gördükleri muameleden aldıkları yenilgiye katlandıklarını ifade ettiler.

Sonuçta, İbrahim Paşa'nın Kürt akıncı gruplarının en başarılısı ve sayıca en güçlü olanıydı. Bir diğeri, Güney Kürdistan'da daha sonra tanıştığım, sadece eşkıyalık yapmak ve öç almak için oluşturulmuş Hemawend grubuydu.

Güneş doğarken sel yataklarından yukarıya doğru yavaş yavaş çıkıyor ve tepelerin arasından ilerliyorduk. O çok bakımsız ülkede, İran'da, arabayla yüzlerce mil yol kat ettim, ama dürüst olmak gerekirse o ırzına geçilmiş ve mutsuz ülkedeki en kötü yollar Türkiye'dekilerle karşılaştırıldığında asfalt döşeli bulvarlar gibi kalıyordu.

(...)

Saatlerce dar ve derin vadilerden tırmandık ve yamaçlardan gürültü patırtı içinde kaydık, sandık ve bilumum eşya sıkı sıkı bağlı olmalarına rağmen neredeyse düşüyorlardı.

Orada burada taşlar arasında ekilmeye elverişli küçük tarlalar vardı ve bahar vadiler arasında kalmış daracık yerleri yeşillendirmişti. Bir sonraki durağımız olan Urfa'ya yaklaştığımızda şu anda boş olan eskiden içinde yaşanılan mağaralar görülmeye başladı ve orada burada oymalı taşlar yerlerde yatıyordu. Yaklaşık iki mil boyunca içinden geçtiğimiz düz bir ovada, duvar ustaları için çamurun şimdiki yaygın olmadığı İslamiyet öncesi dönemle ilişkilendirilebilecek bir özellik taşıyan büyük kare bir yapının kalıntıları vardı.

Neyse ki yaşadığımız zorluklar aniden sona erdi, çünkü biraz sonra iyi yapılmış bir yolda bulduk kendimizi. Sanırım

bu yol Suriye’de yapılmış tek yoldu ve o da Diyarbakır’a kadar olması düşünölen askeri ve ticari yol projesinin bir parçasıydı. Urfa’nın birkaç mil kuzeydoğusunda bu yol bitti.

Yolda Müslömanları Asya’nın en uzak köşelerinden Mekke’ye kadar götüren tuhaf sadakatin bir kanıtıyla karşılaştık. Kıyafeti bana Doğu İnan’ın Horasan eyaletini hatırlatan yaşlı bir adam, uzun adımlarla yürüyerek bizim yavaş yürüyüşümüzden daha hızlı bir tempoyla tepeleri aşarak bize yetişti. Cesaret edip kendisine Farsça nereden geldiğini sordum; Mekke’den Buhara’ya dönmekte olan bir hacı olduğunu öğrendim. Yolculuğunun, yola ilk çıktığı andan oraya tekrar varıncaya kadar yaklaşık bir yıl süreceğini tahmin ediyordu. Yaşı 50 veya fazlasını gösteriyordu ama beklenebilecek en ufak bir güçsüzlük belirtisi göstermiyor ve sanki daha yeni başlamış gibi ilerliyordu, o gün dağlık yolda 20 mil yapmıştı.

Urfa

Urfa’ya yaklaştıkça yolun kenarında kötü durumdaki eski bir köprünün kalıntıları vardı. Bu, Hıristiyanlık öncesi denemde Edessa olarak bilinen Urfa’dan batıya uzanan orijinal yoldu. İnsanların Venüs ve Astarte’ye tapındıkları günlerde kare taşlarla döşenmiş bu yoldan Roma ve Part ordusunun askerleri geçmişti.

Yüksekçe bir dağın ayakları dibindeki Urfa birtakım tepeliklerin üzerinde duruyordu ve valinin iğrenç konutunu -Fransız tarzının bir taklidiydi- geçer geçmez şehrin antik yapısı kendisini göstermeye başladı. Her yerde kalıntıları bulunan muazzam duvarların tuhaf karalığı, şehrin ortasından geçen vadinin her iki kıyısını birbirine bağlayan köprülerin stili, tepesinde o siyahlaşmış taştan inşa edilmiş yapıların kalıntılarının bulunduğu kale höyükleri Edessa tarihi

hakkında bir şeyler anlatıyordu.

Yukarıda sözü edilen vadinin kıyısındaki büyük bir kervansarayın önüne yaklaşıp durduk ve delikli tepelerini veya Ermeni Mahallesi'ni oluşturan tepecik üzerinde kümelenmiş evlerin manzarasının seyredildiği bir gezintiye imkân veren geniş çatısının üzerindeki sıralı odalardan birini tuttum. Alışıldığının tersine, çatıya açılan ve bahçeyi gören odanın, caddeye ve kahvehaneye bakan pencereleri camsızdı. Kahvehanenin etrafı çevrili değildi ancak kervansarayın diğer tarafı olan asıl kahve odasının bir uzantısıydı. Kale hendegi kıyısı boyunca oturma sıraları konulmuş ve ağaçlarla hasır korunaklar güneş ışınlarını engelliyordu. Bu kahvehane ile kervansarayın duvarları arasında uzanan yol şeridi boyunca, şehrin mezatçıları her sabah bir avuç fişekten ata kadar akla gelebilecek her tür eşyayı satarak gösteri yapıyorlardı.

Mezatçı (doğrusu tellal) geçtikçe ve son teklifi bağırarak tekrar geçtiğinde kahvehanedeki müşteriler fiyat arttırımı yapıyorlardı. Çoğu durumda verdiği fiyat yüksek olunca, atı veya her ne olursa alıp sahibine geri veriyor ve ertesi sabah ederinin altında olacak hayvanı göstererek başka bir şeyle devam ediyordu.

Bu imparatorluktaki neredeyse bütün kentlerinde olduğu gibi, sokaklardaki nüfusun yarısı ve kahvehanelerin onda dokuzu ve köşelerde bekleyen aylaklar, tesadüfen de olsa hiçbir zaman hiçbir görevi olmayan üniformalı efendiler oluşturuyordu. Sonradan yaptıkları tek şeyin can sıkıntısı çekmek olduğunu öğrenecektim. Burada kahvehane ve tütün çubuklarının cazibesi belli ki seyyahın olası kuruşlarının cazibesine ağır basıyordu.

Türk olduklarını belli eden simgeler taşıyanların dışın-

daki nüfus Kürtler ve Araplardan oluşuyor. Kürtler, çoğunluğu Mamuretül Aziz²⁸⁸ dağlarından olmak üzere kuzeyden gelmişler; Araplar da Mezopotamya ovasında gelmişler ve muhtemelen kentin ilk sakinleri oldukları sanılıyor. Konuşulan dil Arapça ve Kürtçe. Kürtçeyi herkes anlıyor, çünkü her yerde olduğu gibi olağanüstü iktidar gücü ve dayanma gücüyle eski yerleşik dilleri yerlerinden ederek kendini kısım yabancı olan nüfusa dayatmış durumda.

Şehir büyük değil ama çarşısı çok kalabalık ve Valilik Konutu her zaman insanlarla dolup taşıyor. Birkaç ağacın bulunduğu bir meydanı var ve bir kısmının modern tarza uyarlandığı ve diğerlerinin de etrafına yeni duvarların örüldüğü yer yer eski yapılar bulunuyor. Tepelerin dibinde, burada birçok başarı sergilediği sanılan İbrahim'in Gölü (*Halilür Rahman Gölü*) göze çarpıyor. Su kaynağı bereketli, bakımsız olmakla beraber çevredeki manzarası güzel ve tepelerinin fantastik doğasının yanı sıra yakın civarda çok hoş bahçelerin olduğu söyleniyordu. Burası, Türkler ve onların kötü yönetimleri olmasa, yaşamın güzel çevre ve sağlama alınmış zenginlik içinde huzurlu olabileceği Asya Türkiye'sinde çok sık görülen yerlerden biri.

Urfa ya da Romalıların adlandırdıkları şekliyle Edessa, Asurlular döneminde Büyük Asur Devleti ve şu anda Kürdistan'ın batı sınırı olarak bilinen hemen kuzeyde dağlık bölgedeki "*Nairiler Ülkesi*"nin sınırlarında bulunuyordu ve adı, krallarının her zaman Semitik ismin Romalılarca bozulmuş şekli olan Abgarus olarak adlandırıldığı Osroene Krallığı'nın başkenti olarak duyduğumuz Roma fethine kadar bir şehir olarak karşımıza çıkmaz. Halkı Araptı ve Edessa başkent iken krallığın en kuzeydeki noktasını işaret ediyordu.

²⁸⁸ Bugünkü Elâzığ.

Urfa'da, başka bir benzerinin olmadığını düşündüğüm Kürt sigarasıyla tanıştım. Şekli muhakkak ki zorunluluktan doğmuştu, çünkü Kürdistan'da yetişen tütün yuvarlanıp normal sigaranın içine konulamıyordu. Sıkıştırıp ıslak tutmak ve sonra da yaprakları kıymak yerine Kürtler kuruttuktan sonra, alışkın olmayıp bu sigara kâğıdıyla içmeye çalışsana inanılmaz zorluk çıkartan kaba bir kâğıdın içine koymak üzere eziyorlar. Sonuçta, yapımı Diyarbakır ve Musul'daki yüzlerce kadına iş imkânı sağlayan özel bir kâğıt icat edilmiş.

Kâğıt normal bir sigara kâğıdından daha kalın daha kaba ve iki kata daha uzun ve giderek hafifçe incelen çubuk şeklinde birbirlerine yapışık halde kutularda satılıyor. İki buçuk santim eninde kalın kâğıttan uzun bir parça alınıp, dar tarafına sokulan ve doğal esnekliğinin yerinde koruduğu bir tamponun içinde yuvarlatılıyor. Sonra tütün yukarıdan içine dökülüyor ve yeterince salladıktan sonra kâğıdın kenarları, içindekilerin dökülmesini önlemek için içine kıvrılıyor. Bu tür bir sigaranın en büyük dezavantajı, tütün tamamen kuru olduğu ve küçük parçalar halinde olduğundan içildiğinde bir arada durmayarak yanan ucundan sürekli dökülüyor.

Urfa'da başka şey az içiliyordu ve bunu bildiğim için sonunda bunlara alışmak zorundaydım ve mümkün olabildiğince yeterli sigara elde etmeye karar verdim. Bu yüzden her yerde Türk Tekel ürünlerini aradım ve sonunda, Türkiye'de fiyatı sabit olan ve pazarlık yapmaya gerek olmayan tek ürün olduğu için satın almamın Kürt dostumu son derece etkilediği bir düzine kutu buldum; ayrıca yerli sigaralara göre çok pahalılar. Satın aldıklarım 3 pense 20 taneydi; yine de Kürt sigaralarının iki üç katıydı. Bu lüks alışverişim tanıdıklarımın, bana, İran sınır dağlarında onu gömünceye

kadar peşimi bırakmayan onursal efendi unvanını vermele-
rine neden oldu.

Urfa'dan Diyarbakır'a giden yol, Romalılar tarafından sırasıyla Masius ve Niphates olarak adlandırılan güneydoğuda Karacadağ ve kuzeydoğuya uzanan yüksek Kürdistan sıradağları arasında kalan orta bir yoldu. Birçok yerde yol Fırat'ın yakınına kadar götürüyor ve nehir kollarını taşıyan bir dizi vadiden geçiyordu. Yol boyunca bölgenin genel görünümüne, rüzgâr ve yağmurun büyük bir hız ve delici soğukla karşıdan vurduğu inişli çıkışlı yükseltiler hâkimdi. Aralık-tan Şubat'a kadar Siverek'ten Diyarbakır'a giden yolun geçilebilir olduğunu sanmıyorum. Nisan başında geçtiğimizde bile yakınlarımızda kar parçaları hâlâ duruyordu.

İlk yarısı yani iki günlük kısmı hariç diğer tarafta, harika Türk mühendisinin şeytani zekâsı, kayaları dağıtıp oraya yol adı verilmesi ve sonra bataklık zeminde bir metre balçığın bulunduğu ve yol olduğuna dair hiçbir işaretin olmadığı yere de yol denmesi için onu kandırmıştı. Hiçbir özelliği olmayan Siverek'ten başka duracak yer yok.

Siverek

Notlarıma bakınca, ovoidan bu kente yaklaşınca dikkate değer iki şeyin beni çok etkilediğini hatırlıyorum. Biri, her tarafı cam pencere, ön tarafta, tepesinde Türk bayrağı olan verandalı giriş kapısı olan kare şeklindeki beyaz binaydı. Bu orta Avrupa mimarisinin bir örneği olan, çevresindeki küçük yapılardan izole olmasıyla sahte bir önem kazanmış, soğuk, insanı mutsuz eden, sahte görümlü ve bu düzlükteki geniş arazide ve uzak mesafede son derece gelişigüzel yapılmış valilik konutuydu.

Modern Siverek siyah taşta yapılmış tek katlı evleriyle, her zaman burada yerleşik Kürtler ve Ermenilerin yaşadığı ortalama bir kent. Bildiğimiz sokaklar yok; derme çatma evler, aralarında pisliğin akmasını sağlayan arklar kalacak şekilde biçimde kmelenmişler. Yolcular mecburen, neyse ki kentin dışına kurulmuş ve kırık kapısından çölün grndėđ harap kervansarayda kalıyorlar. Halk alışılmışın dışında asık suratlı ve büyük bir yer olmasına rağmen satın alınacak bir Şey yok gibi görünüyor. Kervansaraya vardığımızda Őekerimin bitmiş olduğunu fark ettim, bu nedenle Şeker satın alabileceğim bir yer aramaya başladığımda oranın sorumlusu olan yaşlı Arap kadın bahçede kendi kendine hacamat yapıyordu. Kapıcı olarak çalışan Ermeniye sorduğum soru üzerine köşeyi döndükten sonra bulaşıcı hastalık geçirme olasılığı olan çamurların içinden yürüdüm ve dkknı buldum.

Pantolonumun paçalarını çamur banyosundan çıkararak, silahlı Kürtlerle doğru yol üzerinde münakaşa ederek ve sonunda, bahçesinde aniden yanıma yaklaşıp dinimi soran ama “Müslüman” yanıtını alınca kuşkuyla bana bakıp amenty okutan bir hocayla karşılaştığım bir cami avlusunda buldum kendimi. Duayı okuyarak onu memnun ettikten sonra kendisinden rehber olarak yararlandım. Ve onun yardımıyla, sahibinin daha girişken olduğu ve sadece değil Şeker çay ve sigara da bulduran ve fahiş fiyata satan ilkinе benzer bir dkkn buldum.

Ekmeک de buldum, ama sırf hocanın iyi niyeti sayesinde çünkü bu yabancı hacıya karşı sevecenliğini takınarak, beni alıp ekmeğin tandırda pişirildiği bir yere götürdü ve 10 tane-sini 2 pense satın aldı.

Allah'tan bir hortumun kırık bir su deposunu ve avlunun yarısını doldurduktan sonra çok miktarda suyu dışarıya akıttığı kervansarayın bahçesinde temiz su boldu. Bütün Kürt kadınları su ihtiyaçlarını karşılamak için buraya geliyorlardı ve ben çirkin de olsa bir kızı izlemek için kapımın eşliğinde bir saatimi oturarak geçirdim ve hiç görmedim.

Ertesi sabah yola çıkmamız hayli zor oldu, çünkü yerin Ermeni sahibi arabacıdan atın yemi için bir mecrediye ve benim bütün gece damlayan odam için de 1 sterlin istedi. Bir saatimiz kapıda tartışarak geçti. Aylak takımından yarım düzine Ermeni atların başına asılmış, biz de oranın sahibinin çığlıklarını ve dostça uyarılarını bastırmaya çalışıyorduk. Sonunda ya ödemek ya da orda kalmak zorunda bırakıldık. Bizi memnun eden şey kötü bir 5 piastre²⁸⁹ verip kurtulmamız onların da bir lirayı bozdurma zahmetine girmeleri oldu. Ve böylece, Hıristiyan ve paganlara özellikle de Ermenilere küfredip yola çıktık.

Ertesi gün yüksek ovalardan geçip Diyarbakır'a doğru ılık bozkırlardan geçtik.

²⁸⁹ Gümüş kuruşluk

İNGİLİZ GEZGİN VE AJANI GERTRUDE BELL'İN GÜNLÜK VE MEKTUPLARINDA CEYLANPINAR, HARRAN, URFA, BOZOVA, SURUÇ VE BİRECİK

Gertrude Lowthian BELL. (1868-1926). İngiliz arkeolog, sanat tarihçisi, gezgin ve ajan.

1868 yılında İngiltere'nin Durham şehrinde doğdu. Londra'da Queen's College'da öğrenim gördükten sonra 1887'de Oxford'da Lady Margaret Hall'ün Tarih bölümünden mezun oldu. 1891'de Farsça öğrenmeye başladı ve teyzesinin kocası Sir Frank Lascelles'in Tah-

ran'a elçi olarak tayin edilmesi üzerine 1892'de onun yanına gitti. Aynı yılın sonunda İngiltere'ye döndü ve bu seyahatine dair notlarını yayıma hazırladı. 1894'te *Safar Nameh, Persian Pictures* başlığı altında imzasız olarak yayımlanan ve İran ile Osmanlı Devleti hakkındaki görüşlerini Anadolu, İstanbul ve Bursa'ya dair kısa tasvirlerle anlatan bu küçük kitap ölümünden sonra 1928'de ve 1947'de yeniden basılmış, 1949'da da Almanca olarak yayımlanmıştır Bayan Bell birkaç yıl sonra da Hâfız Divanı'ndan bazı parçaları İngilizce'ye çevirmiş ve bunlar *Poems from the Divan of Hafiz* başlığı ile basılmıştır (London 1897, 1928). İran kültürünü bırakıp Arap âlemi ile uğraşmaya başlamıştır. Özellikle Arap aşiretlerinin, bedevilerin yaşayışları onu ilgilendirmiş ve bunun İngiliz Orta Doğu politikasına faydası olacağını düşünmüştür.

Bayan Bell 1893-1899 yılları arasında Almanya, İtalya, İsviçre ve Fransa'da seyahatler yaptıktan sonra ilk defa olarak 1899'da Kudüs'e gitti. Buradan 1900'ün haziran ayında yola çıkarak Suriye'yi dolaştı. 1902-1903'te Hindistan, Cava, Burma, Çin, Japonya ve Amerika'yı dolaştıktan sonra Orta Doğu gezisini 1905'te tekrarlayarak aynı yerlerden bir daha geçti ve bu gezilerde gördüklerini bir seyahatname biçiminde değil, daha çok çöl insanlarının yaşantı ve duygularını dile getiren bir üslûpla *The Desert and the Sown* başlığı altında bir kitap halinde yayımladı.

1905 yılında Filistin ve Suriye'ye yaptığı gezide Antakya-İskenderun üzerinden Anadolu'ya geçen Bayan Bell Payas'tan Konya'ya kadar uzanan bir inceleme gezisi yaptı. Her gittiği yerde çadır kurup at üstünde güç erişilir yerleri dolaşan bu İngiliz kadına bu azmi sağlayan itici gücün yalnız ücra yerlerdeki unutulmuş tarihi eserleri bulmak, incelemek ve tanıtmak olduğu sanılmamalıdır. Bayan Bell, o sıralarda dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nin durumunu yakından görmeyi ve elde edeceği bilgileri sırası geldiğinde bu devlete karşı kullanmayı daha o vakit tasarlamıştı. Yanından hiç ayırmadığı sadık adamı ise Fattuh adlı bir Ermeni idi.

1909 başlarında Halep'ten yola çıkarak güneye iner ve çölü geçip Fırat'ın batısında olan Ukhaydir Sarayı harabesine ulaşır. Daha sonra birkaç defa daha gittiği bu çok önemli kale ve saray kalıntısına dair *The Palace and Mosque of Ukheidir* adıyla büyük bir kitap yayımlamıştır. 1911'de yine Ukhaydir'de çalışmalar yaptıktan sonra Bağdat'tan kuzeye çıkarak Nusaybin ve Mardin üzerinden Silvan'a giden Bayan Bell yolu üstündeki Nestûrî kiliselerini inceler; Silvan'da da çalıştıktan sonra Diyarbakır üzerinden Viranşehir'e, oradan Resûlayn, Harran, Urfa, Bozova, Suruç ve Birecik'e geçer.

Hayatının sonlarına doğru yalnızlık ve bozulan sağlığının sürüklediği depresyonla birlikte Bağdat'ta 12 Temmuz 1926 tarihinde yüksek dozda uyku hapı alarak intihar etti. Cenazesine Irak kralı başta olmak üzere binlerce insan katıldı. Geride ise kan gölüne çevirdiği Orta Doğu'yu bıraktı.

Bayan Bell'in mektupların bir kısmı üvey annesi Lady Bell tarafından iki cilt olarak *The Letters of G. Bell* (London 1927) adıyla, bir kısmı da (ilk mektupları) Elsa Richmond tarafından *The Earlier Letters of G. Bell* (London 1937) adıyla yayımlanmıştır.²⁹⁰

GÜNLÜK VE MEKTUPLARINDAKİ GÖZLEMLERİ

Viranşehir

Diyarbakır üzerinden Viranşehir ilçesi sınırlarına giren Bayan Bell gözlemlerini şöyle anlatır:

“12 Mayıs 1911 Cuma. Saat 11.05'te İncirli Köyü'ne, 11.25'te ise sade bir yayla olan Mangesor (Haliliye ilçesine bağlı Bakımlı) Köyü'ne ulaştık. Saat 11.38'de bir nehri geçerek 12.15-12.40 saatleri arasında öğle yemeği yedik. 12.50'de dere kenarında bulunan Yedi Na'suk (Dinçkök) Köyü'ne ulaştık. Saat 13.30'da yine bir dere kenarında başka bir köy olan Çeçena (Çıralı Mezrası) Köyü'ne ulaştık. Saat 13.35'te ovada bulunan Kerun (Yukarıbağ) Köyü'ne geldik. Hacizeyd (Büyükcavuş) Köyü'nü geçerek saat 15.10'da Viranşehir merkezine ulaştık. *Martyrion* (Şehitlik) kalıntılarını inceledikten sonra saat 17.00'de kamp kurarak konakladık.²⁹¹ Viranşehir, Abdülhamid'le iş birliği yapan ünlü Kürt İbrahim Paşa'nın karargâhıydı.

²⁹⁰ Semavi Eyice, “Bell, Gertrude Lowthian” maddesi, *DİA*, V, 422-423.

²⁹¹ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-12>; M. Nurullah Parlakoğlu, *Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamya'sındaki Seyahatleri ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, 2018, s. 77.

Martyrion (Şehitlik) kalıntıları. (G. Bell Arşivi-1911)

13 Mayıs 1911 Cumartesi günü şehirden ayrılmadan önce çok çekici bir kişiliği olan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın dul eşi Hansa Hatun'u ziyaret ettim. Çok dikkat çekici bir kadındı. Güzelliğiyle ünlüydü; şimdi yaşlı olmasına rağmen, bunun izlerini yüzünün ince şeklinden ve başının görkemli duruşundan görebilirsiniz. Derin gözlerinde eski ateşinden bir şeyler vardı ve beni karşılamak için dışarı çıktığında "kaybeden değil kazanan biri gibi" görünüyordu. Birlikte evin dışında, bir pınarın kenarında, söğüt ağaçlarının arasında bir halının üzerine oturduk: sabahın erken saatleriydi, kadınlar söğüt dallarına asılmış derilerdeki ekşi lorları temizliyorlardı.²⁹² Biz onun durumunu ve oğullarının geri dönme olasılığını tartışırken ev halkının erkekleri geride durdu. Onların yokluğunda hâlâ çok büyük olan tüm mülkleri o yönetiyor. Elbisesinin üzerine uzun bir Avrupalı erkek paltosu, onun üzerine de bir Arap pelerini giymişti; başında

²⁹² Lady Bell (sel. and ed.) *The Letters of Gertrude Bell*, London 1927, Vol. I, s. 303; ayrıca bkz. <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/1/gb-1-1-1-21-14>

ise siyah ipekten ince bir rulo ile bağlanmış ipek bir başörtüsü olan erkek kefiyesi vardı. Onu uğurladıktan ve ata bindikten sonra arkama baktım. Söğüt ağaçlarının altında baş örtülü bir şekilde durdu ve derin gözleriyle bana baktı; çok çarpıcı bir figürdü. Biz uzaklaşırken Fettuh “*Rical!*” yani “*o bir erkek*” diye mırıldandı.

Kervan saat 6.10’da yola çıktı ben de yardım Fettuh ile birlikte 7.15’te şehirden ayrıldım. 10 gün önce Habur’daki Fedaği Şemmar’a Nusaybin tarafından gelen bir Şemmar baskını olduğu için kendisine eşlik eden zaptiyelerimin ruh halleri oldukça bozuktu. Saat 8.15’te Hansa Hatun’a ait olan Atşana (Elgün) Köyü’ne ulaştık. Köydeki höyüğün çevresinde muazzam taş bloklardan inşa edilmiş büyük bir surun kalıntıları bulunuyordu.²⁹³

Ceylanpınar

Bayan Bell, seyahatinin devamında Ceylanpınar ilçesinin sınırlarına girer. Gözlemlerini şöyle anlatır:

“Yol üzerinde herhangi bir köy yoktu. Saat 12.00-12.30 arasında Kabr el Ebyad (Beyaz Mezar) adlı köyde öğlen yemeği yedik. Saat 13.30’da Tel Kahurt’a ulaştık. Tepenin isminin ham tütün benzeri bir bitkiden almıştır. Saat 15.15’te sol tarafta kalan Tel Cevlani ile sağ tarafta kalan Tel Zatum arasından geçtik; Tel Zatum’un ardında Kepez veya Arapça Ga’ara adında büyük ve uzun bir höyük bulunuyor. Saat 16.10’da Resülayn’a (Ceylanpınar) ulaştık.

Kervan saat 17.00’de geldi. Çerkezlerin beyi ve çekici bir adam olan Hasan Ağa ile çay içtik. 6-7 yaşlarında bir çocukken Dağıstan’dan gelmiş. Bu Çerkezler buraya gelene kadar

²⁹³ <https://gertrudbell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-13>, ayrıca bkz. Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 78

bir yıl boyunca yol almışlar. Sulak ve mısır gibi çalıları olan bu yeri gördüklerinde yeniden bir araya gelmişler fakat sonra gayri meskûn bu çölün yaşamak için güç bir yer olduğunu anlamışlar. Önce hepsi Habur'un aşağısına yerleşmişler, ardından Resûlayn'a çekilmişler. Buraya gelenlerin çoğu da tamamen çekip gitmiş. Hasan Ağa Dağıstan'a geri dönmek üzereymiş ve dediğine göre Çeçenlerle Ruslar kardeş gibiymiş. Bay Andrus buraya demiryolu gelmezse onların büsbütün ayrılacak olmalarından korkuyor. Şu anda Araplar onlara ilişmeye cesaret edemiyor çünkü İbrahim Paşa ile araları çok iyi. İyiden iyiye yozlaşmış olan hükûmetten şikâyetçiler.²⁹⁴

14 Mayıs 1911 Pazar günü Atlarımızı aşağıya, üzerinde bulunduğu Circib Çayı'nın yıkadığı muazzam bir mevki olan Tel Halaf'a doğru sürdük. Sonra Hasan Ağa'nın damadı Arslan Ağa, Bay Andrus ile beni misafir etti. Ardından bütün bölgenin etrafını dolaştık. Suyunu Habur Nehri'nden alan iki adet gölcük ve büyük bir kükürt kaynağı gördük. Burada bundan ayrı en az iki kasaba daha var. Biri Kepez'in altında, diğeri Hititlere ait bir yerleşim yeriymiş. Çerkezler ilkin yukarıdaki gölcüğün aşağı tarafında yerleşmişler, şimdiyse köylerini yarım saatlik uzaklıkta daha kuzeyde gölcüğün yukarısına inşa etmişler. Çaya kadar bir süre okuyup yazma işleriyle uğraştım. Daha sonra kamp kurduğumuz alanın kuzeyinde muhtemelen bir Bizans kasabasına ait harabelelerin etrafını dolaştık.²⁹⁵

15 Mayıs 1911 Pazartesi günü yola çıktık. Kılavuz kıtlığından dolayı iyi bir ücret önersem bile kılavuz bulamadım;

²⁹⁴ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-13>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 79

²⁹⁵ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-14>; Parlakoğlu, adı geçen tez, aynı yer.

zaptiyeler de yol hakkında hiçbir şey bilmiyordu; bu yüzden tek başına sadece beni yönlendirecek bir pusula ve bir haritayla yola çıktık, kervan da saat 6.15'te arkamızdan geldi. Saat 7.30'da yola çıktık Tel Harbe mevkiinde Circib Çayı'nı geçtik, yolda Fedâğî ve Bakkara aşiretlerine ait göç eden kervanlarla karşılaştık. Bakkara kervanındakiler Deyrizor yöneticilerinden saklanıyordu. Korkarım ki Habur'daki Şemmar'ın çoğu Bağdat'a değil Deyrizor'a ait oldukları iddiasıyla yönetimin vergisinden kaçıyordu.

Su anda Hasan Ağa'nın peşimizden gönderdiği Hamza adında genç bize ulaştı. İyi ki de geldi, çünkü muhtemelen bir yol bulabilirdik ama su çok azdı ve bulunması da kolay değildi. Hamza bizi uzun bir turdan Şeyh Nasır Köyü'ne götürdü. Saat 12.00-13.45 arasında Kazıktepe mevkiinde bir mola verdik. Resülayn'da mısır kalmadığı için orada biraz ot bulup atlara verdik. Saat 14.15'te höyük üzerinde mezarlar ve kuzeyde harabe bir yerleşim olan Şeyh Nasır'a vardık. Saat 15.35'te içinde bir miktar su olan ancak çoğunlukla çekirgelerle dolu olan ve Oppenheim'in Ümmü Şaharib dediği yere geldik. Ama Hamza bu ismi 16.30'da ulaştığımız birkaç kuyunun bulunduğu yer için kullandı. Saat 17.45'te Tel Kamr (Gömertepe) adlı yere ulaştık. Buradaki sarnıçta su vardı ama otları azdı.²⁹⁶

Harran

Bayan Bell yolculuğunun bundan sonraki kısmına Harran ilçesi sınırlarında devam eder:

“16 Mayıs 1911 Salı günü saat 5.35'te yola çıktık ve aynı çorak tepeleri aştık. Saat 8'de Kasr el Benat ve Kasr Antar olarak bilinen iki harabeye ulaştık, ilki güneyde, kare şek-

²⁹⁶ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-15>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 79-80.

linde taştan bir kale, ikincisi ise görünüşe göre bir kasaba, dış kısmı kısmen yuvarlak, iç kısmı ise Korint sütun başlıklarının izlerini taşıyan buna benzer bir şey. Bu ikincisinin Justinianus'un surlarının bir parçası olduğunu düşünüyorum. Oppenheim'ın Tell Sahal dediği yer burası olmalı. Saat 9.30'da Şa'ib Şahr'a vardık, çok büyük harabe bir kasaba, taştan inşa edilmiş, (cinlerin mesken tuttuğu) çok sayıda mağara, bazı mezarlar, bazı evler var. Doğu ucunda koridorları olan ancak apsisi olmayan kiliseye benzeyen bir bina vardı, ancak doğu tarafında hiç yarım kubbe yoktu. Kuzey Suriye binası gibi iki katlı taş evler vardı. Her yer Karageçililere ait ölmüş koyunlarla doluydu. Saat 11'de buradan Urfa'ya giden ve ovada ekinleri olan Kaysların daha büyük bir kampına geldik. Atlara yem vermek için 13.10'a kadar kaldık ve ben bir kaya parçasının altında öğle yemeği yedim, kitap okudum ve uyudum. Hava çok sıcaktı. Derken Kays aşiretine mensup iki kişinin Urfa'da satmak için beraberlerinde getirdikleri malzemelerle bize doğru geldiler. Onlardan semen (Arapça sade yağ) satın aldık. Susuzluktan ölmek üzere olan bir köpek yavrusunu kurtardık ve onu ilk köye kadar taşıdık.

Saat 15.55'te Cebel-i Tekttek'in (Tekttek Dağları) kenarına geldik (ama ondan önce aşağıya doğru inmeye başlamıştık) ve höyükler ve çamurdan yapılmış köylerle dolu büyük ovayı ve ötesindeki Urfa tepelerini gördük. Ortada minareleriyle büyük Harran höyüğü var. Saat 16.30'da sağ ve sol taraftaki köyler Tell Çeşme ve Abu Khazzaf (Çağbaşı) vardı. Tepenin yamacı şih (yavşan otu) ile kaplıydı; sonra ekinlerin durumu da çok kötü idi. 5.10'da Resm el-Cibbun'a (Coşanlar Mezrası), Ümmül Busat'a (Yaygılı Köyü), solda Tell el-Ganem'i (Yünlüce Mezrası) gördük. Daha sonra güneybatıda saat 17.25'te Curunabuzeyt'e, 17.50'de Şükürali'ye, 18.00'de

Tantana'ya ve 18.50'de ise Harran'a ulaştık. Şehir büyük taş surlarla çevrili ve tamamı harabe idi. Camide kamp kurduk. Harran'ın İbrahim'in Rebeka ile buluştuğu yer olduğu söylenir, her halükârda Yahudi kabileleri Kenan'a buradan göç etmişlerdir ve ovaya dağılmış devasa köy höyükleri buranın erken dönemdeki öneminin bir göstergesidir. Oraya Erken Abbasi dönemine ait çok görkemli bir caminin kalıntılarını görmeye gelmiştim. Burada Beni Zeyd'in iki çamurdan yapılmış kerpiç köyünden başka bir şey yoktu.²⁹⁷

Harran Ulu Camii kalıntıları (G. Bell Arşivi-1911)

Geceyi burada geçiren Bayan Bell, ertesi sabah erkenden kalkarak Harran'ı dolaşır ve gözlemlerini şöyle anlatır:

“17 Mayıs 1911 Çarşamba. Saat 5.45'te sıcaklık 16 derece. Güneş sıcak bir sis içinde yükseliyor. Camiyi fotoğrafladım. Tüm eserler Arap mimarisi, ancak bazı kesilmiş ve kesilmemiş akantuslar (biri çelenkli) Amida dönemi eserlerinin ustaca taklidi ancak oldukça farklı yaprak kesimleri var. Ayrıca Samerra desenlerinin uyarlandığı büyük sütun başlıkları var. Devasa sütunlar sanırım antik dönemden kalma. Gördüğüm tek kaide Arap'tı ama başlıklardan biri (Akantus: Kenger yaprağı) antik olabilir. Çok yıpranmıştı. Sonra güzel kalenin ve oldukça geç dönemden kalan küçük caminin

²⁹⁷ <https://gertrudbell.ncl.ac.uk/d/gb-2-12-5-16>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 81; Bell, a.g.e., s. 305.

fotoğraflarını çektim. Burada çok eski bir ay inancı vardı, muhtemelen İbrahim kadar eski; İmparator Julianus ölümcül seferine çıkmadan önce tanrıçaya yakarmak için gelmişti.

Kervan saat 8'de, biz de 8.45'te yola çıktık. Rehber ya da asker yoktu ama yol oldukça açıktı. Neredeyse her höyüğün yanında bir köy var, sarnıcın suyu çok iyi. (Harran'ın suyu biraz acıdır.) Yolumuza devam ederek saat 9.35'te Tel Hınta (Buğdaytepe) ve 10.15'te Minare Köyü'ne ulaştık.”

Harran konik evleri (G. Bell Arşivi-1911)

Urfa

Gezinin bundan sonraki kısmı Urfa merkezinin sınırları içinde kalmaktadır. Bayan Bell günlüğüne şöyle devam eder:

“Saat 10.50'de Keçikıran'a, 11.35'te Mezyed'e (Tokoğlu Mezrası) ve 12.10 ile 12.40 arasında Nehr el-Kut üzerindeki köprüye ulaştık. Saat 13.15'te büyük Sultantepe'ye, 14.15'te Hancığaz'a ve 15.45'te ise Urfa'ya ulaştık. Biz gelmeden önce

küçük bir fırtına havayı temizledi. Urfa dağın eteklerinde zarif bir şekilde uzanıyor. Şehrin içinden geçerek saraya gittik; burada Deyrizorlu bir polis memuru bizi, teraslarında kamp kurduğumuz, kasabanın yukarısında Edhem Paşa tarafından yaptırılan terk edilmiş gazinoya götürdü. Kaldığımız yer içinden su akan küçük bir köşk gibiydi ve çok güzel bir kamp yeriydi.²⁹⁸ Bir zamanlar kafe olan ama artık kullanılmayan teraslı bir bahçede kamp kurdum.

18 Mayıs 1919 Perşembe. Polis efendiyle şehri gezmeye gittik. Sarayın şimdi bir çeşme olan başlığı muhtemelen 6. yüzyıla ait. Ulu Camii'nin Hıristiyanlardan kalma olduğu söylenen çok kenarlı bir kulesi vardır. Avluyu çevreleyen duvarlarının bazı kısımları eskidir. Doğu tarafında bir eyvan ve şeyhlerin odalarının bulunduğu zarif bir avlu var. Cami kapılarından birkaçının üzerinde Urfa'ya özgü sütunlar üzerinde küçük kubbeler vardır. Hasan Paşa Camii'nin avlusundan kutsal balıklarıyla mübarek dere akıyor. Müftü ile karşılaştık, durdu ve bizimle konuştu. Kelimelerin anlatamayacağı kadar mükemmel olan mübarek alana gittik ve İbrahim'in havuzundaki balıkları besledik. Günü burada geçirdim: burası çok güzel bir yer ve Harran ve Hierapolis gibi Doğu tarihinin en sönük sislerine geri dönüyor ve buranın anısını, avlanamayan balıklarla dolu kutsal havuzda saklıyor. Bunlar bir zamanlar tanrıça Atargatis'e adanmışlardır. Havuzu, camisi ve selvi ağaçlarıyla Türkiye'de gördüğüm en güzel yerlerden biri. Balıkları besliyormuş gibi davranarak orada uzun zaman geçirdim ama gerçekte, çölde geçen yorucu günlerden sonra berrak suların, ağaçların ve zarif kulelerin güzelliğinden uzaklaşmanın imkânsız olması nedeniyle öyle davrandım.²⁹⁹

²⁹⁸ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-17>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 83.

²⁹⁹ Bell, a.g.e., aynı yer; <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/1/gb-1-1-1-21-14>

Hasan Paşa Camii içinden akan su. Sağ tarafta Rahimiye Medresesi'nin giriş kapıları görünüyor. (G. Bell Arşivi-1911)

Rızvaniye Camii ve Halilürrahman Gölü (G. Bell Arşivi-1911)

Halilürrahman Gölü'nün güney kıyısındaki konaklar. (G. Bell Arşivi-1911)

Cami çok eski değil, ancak güney tarafındaki kulenin Erken Hristiyan dönemine ait olduğunu söylemeliyim. Zeliha Gölü'nün yan tarafındaki bir kahvehanede oturduk. Sonra yukarıya kaleye doğru çıktım, oradaki sütunların fotoğrafını çektim. Ardından Bey Kapısı'na gittim. Orada eski surun iyi durumda olan daire biçiminde bir burcu ile dışarıda daha çağdaş bir sur içerisine inşa edilmiş Kûfi yazıların bulunduğu bazı kitabeler var. Mutasarrıf vekilini -asıl mutasarrıf şehir dışındaymış- ve jandarma komutanını ziyaret ettik. Aşağıya indim ve Midyat'tan gelip Yemen'e gitmekte olan bir taburun fotoğrafını çektikten sonra öğle yemeğimi yemek için geri döndüm. Büyük bir coşku var. Burada Bay Gracey ile karşılaştık, yukarıya çıkıp onun eşile çay içtik, orada da Antep'ten gelen Doktor Trowbridge ile tanıştım. Hastane-deki Almanları göremedim. Gracey'lerle akşam yemeği yedim.

Bu yer sadece bir yıl önce ölmüş olan Bayan Shattock'un anlarıyla dolu. Görme Engelliler Okulu dikkat çekiciydi. Türkiye'nin her yerinden kızlar ve kadınlar bu okula geliyorlar. Urfa'da büyük ölçüde Bayan Shattock'un sayesinde Hıristiyanlar bir irade ile askeri hizmete alınmışlardı. Buradaki dil Türkçe'dir.³⁰⁰

19 Mayıs 1919 Cuma. Saat 7.00'de yola çıktık. Yolumuz kısmen ekili olan ve fazla ilgi çekmeyen inişli çıkışlı bir araziden geçiyordu. Hava gerçekten çok sıcak oldu ve bu sabah güneş doğmadan önce, hava hâlâ serinken yola çıktık. Saat 9.50'de güzel bir sarnıcın bulunduğu ancak köyün olmadığı Firuz Paşa Hayrat'ına ulaştık. Burada Seruc yolundan ayrı-lıp tepelerden geçen bir patikayı takip ettik. Adamlarımın

³⁰⁰ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-18>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 84

haber aldığı çok sayıda Mardinli ve Halepli katırcıyla karşılaştık. Saat 10.50'de Karaseki'ye geldik. Burada altı mühendisle birlikte Meissner Paşa³⁰¹ ile karşılaştık. Durdum ve onunla konuştum ve onu oracıkta sevdim. Şammo da onunla, mutlu değil çünkü masraflardan sorumlu adamı sevmiyor. Sonra Selim'in başında olduğu kervanla karşılaştık ve onunla konuşmak için durduk. Çok çorak tepeler geçtik. Saat 12.30'da yolda bir yağmur suyu sarnıcına rastladık.

13.50'de, geçen iki sene süresince bölgeye güvenliğin geri gelmesiyle birlikte şu sıralarda yeniden iskân edilmiş olan Resulhub'a (Özgedik Köyü) vardık. Saat 15.40'ta küçük bir dere ve üzüm bağları olan Mağaracık (Överler) Köyü'ne ulaştık.³⁰²

Bozova

Bayan Bell'in yolculuğu bundan sonra Bozova ilçe sınırlarında devam eder. Gözlemlerini şöyle anlatır:

“Saat 15.15'te Çarmelik'e vardık ve burada büyük bir tepenin kenarlarında kamp kurduk. Köyde bir dere ve birkaç ağaç, mısır tarlaları ve bir üzüm bağı var. Hava çok sıcak.³⁰³

Suruç

Yolculuğun bundan sonraki kısmı Suruç ilçesi sınırlarında devam eder:

“20 Mayıs 1911 Cumartesi. Saat 5.45'te Ağaca Köyü'ne (Taşbasan Mezrası) ve 6.00'da Belik Köyü'ne ulaştık. Saat 6.15'te sağ tarafında küçük bir gölet olan yeri (Çakırlı

³⁰¹ Heinrich August Meissner.

³⁰² <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-19>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 84-85

³⁰³ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-19>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 85

Mezrası) geçtik. Saat 6.30'da güneyinde büyük bir höyüğün bulunduğu Abamor Köyü'ne (Aşağı Karıncalı) ulaştık. Köyün yanında bir dere (Kırmıt Çayı?) geçiyor. Saat 6.40'ta Ganem'in (Yukarı Alacak Mezrası) kuzeyinden geçerek 7.10'da Hacılı Köyü'ne ulaştık. Saat 7.20'de Hacılı'nın güneyindeki Medirbaz (Yukarı Yeniçağ) Köyü'ne ve 8.25'te Cerdo (Ağırtaş) Köyü'ne ulaştık.”

Birecik

Yolculuğun bundan sonraki kısmı Birecik ilçesi sınırlarında devam eder.

“Saat 9.00'da Kulaksız Mezrası'na ve saat 10'da bir tepenin kenarındaki Ararat Mezrası'na ulaştık. Burada Fırat'a kadar güzel bir manzaramız vardı. Buradan geniş bir araba yolu var ama üzerindeki köprülerin çoğu yıkılmış. Bunlardan birinin altında 10.50-11.25 arası öğle yemeği için durduk. Hava çok sıcaktı. Kervan bizi yakaladı ve geçti. Saat 14.00 gibi Birecik'in yukarısındaki pınara geldik ve dik kasabadan aşağıya doğru yürüdüm -içine girene kadar hiçbir şey görmüyorsunuz.- Kaleyi fotoğrafladım, Kaymakam'a mesaj bıraktım, nehir kenarındaki kafede buzlu şerbet içtim ve sonra feribotla karşıya geçtim. Bir mezarlığın yakınında çadır kurduk. Bu tarafta bir kasabadan iz yok. Kaymakam ve komutan bizleri ziyarete geldi.”³⁰⁴

Birecik, Fırat geçitlerinin en ünlülerinden biridir. Romalı General Crassus burada, Harran'daki yenilgiye uğramak için nehri geçti: 5. Lejyon'un kartalları kayıklardan oluşan köprüden geriye doğru döndüler, ama o bu alametlere aldırış etmediler. Kale, kılıç gibi uzun ve dar, yüksek bir kaya sırtı-

³⁰⁴ <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-20>; Parlakoğlu, adı geçen tez, s. 85-86.

nın üzerinde duruyor; kasaba güneydeki dik nehir kıyısı boyunca eteklerinde toplanmıştır.³⁰⁵

Birecik kalesi. (G. Bell Arşivi-1911)

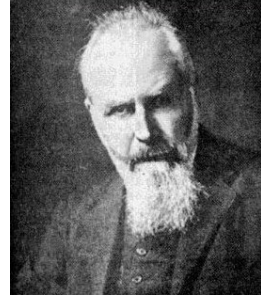
Birecik'te liman (G. Bell Arşivi-1911)

³⁰⁵ Bell, a.g.e., s. 305-306; <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/1/gb-1-1-1-1-21-14>

İNGİLİZ WIGRAM KARDEŞLERİN GEZİ NOTLARINDA URFA

William Aigner WIGRAM (1872-1953). İngiliz rahip, yazar ve gezgin.

1872 yılında İngiltere'nin Hetfordshire şehrinde doğdu. Babası Rahip Woolmore Wigram'dır. King's School, Canterbury ve Trinity Hall'de eğitim gördü. 1897'de papaz olarak atandı. 1902'de Canterbury Başpiskoposu'nun Süryani Hıristiyanlara yönelik misyonuna katıldı. Van'daki bir okulda öğretmen olarak görev yaptı.

1912 yılında İstanbul'a taşındı. 1914 yılında görevle ilgili seyahatlerine dayanarak kardeşi Edgar ile birlikte *The Cradle of Mankind* adlı kitabı yayınladı.

16 Ocak 1953 tarihinde Salisbury'de öldü. Doğu Kilisesi ile ilgili kitaplar yazdı.

1. *The Doctrinal Position of the Assyrian or East Syrian Church*, 1908.

2. *An Introduction to the History of the Assyrian Church or The Church of the Sassanid Persian Empire 100-640 A.D.*, London 1910.

3. *The Cradle of Mankind; Life in Eastern Kurdistan*, 1914; 2nd ed. 1922; 3rd ed. 1936.

4. *Intercommunion with the Assyrian Church*, 1920.

5. *Our Smallest Ally*, 1920.

6. *The Assyrian Settlement*, 1922.

7. *The Separation of the Monophysites and more*, 1923.

8. *The Assyrians and Their Neighbours*. London 1929.

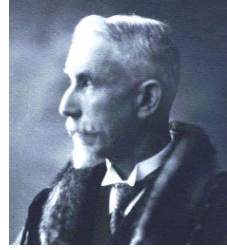
9. *Hellenic Travel*, 1947.³⁰⁶

Birecik ve Urfa gözlemlerinin anlatıldığı *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan* adlı kitap İbrahim Bingöl tarafından Türkçeye tercüme edilerek, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam* adıyla 2004 yılında Avesta Basın-Yayın tarafından yayınlanmıştır.

Adı geçen kitabın 1936 baskısında Birecik ve Urfa bölümünün anlatıldığı 16-23. sayfaları tarafımdan tercüme edilmiştir.

Edgar T. A. WIGRAM (1864-1935). İngiliz mimar, ressam ve gezgin.

Sir Edgar Thomas Ainger Wigram, Woolmore Wigram ve Harriet Mary Ainger'in oğluydu. Cambridge'deki Trinity Hall'da eğitim gördü ve 1886'da mezun oldu. ARIBA mimarıydı ve Great Northern Demiryolu Şirketi için pek çok iş yaptı. 1920'de kuzeninin yerine 6. Baronet Wigram oldu. 1926 ile 1927 yılları arasında St Albans Belediye Başkanı olarak görev yaptı ve St Albans Mimarlık ve Arkeoloji Derneği'nin Başkan Yardımcısı ve ardından Direktörü olarak görev yaptı.³⁰⁷

Wigram Kardeşler 1913 yılında bölgemize gelmişlerdir.

BİRECİK VE URFA GÖZLEMLERİ

... Seruc Köyü yakınlarında Mezopotamya'nın büyük ovasının eteklerine ulaşıyoruz. Düzlükler güneye doğru göz alabildiğine uzanıyor. Ancak yolumuz sola doğru kıvrılıyor

³⁰⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/William_Ainger_Wigram

³⁰⁷ <https://somesetandwood.com/artist/edgar-thomas-wigram>

ve kuzeye doğru uzanan büyük dağ silsilesinin ilk ve en alçak inişli çıkışlı tepelik arazisine giriyor.

(Romalı General) Crassus'un ordusunun enkazları, M.Ö. 53 yılında Partlar tarafından uğradıkları büyük yenilgiden sonra bu mahmuzlardan bazılarında sığınmış olmalıydılar. Savaşa adını veren Carrhae, 25 mil kadar güneydeki düzlüklerin ortasındaydı ve savaşın asıl sahnesi biraz daha güneydeydi: ama yenilmiş birlikler, takipçilerinden kaçabilecekleri tek sığınak olan dağlara çıktılar ve burada son askeri birlikler kuşatıldı ve silahlarını bırakmaya zorlandı.

Carrhae Romalılar için uğursuz bir yerdi, çünkü sadece 300 yıl sonra aynı yerde benzer bir felaket daha başlarına geldi. Burada 260 yılında İmparator Valerian, o zamana kadar Araslı Partların topraklarını devralmış olan Sasani Pers kralı I. Şapur tarafından yenilgiye uğratıldı ve esir alındı. Romalıların anlattıklarına göre talihsiz İmparator'un canlı canlı derisi yüzülmüştür; ancak Persler daha inandırıcı bir şekilde onun esir tutulduğunu ve Şuşter'de Karun Nehri üzerindeki büyük köprünün yapımında çalıştırıldığını anlattılar. Her iki rivayet de ölümünden sonra derisinin doldurulduğu ve Seleucia Ctesiphon'daki sarayda korkunç bir hatıra olarak muhafaza edildiği konusunda hemfikirdir.

Tepelerden biraz içeride izimiz Birecik'ten Urfa'ya uzanan büyük taş kaplı yola rastladı. Bu yol, gittiği yere kadar, herhangi bir ülkede iyi olarak adlandırılabilir bir yoldur: ancak sadece Urfa'nın yarısı tamamlanmıştır; Birecik'e giden yolun yaklaşık üçte biri kadar bir yerde, vurduğumuz noktadan çok uzak olmayan bir yerde zamansız bir şekilde sona erer. Bununla birlikte, kalan bölüm bize çok iyi hizmet etti ve yolculuğumuzun son üç saatinde, kasabanın arkasından ayrılan dolambaçlı kayalık bir vadiden geçerek güzel bir tarzda ilerledik.

Doğu şehirleri genelde gezginler için bir hayal kırıklığıdır. Gerçekten de pitoresktirler, ancak öylesine bakımsızdırlar ki cazibelerinin büyük bir kısmı kaybolur. Şurada burada birkaç güzel özelliğe sahip, sadece bir yığın kulübeden ibarettirler. Hatta Konstantinopolis'in kendisi için, Halîç'e yaklaştığını gören bir gezginin yola çıkmasının daha iyi olacağını söylendiğini duymuşuzdur; çünkü daha yakından yapılan her inceleme, beraberinde yeni bir hayal kırıklığı getirir. Ancak Urfa, istisnalardan biri olarak gösterilebilir. Mezopotamya'nın en güzel şehri olduğu tartışılmaz. Esas olarak taştan inşa edildiği için, haraplığında bir asalet vardır ve yırtık pırtık süslerini aristokrat bir havayla giyer.

Urfa tepelerin hemen eteğinde, iki kalın kireçtaşı burnu tarafından yarı yarıya çevrelenmiş olarak uzanmaktadır. Şehrin üst kısmı bu iki burun arasındaki körfezde toplanmış, alt ve büyük kısmı ise ovaya açılmıştır. Büyük ölçüde Roma işçiliği olan antik surlarla neredeyse çevrilidir; camileri, minareleri ve tüm önemli binaları neredeyse tamamen zengin altın-kahverengi taştan inşa edilmiştir. Sokaklar elbette dar ve dolambaçlıdır; ancak burada ve orada mimari süslemenin birçok izini korur ve evlerin arasında ve çevresinde selvi ve diğer ağaçlar büyür. Bir zamanlar Hıristiyan katedrali olan ana cami,³⁰⁸ eski bir Bizans bazilikasıdır ve üzerinde dikkat çekici bir şekilde asil bir sekizgen kule yükselmektedir. Mevcut Ermeni kilisesi³⁰⁹ de çok eskidir, ancak Ermenilerin iddia ettiği gibi Birinci Yüzyıl'a ait olduğu söylenemez.

Kentin batısındaki burun, şimdi sadece bir kabuktan ibaret olan, ancak konumundan dolayı heybetli olan ve

³⁰⁸ Ulu Camii.

³⁰⁹ Azize Meryem Ana Kilisesi, şimdi Selahaddin Eyyubi Camii.

eskiden bir tapınak revakının parçası olan iki yüksek Roma sütunu ile taçlandırılmış antik kale ile taçlandırılmıştır. Kasabaya doğru tepe sarpıtır, ancak diğer tarafta eğim kademelidir ve buna göre bu yüzün tamamı, iki dönüş ucuyla birlikte, dünyanın herhangi bir yerinde bulunan en muhteşem kuru hendeklerden biri tarafından savunulmaktadır. Sağlam bir kayadan oyulmuştur ve kenarları tamamen diktir; şu anda bile yaklaşık otuz fit derinliğinde ve otuz fitten az olmayan genişliğindedir. Eskiden iki ya da üç yerden dar ahşap asma köprülerle geçilebiliyordu ve bu köprülerin geçişi sağladığı yan kapılar hâlâ duvarlarda görülebilmektedir. Bu hendeğin hangi dönemde inşa edildiğini belirlemek için kendimizi yeterli hissetmiyoruz. Duvarlar kısmen Sarazen, kısmen Roma ve kısmen de Sasani dönemine aittir; şu anda son derece harap durumdadırlar ve çok zorlu bir yüksekliğe sahip değildirler.

Urfa klasik çağlarda Edessa adıyla bilinirdi ve Rabbimize mektubu Apokrif ³¹⁰ İnciller arasında yer alan Osroene kralı Abgarus'un başkentiydi. Bu hikâyeye bir efsaneden daha fazlasıdır, çünkü dördüncü yüzyılın başlarından kalmadır ve her ikisi de yetkilerini Edessa'daki kraliyet arşivleri arasında bizzat inceledikleri çağdaş belgelerden aldıklarını iddia eden tarihçiler Eusebius ve Khoreneli Moses tarafından anlatılmaktadır. Bize kralın nasıl cüzzam hastalığına yakalandığını ve kendi ülkesinin hekimleri ve büyücüleri tarafından nasıl boşuna tedavi edilmeye çalışıldığını anlatırlar. Sonunda Celileli Peygamber İsa'nın Yahudiye'de yaptığı mucizeleri nasıl duydu ve O'na nasıl elçiler gönderdi, gelip hastalığını iyileştirmesi ve halkını eğitmesi için O'na nasıl yalvardı ve aynı zamanda O'na imansız Yahudilerin nefre-

³¹⁰ "Doğruluğuna güvenilmeyen"

tinden güvenli bir sığınak teklif etti. Bu elçiler, Aziz Yuhanna'nın Müjdesi'nde, Yerusalıml'e (Kudüs'e) zaferle girdiği gün Filipus tarafından Rabbimiz'le tanıştırdıkları belirtilen "bazı Grekler"di ve Abgarus'a, zamanı geldiğinde Elçilerinden birinin Edessa'ya gönderileceğine söz veren sözlü bir mesaj (ya da bazılarına göre Rabbimiz'in Thomas'a yazdırdığı gerçek bir mektup) getirdiler.

Bu nedenle, Göge Yükseliş'ten kısa bir süre sonra Elçi Thaddeus, Thomas tarafından Osroene'de Söz' duyurması için gönderildi. Geldi ve Abgarus'u czzamından iyileştirdi; bunun üzerine kral ve tüm halkı İmanı benimsedi. Thaddeus Ermenistan'a ve Doğu Mezopotamya'ya geçerek Part ya da Süryani, günümüzde "Nesturi" olarak adlandırılan kiliseyi kurdu.

En azından bu efsanenin, Roma Kilisesi'nin kuruluşunu Petrus'a atfeden efsane kadar iyi doğrulandığını söyleyebiliriz ve Büyük Yakup için İspanya'yı ya da Arimathea'lı Yusuf için Britanya'yı iddia edenlerden çok daha iyi. Bu hikyeler, her halkrda birbirleriyle çelişkili olmadıkları için kendi lehlerinedir. Batı'da Petrus ve Yakup kabul edilirken, Doğu geleneği Thomas, Thaddeus ve Bartholomeo ile yetinmektedir. Uydurma öykülerde yalnızca ünlü isimlerin yer alması beklenirdi.

En azından İncil'in Edessa'ya neredeyse Apostolik çağlarda getirildiği ve Edessa'nın Doğu'yu müjdeleyen vaizler için ana dağıtım merkezini oluşturduğu tarihsel olarak kesindir.

Abgarus'un zamanında Osroene, Part ve Roma imparatorlukları arasında bir tür tampon devlet oluşturuyordu ve kısa bir süre sonra tampon devletlerin olağan kaderini yaşadı ve Roma İmparatorluğu tarafından emildi. Edessa, yeni

efendileri altında önemli bir sınır kalesi olarak yer aldı ve Sasani Pers kralları ile Roma Bizans imparatorları arasında uzun süren savaşlarda birçok kuşatmaya dayandı. Ayrıca büyük bir eğitim merkeziydi, ünlü bir üniversitenin merkeziydi ve sonunda 489 yılında Bizans imparatoru Zeno tarafından Nesturilik sapkınlığıyla lekelendiği gerekçesiyle bastırıldı.

Ancak Edessa, Batılı tarihçilerin gözünde, Haçlı Seferleri tarafından şimdiye kadar elde edilen en doğudaki fetih olması nedeniyle özel bir ilgi kazanmıştır. Godfrey de Bouillon 1097 yılında Antakya'ya ulaştığında, kardeşi Baldwin civardaki ülkeyi yağmalamak üzere yola çıkan tümen ordularından birinin komutanıydı. Haçlı reislerinin çoğu bu yağma seferleri sırasında kendilerine küçük prenslikler kazandılar; ancak (Kont) Baudouin'in şansı hepsinden daha iyiydi, ancak daha iyi hak edilmiş gibi görünmüyordu. Doğuya, Edessa'ya doğru ilerledi ve bu kentin, Haçlıları coşkuyla karşılayan ve Baudouin'i halefi olarak kabul eden küçük bir Hıristiyan kral tarafından yönetildiğini gördü. Bu karşılama ve evlat edinmenin ne kadar gönüllü olduğunu tespit etme imkânımız yok. Muhtemelen zavallı Hıristiyan hükümdar (Toros) kendine yardım edilemeyeceğini hissetti. Her halükârda, kısa bir süre sonra bir ayaklanmada öldürüldü (Baudouin'in göz yumduğundan şüphelenmeden değil) ve ikincisi onun odasında hüküm sürdü.

Godfrey'in 1100 yılında ölümü üzerine Baudouin Kudüs kralı oldu ve prensliğini kuzeni Baudouin du Bourg'a devretti. O da 1118'de Kudüs'ün başına geçti ve bir sonraki Edessa kontu, kahramanlıklarıyla ülkedeki her Müslümana korku salan, iyi ve yaşlı bir savaşçı olan Joscelyn oldu. Ne II. Baudouin ne de Joscelyn'in şansı yaver gitti. Her ikisi de Edessa yakınlarında Halep Prensi Belek tarafından esir

alındı ve birlikte Harput'un güçlü kalesine hapsedildi. Joscelyn kaçmayı başardı ve kısa süre sonra Belek'i savaşta kendi elleriyle öldürme mutluluğuna erişti; ancak Baudouin yedi yıl boyunca tutsak kaldı.

Joscelyn 1132'de öldü ve yerine zayıf ruhlu oğlunu bıraktı ve bundan sonra Haçlıların talihi çok hızlı bir şekilde kötü gitmeye başladı. İlk istilalarının zamanı iyi ayarlanmıştı; çünkü son büyük Selçuklu Sultanı Melikşah iki ya da üç yıl önce ölmüş ve imparatorluğunu dört oğlu arasında tartışmaya bırakmıştı. Böylece bir süredir Müslümanları Hıristiyanlara karşı birleştirecek tek bir büyük hükümdar yoktu. Ama şimdi Musul'da Atabek Zengî tarafından yeni bir güç inşa ediliyordu; onun ve halefleri Nureddin ve Selahaddin'in yönetiminde bu güç her geçen yıl daha da korkunç bir hal alıyordu. Zengi 1144'te Edessa'yı kuşattı ve Kudüs kraliçesi Melisende yardım gönderecek gücü kendinde bulamadı. Zengi kulelerden birinin altını oyarak surları aştı; akıncılar uçan garnizonu kaleye giremeden yakaladılar ve ayırım gözetmeyen bir katliam Hıristiyan egemenliğinin sonunu getirdi.

Urfa'nın gerçek koruyucu azizi Ata İbrahim'den başkası değildir; çünkü Müslümanların hepsi Urfa'nın Keldanilerin Ur'u olduğuna içtenlikle inanırlar. Burada İbrahim'in beşiği³¹¹ ve (Hıristiyanların bakmasına asla izin vermedikleri) mezarı vardır; ayrıca tüm şehirlerinin en önemli manzarası olan İbrahim Havuzu da vardır.

İbrahim'in Havuzu, hiç durmayan bir kaynak tarafından beslenen büyük bir taş depodur. Bir tarafında İbrahim Camii'nin (Hıristiyanlar tarafından da dokunulmazdır) kubbeleri ve minareleri, diğer tarafında ise dindar Müslümanların

³¹¹ Burada Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağara kastediliyor olmalı,

yıkanmak için havuza indiği basamaklar yükselir. Havuzda İbrahim'in sazanları yaşar. Su kesinlikle onlarla doludur. Mabetlerinde kaldıkları sürece kimsenin onları yakalamasına izin verilmez; ancak bir ucundan akan dereye girmeye cesaret edebilirler. Onları beslemek dindarca bir davranış olarak kabul edilir ve büyük şişman oburlar, kıyı boyunca yürürken bizi takip eder, başlarını sudan çıkararak bir avuç haşlanmış mısır için yalvarırlar. Onlara cömertçe bir şeyler verdiğimizde öyle bir hücum oluyor ki, birçoğu arkadaşlarının sırtında kendi bedenlerinden dışarı fırlıyorlar ve üzülerek eklemeliyim ki, çoğu zaman o kadar ölçüsüzce tıknıyorlar ki, felçli bir kriz geçiriyormuş gibi göbekleri yukarıda, soluk soluğa yüzüyorlar.

İbrahim'in havuza olan ilgisi nefis bir efsaneyle açıklanmaktadır. Nemrut tarafından emredildiğinde ateşe tapmayı reddetmişti ve kudretli fatih o kadar öfkelenmişti ki, onu kendi elleriyle kale kayasının zirvesinden, aşağıda onu kabul etmek için tutuşturduğu yanan ateşli bir fırının içine fırlattı. Nemrut için bile uzun bir atış olmasına rağmen İbrahim yara almadan düştü ve ayaklarının dokunuşuyla pınar fişkırdı ve kızgın fırını söndürdü.

Eğer bu açıklama yeterince tutarlı görünmüyorsa, ilkel Paganizmin çok daha makul bir hikâye anlattığını kabul edebiliriz. Havuz eskiden Suriyeli balık-tarıca Derketo'ya (Dagon, Atargatis) aitti. Onun soyundan gelen sazanlar bugüne kadar havuzun sularında yaşamaktadır.

VENEZUELALI SUBAY VE GEZGİN RAFAEL DE NOGALES MENDEZ'İN GEZİ NOTLARINDA SİVEREK VE URFA

Rafael de Nogales MENDEZ. (1877-1937). Venezuelalı Binbaşı, Gezgin, Yazar ve Savaş Muhabiri.

Asıl adı Rafael de Nogales Mendez olup, 14 Ekim 1877 tarihinde Venezuela'nın Taçira şehrinde dünyaya geldi. Büyük merak ve heves beslediği askerlik mesleğini tahsil etmek için 20'li yaşlarda Avrupa'ya gitti. Almanya'da Harp Akademisi'ni bitirdikten sonra, 1898 yılında İspanyol ordusuna katılarak Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı savaştı ve Yüzbaşı rütbesine yükseldi.

Gönüllü ve paralı asker olarak aralarında Irak, Filistin, Tunus, Mısır, Cibuti, Yemen'de olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde görev aldı ve çalıştı. I. Dünya Savaşı sırasında önce Belçika ve ardından da Fransız ordularında görev almak istemişse de Venezuela vatandaşlığından vazgeçmesi şart koşulduğundan bu ülkelerin ordularına katılamadı. Bulgaristan'da bulunduğu bir ziyaret sırasında tanıştığı Osmanlı'nın Sofya Büyükelçisi tavsiyesi ile Ocak 1915'te İstanbul'a geldi ve dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından kendisine Osmanlı ordusunda Tugay Komutanlığı görevi verildi.

Haydarpaşa Garı'ndan trenle, Osmanlı'nın Doğu Cephesi'ndeki görevine katılmak üzere Arnavut yaveri ile beraber yola düştü. Afyonkarahisar, Konya, Niğde, Nevşehir, Kayseri, Sivas, Erzurum, Muş, Bingöl, Varto, Hıms, Tatvan, Ahlat, Adilcevaz ve sonrasında Van Gölü'nden tekne ile Van şehrine ulaştı. Osmanlı'nın çok ünlü isimleri olan Talat

Paşa, Enver Paşa, Halil Bey ve Cevdet Paşa ile direk çalışarak sürekli irtibat halinde bulundu. Osmanlı ordusundaki dört yıllık görevi süresince gördüğü coğrafik, etnik ve sosyolojik durumları, yaşadığı ve bire bir edindiği askeri, siyasi, dinsel ve etnik tecrübeleri, ülkesi Venezuela'ya döndükten *Cuatro años bajo la Media Luna* = Hilalin Altında Dört Yıl, (1924), *El saqueo de Nicaragua* (1928) ve *Memorias de un Soldado de Fortuna* (1932) adlı İspanyolca kitaplarını yazdı. 10 Temmuz 1937 tarihinde Panama'da hayata gözlerini yumdu.

Nogales Mendez'in *Cuatro años bajo la Media Luna* adlı kitabının İngilizce çevirisi olan *Four Years Beneath the Crescent* (London 1926) adlı kitap, Vedii İlmen tarafından Türkçeye çevrilerek *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)* adıyla 2008 yılında Yaba Yayınları'nca bastırılmıştır. Bölgemizle ilgili notlar 118-122. ve 148. sayfalarda geçmektedir.

Mendez 1915 yılında Siverek ve Urfa'ya gelmiştir.

SİVEREK VE URFA GÖZLEMLERİ

Saat 11'de uzaktan Siverek Kasabası gözüksü. Kasaba yeşil bir çöküntünün içindeydi. Çevresinde bağlar bahçeler vardı. Siverek'te iki saatten fazla kaldım. Dizanteriyle birlikte ateşim de 40,5'a yükselmişti.

Buradan sonra yolun iki tarafında da köyler çoğaldı. Gece olduktan sonra Karakeçi adlı bir köyde atlarımızdan indik. Burası Fırat'a 40 km uzaklıktaydı. Orada seyyar hokkabazlara rastladık. Hokkabazlıkları ve danslarıyla bizi bir saat eğlendirdiler. Oradaki dinlenme bize iyi geldi. Sabah erkenden Urfa'ya girdik.

Urfa'ya, Osroene Krallığı'nın başkentine ve aynı zamanda Kral Abgar'ın başkentine, sabah erkenden geldik. Dendiğine göre İsa'nın mucizelerini duyan kral, onu aramış ve hastalıklarını iyileştirmiş. Efsaneye göre Ferisiler'in zulümlerine karşı İsa'ya yaptığı yardım için, bir minnet nişanesi olarak. Efendimiz ona bir mucizevi kumaş göndermiş ve kumaşa İsa'nın şekli çıkmış. Devam eden söylentiye göre bir İtalyan kilisesinde saklı olması gereken bu kumaş yüzünden, Urfa kendini birçok kez Pers ve Arapların kuşatmasından kurtarmış.

Çok eski zamanlardan beri Urfa, Suriye ve Mezopotamya'nın en önemli başkentlerinden biri olmuştur. Bunun nedeni, kurulduğu yerin Harran ve Suroç ovalarına hâkim olmasıdır. Suroç ovasında 600 ila 800 köy vardır. Vaktiyle Osroene Krallığı olan Fırat ve Habur ırmağının verimli ovalarına da hakimdir. Bu krallığın önemli kentleri arasında Urfa, Harran, Hierapolis (Mabbuğ, şimdi Menbiç), Niceporium (Rakka) ve şimdi Ceylanpınar denen Resaina (Resülayn) da vardı. İsa'dan 1500 yıl önce Mitanniler'in zamanında, adı değişik bile olsa, Urfa yine önemliydi. Kadeş, Hammat ve Kargamış'la birlikte Hitit İmparatorluğu'nun önemli bir ticaret merkeziydi. Yalnız bağlı olan yerlerdeki doğal kaynaklarından değil. İbrahim Peygamberin bir süre Harran'da yaşamasından da bizim zamanımızda ünü devam etmektedir. Saygıdeğer babası Tareh orada ölmüştü.

(Urfa'nın) en ünlü mabetleri arasında Ulu Camii yer alırken, tarihi anıtları arasında narin güzelliğiyle ünlü "Birket-İbrahim" ya da İbrahim'in Havuzu yer alır. Bu havuzda sazan balığı doludur. Uykulu selvi dallarını ve grimsi kubeleri koyu tonlu, kasvetli görünümlü bir medreseyi yansıtır.

Urfa, Güney Torosların taşlı yamaçları ile Yukarı Mezo-

potamya'nın killi çölleri arasında bir tür vahayı temsil ediyor ve 1915 Haziran'ının sonunda oradan geçtiğimde, kendilerinin de tehcir edileceğini öğrenince topluca ayaklanan ve Fahri Paşa ve onun cesur Genelkurmay Başkanı'nın kuvvetlerine karşı dört ya da altı hafta boyunca direnmeyi başardıkları Hristiyan mahallesine yerleşen, hali vakti yerinde ve çalışkan bir Ermeni kolonisine sahipti, Birkaç ay önce, Sultan'ın egemenliğine karşı açıkça ayaklanan ilk isyancılar olan Zeytun ve Maraş isyancılarının bastırılmasına cesaretiyle katkıda bulunmuş olan (Alman) Kont Wolfskehl von Reichenberg, şüphesiz Çanakkale hareketinin İngilizlerin lehine sonuçlanacağı umundaydı (Şubat ve Mart 1915).

Urfa'ya varışından dört ya da beş hafta sonra gerçekleşen kuşatma sırasında Ermeniler, müttefikleri karaya çıkmaya ve yardım için asker göndermeye zorlamak amacıyla, İngiliz ve Fransız sürgünlerin bir kısmını ele geçirip rehine olarak tutmak gibi siyasi bir hata yaptılar.

(...)

Akşam karanlığı çökmeden birkaç dakika önce, Osroene Krallığı'nın zengin eski başkentini çevreleyen görkemli manzarayı daha iyi görebilmek için kasabadaki en yüksek minarelerden birine çıktım. Hâlâ o kayalık tepeleri görür gibiyim, görkemli bir dalga halinde yükseliyor ve kuzey yönünde, uçsuz bucaksız bir dağ kuşağı gibi etrafımdaki uçsuz bucaksız araziye sınırlayan yüksek Güney Toroslar'ın sıradağlarına doğru yükseliyor, güneyde ise Seruc ve Harran'ın verimli ovaları bir buğday denizi gibi açılıyordu, Güneyde ise, bakışlar onları hayranlıkla seyretmekle yetinmiyordu, Seruc ve Harran'ın verimli ovaları bir başak denizi gibi uzanıyordu, çamurdan küçük evleri ve şeker somunları gibi külahları olan sayısız köylerle doluydu.

Ancak, gözlemlenmeye ve izlenimlerimi kaydetmeye devam ettiğim büyük ilgiye rağmen, Demokles'in alevli kılıcının hâlâ başımın üzerinde her zamankinden daha tehditkâr bir şekilde asılı durduğunun da farkındaydım. Bu nedenle refakatçimi azlettim ve sadece refakatçilerimin eşliğinde ertesi sabah Güney'e doğru yola çıktım.

Saat ikide Bağdat demiryolunun Arappınar (Akçakale) istasyonunda attan indik ve beni yirmi dört saatten daha kısa bir sürede Halep'e götürecek olan öğleden sonra trenini kullanmaya niyetlendim. Ne yazık ki o gün ya da ertesi gün tren yoktu. Peronda ne tarafa döneceğimi bilmeden dururken, çünkü Urfa'ya dönmek için artık çok geçti.

(...)

Sabah erken yola çıktığımızdan Arappınar istasyonunu öğleden sonra geçtik. Harran ve Soğmatar'ın kalıntılarını solumuzda bırakarak, ertesi sabah tarihi Resülayn kasabasında durduk. Eski adı *Riş-Ayno*. Oradan yiyeceklerimizi aldım. Bir atlı jandarma birliğinin eşliğinde, Mezopotamya'nın sarı çölüne daldım. Kuzeyde karla kaplı Karacadağ'ın dorukları parlıyordu. Badiet el-Şam Çölü, güneye ve doğuya uzanıyordu. Orası Şammar göçer aşiretinin bölgesiydi. Bu günlerde Şammarlar başa bela olmuşlardı. Pusu kuruyorlar ve kervanlara saldırıyorlardı. Bizim tuttuğumuz yoldan binlerce yıl önce İskender, Keyhüsrev, Nebukadnezar ve Sardanapal'ın orduları geçmişti.

İNGİLİZ TARİHÇİ-YAZAR LORD KINROSS'UN SEYAHATNAMESİNDE SİVEREK VE URFA

Lord KINROSS. (1904-1976). Tarihçi ve yazar.

Patrick Kinross, bilinen adıyla Lord Kinross, 1904 yılında İngiltere’de soylu bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi. İkinci Kinross Baronu Patrick Balfour’un oğludur.

Lord Kinross, Winchester College ve Balliol College’i bitirdi. Üniversiteyi 1925 yılında Oxford’da bitirdi. Çeşitli gazetelerde yazar olarak çalıştı, genç yaşta birçok ülkeyi gezip tanıdı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kraliyet Hava Kuvvetlerinde görev yaptı. 1938’de Resam John Spencer Churchill’in eski eşi Angela Mary Culme-Seymour ile evlendi.

1944 yılından 1947 yılına kadar Kahire’deki İngiliz Büyükelçiliği’nde Başkâtip olarak görev yaptı.

1952’de İngiltere hükümeti tarafından Atatürk hakkında bir biyografi yazmakla görevlendirilen Lord Kinross, 5 yıl boyunca yaptığı kişisel söyleşiler, ulaştığı dokümanlar ve Cumhurbaşkanlığı arşivlerinde yaptığı taramalar sonucunda “*Atatürk, Bir Ulusun Yeniden Doğuşu*” adlı kitabını meydana getirdi. 1960’ta yayımlanan kitap, Atatürk hakkında bugüne kadar yazılan en başarılı biyografilerden biridir. Kinross, mümkün olduğunca objektif olmuş hem Atatürk’ü hem de devrin içerdiği oluşum ve kavramları anlatmaya gayret etmiştir. Kitabın birçok yerinde uygun benzetmelerle yazdıklarını desteklemiştir.

Kinross'un aşağıda verilmiş 1. sıradaki kitabı Nokta Yayınları tarafından "Kutsal Anadolu Toprakları" adıyla Türkçeye evrilmiştir.³¹² Urfa ve Siverek ile ilgili notlar bu kitaptan alınmıştır. Kinross, blgeimizi 1950 yılında gezmiştir. Yayınlanmış eserleri şunlardır:

1-*Within the Taurus: A Journey in Asiatic Turkey* (1954).

2-*Europa Minor: Journeys in Coastal Turkey* (1956).

3-*Atatürk: The Rebirth of a Nation* (1960).

4-*Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey* (1965).

5-*Portrait of Egypt* (1966).

6-*Windsor Years: The Life of Edward, as Prince of Wales, King, and Duke of Windsor* (1967).

7-*Between Two Seas: The Creation of the Suez Canal* (1968).

8-*Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire* (1977).

GEZİ NOTLARI / Siverek

(...) Ertesi gün yolculuğumuza Urfa'ya doğru devam ettik. Yolculuğumuz otobüs şoförüyle yolcular arasında geçen gürültü ve bir tartışmayla başladı. Bayram gününün kala-balığından yararlanmak isteyen açgözlü şoför, beş kişilik koltuklara altı, dört kişilik koltuğa da beş kişi oturtmuştu. Tartışmanın sonu gelmeyecek gibi görününce, ben de biraz İngilizce bilen bir seyirciyle sohbeteye başladım. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen bir terziydi ve Rusya'da kalıp 1930'a kadar bir fabrikada çalışmış, sonunda Türk

³¹² Lord Kinross, *Kutsal Anadolu Toprakları*, eviri: Nokta Yayınları, İstanbul 2003, s. 185-190 arası.

Hükümeti tarafından geri çağrılmıştı. Söylediğine göre barınma durumu iyiydi ama toplu yemek salonlarında yediği yemekler berbattı. Rusya’da çalışan işçiler İngiltere ve Amerika’da çalışanlara gıpta ediyordu. Timoschenko ve Stalin’i tanıdığını iddia etti ve “*sıradan bir adam*” dedi.

Türkiye’de henüz karşılaşmadığım düşmanlık Urfa’ya gidene kadar bütün yol boyunca kendini hissettirdi. Kalabalık otobüsün çalışanları son derece kavgacı, yemek olduğu halde bir lokantada durmayıp 15 kilometre ötede yemek olmayan başka bir lokantaya bilerek götüren şoförü parano-yaktı. Siverek köyüne³¹³ ulaştığımızda, bayram olduğu için ortalığın kalabalık olmasını bahane edip köyün yarım kilometre dışında durdu ve bizi yemek için o kadar yolu yürü-mek zorunda bıraktı.

Köy, Smythe’nin tanımına gerçekten de uyuyordu; “*Asya’daki köhne kasabalar içinde.... Kötü niyetliliği, pisliği ve kasvetli havasıyla en kötüsü.*” Issız doğa örtüsü kilometreler boyunca siyah, volkanik kalıntılarla kaplıydı ve Toroslar’ın uzaktaki karlı tepesi dışında görüntüyü bozan bir şey yoktu. Sadece insanın aklının durduran uçsuz bucaksız bir boşluk!

Urfa

Urfa’ya ulaştığımızda çatı katında bir lokanta bularak büyük bir iştahla masalara yerleştik ve kolonya tadında şarapla birlikte yemeğimizi yedik. Dışarıda, ellerine megafonlar geçirmiş çığırkanlar sinema ve pavyonlar için tanıtım yapıyorlardı ama biz hiçbirini deneyemeyecek kadar yorgun-duk.

Urfa, Hıristiyan dininin diğer merkezlerinden biri olan

³¹³ Siverek 1926 yılında ilçe yapılmıştır. Kinross burada Siverek’i bir köye benzetmiş olabilir.

Edessa idi. Eusebius tarafından kayda geçirilmiş ve Curzon tarafından detaylandırılmış bir efsaneye göre, Ermenistan'ın da büyük bir bölümünü yönetmiş olan Abgar adındaki kralı Hz. İsa'ya bir mektup yazıp kendisini ziyaret etmesini ve hastalığını iyileştirmesini istemişti. *“Bana söylendiği kadarıyla”* diye yazmıştı mektubunda, *“ilaç ya da otlar kullanmadan hastalıkları iyileştirebileceğinizi öğrendim.”* Ayrıca Hz. İsa'nın tanrının kendisi ya da oğlu olduğuna inandığını, Yahudilerin kendisiyle alay ettiklerini ve ona zarar vermek istediklerini bildiğini de eklemiştir: *“Benim şehrim”* demişti sonunda, *“gerçekten de küçüktür ama sizi ikisinden de korumaya yeter.”* Aziz Thomas'ın eliyle Hz. İsa'dan cevap almıştı:

“Sizi bilgilendirmeliyim ki, bu topraklarda görevimi tamamlamak ve sonrasında da beni buraya göndermiş olan Tanrı'ya dönmek zorundayım. Ama yükselişimden sonra öğrencilerimden birini hastalığınızı iyileştirmek ve size hayat vermek üzere göndereceğim.”

Söylendiğine göre bu mektubun yanında Hz. İsa'nın bir resmi de gelmiş –bu resim yıllar boyunca şehir Pers istilasından korunmuştu– ve Abgar ve tebasının Hıristiyanlık dini- ne geçmesini sağlamıştı. Bugün bu mektupların sahte olduğu söylenmekteyse de Curzon'un aktardığına göre, Yukarı Mısır'daki bir mezardaki bir vazanın içinde bulunmuş olan bir papirüs üzerinde, Koptik ya da antik Yunan karakterleriyle Abgar'dan Hz. İsa'ya yazılmış mektup görülmektedir ve İskenderiye Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Bu papirüs de Hollanda kralının eline geçmiştir. Bu hikâyeye asla doğrulanmamıştır ama efsane devam etmektedir.

Edessa, Süryani dilinin öğrenilmesi konusunda bir Hıristiyan üssü haline geldi. Daha sonra ise Haçlılar burayı merkez olarak belirlediler. Süslemeli tavanları ve mozaikle-

riyle muhteşem katedrali bir zamanlar dünyanın dört hari-kasından biri olarak anılmaktaydı ve 10. yüzyılda şehirde 300 kilise vardı. Bugün ise bunlardan hiçbirisi ayakta değildir. Ama şehrin en büyük camisinin avlusunda yükselen altın taşlı ve Bizans görünlü sekizgen kule, katedralin kalıntı-larından biri olabilir ve caminin duvarlarındaki süslemeler de gerçekten İslam geleneklerine ters düşmektedir. Urfa bugün rüzgârlı ve taş döşeli sokaklarıyla, beyaz kumtaşın-dan yapılmış yüksek duvarlarıyla, tıpkı bir Arap şehrine benzemektedir. Ama çatılarla, incir ya da asma ağaçlarıyla gölgelenmiş, dev karpuzların ve Bedevi mücevherlerinin satıldığı pazarları, burada Hacılar ile karşılaştığında aşağı-lanan Papaz Badger'ın zamanındakinden daha dost görün-mektedir. *“Bu fanatikler”* diye anlatıyordu Badger, *“Bayan Badger ile sokakta karşılaştıklarında hakaretler yağdırıyor, yeşil peçesine laf ediyorlar; yeşil İslam dininde kutsal bir renktir. Görünüşe bakılırsa Bayan Badger onların çok fazla dikkatini çekiyor. Diyarbakır'da ise bunu Türklerin kendi yemeklerinde sadece asit olarak kullandıkları ravendi şekerle birleştirip puding yaparak başarmıştı.”*

Diğer kısımları yakıcı ve toz toprak içinde olan Urfa, çeşmelerle doludur ve bunların altında, kavak, dut ve söğüt ağaçlarının arasında, küçük göletlerin dinlendirici zinciri uzanmaktadır. Venedik kanalları gibi uzanan kıyılarında kutsal binalar yükselmekte, sularında kutsal bir balık türü yaşamaktadır. Bir Hıristiyan efsanesine göre, bu sulara şifa verici bir özellik bulunmaktadır; bu suların kaynağı, yine aynı efsaneye göre, Hz. İsa'nın haydutların saldırısına uğradığında mendilini ya da Kral Abgar'a yazdığı mektubu düşürdüğü yerdir. Tarihi bilgilere göre ise, İran saldırı-larından sonra Edessa'yı tekrar kuran Justinian, sel baskın-larını önlemek amacıyla nehir için yeni bir yatak kazdırıp

suju şehrin altındaki bir kanala kaydırdı; bu çalışmaları, gördüğümüz göletlerin kaynağı olabilir. Ancak burada daha önce de göletler bulunması gerekirdi; çünkü buradaki balığın İştar-Venüs tanrısı olan Atargatis'e adandığı söylenmektedir. Yerli halk ise bu balığın Hz. İbrahim'e uzandığını anlatmaktadır. Vaadedilmiş Topraklara yaptığı yolculukta burada ve Harran yakınlarında konaklayan Hz. İbrahim'in adına burada bir cami bulunmaktadır. Diğer bir efsaneye göre ise, bu caminin, onun doğduğu yerde yapıldığı anlatılır; bir diğeri, oğlunu kurban ettikten sonra buraya geldiğini ve varışıyla kaynağın ortaya çıktığını söyler, daha masalsı olan bir diğeri ise, bir seferden sonra buraya döndüğünde ordusunu ne yapacağını bilmediğı, onları sazlara çevirip kendileri için bir göl yapması için Tanrı'ya dua ettiğı anlatılır. Barkley'in aktardığı diğeri bir efsane ise, Urfa kalesinde etrafı kuşatılan Nemrud'a atfedilir. Bu efsaneye göre, düşmanları onu ateşe vermek istemiş, ancak Nemrud ateşe basarak dışarı çıkmış ve yangını söndürmüş, ayağını bastığı yerde sular fışkırmış, ateşin yakıldığı dallar kök salarak ağaçlara dönüşmüştür. Balıklar ise aç olmadığı için suya fırlattığı akşam yemeğidir.

Kaynağı ne olursa olsun, bugün "dokunulmaz" oldukları için sayısı milyonlara ulaşan bu balıklar, beyaz karınları ve Tanrı'dan bir yıl yiyecek beklentisiyle sürekli açık sarı ağızlarıyla bu sulara dolaşmaktadırlar. Olivier'in aktardığına göre, kendilerini yemek için zarar veren insanları öldüreceklerdir. Buckingham ise onların pişirilmesinin mümkün olmadığını söylemiştir. Ancak bu tezi çok geçmeden çürütülmüştür. Süryani Patriğı ile yediğı bir akşam yemeğinde bu balıklar kızartılarak önüne getirilmiştir; ayrıca Hıristiyanların bu balıkları çok büyük bir zevkle yediklerini öğrenmiştir. Papaz Badger da bu balıkların şarapla nefis olduklarını

aktarmıştır. Ancak bugün artık kâfir Hıristiyanlar bu toprakları terk etmiştir ve balıkların dokunulmazlığı devam etmektedir.

Üzerlerinde rengârenk parlak giysileriyle şeker yiyip şişelenmiş limonata içen bayram kutlayıcılarını, ellerindeki torbalardan çıkardıkları bezelyeleri bu balıklara atarken izledim. Suyun kenarında, Hz. İbrahim'in görkemli camisinin bulunduğu yerde, yerlere kapanarak –bir zamanlar balıklara dua eden İştâr yandaşlarının aksine– Tanrıya dua ediyorlardı. Burada bir zamanlar “muhteşem kilise” varken, Hıristiyanlar da ayımsını yapmışlardı.

Bir tarafta göletlerin üzerinde yükselen gri bir kayanın üzerinde ve diğer taraftaki, Harran Ovası'na bakan bir diğerinde, bir zamanlar Bizans'ın, daha sonra da Haçlıların kullandığı Urfa kalesi yükselmektedir. Tepenin kenarında, kalenin fethedilmesini zorlaştırmak için aşılması güç derinlikte ve genişlikte bir hendek kazılmıştır. Büyük süs köpeklerine benzeyen aslanlar kale burçlarını süslemekte, ortalarından iki dev Korinth sütunu yükselmekte, başları hâlâ çıkıntılarını korumaktadır. Geleneksel olarak “*Nemrud'un Tahtı*” olarak bilinmektedirler ve bir tanesinin üzerine Süryani dilinde bir açıklama kazınmıştır. Pococke'nin aktardığına göre, Timurlenk onların üzerine ganimetlerini dikmiştir. Texier'e göre, Justinian ve Theodora onuruna yakında bir yere iki kaya dikilmiştir. Vadinin karşı tarafında, geniş mezarların bulunduğu bir sırt yer almaktadır; burası M.S. IV. yüzyılda var olan bir Yunan mezarlığının yeri idi. “İyi yetişmiş, dürüst ve onurlu ama savaşa uygun olmayan” Bizans generali Sabinianus, Perslerin Amida'yı kuşattığı sırada burada ölümcül bir yenilgi almış, Amida'nın büyük ve siyah kalesi düşmanın eline geçmiştir.

Bayram kutlamalarının sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyordu. Sokaklar ve bahçeler, kalabalığın atıklarıyla doluydu. Yemek bulmak zordu, orada burada kavgalar çıkıyordu ve herkes sinirliydi. İnsanlar dört günlük bir kutlamaya nasıl dayanabilir ki? Rahatsızlıktan, toz topraktan ve ortamın kuraklığından bunalmış, Akdeniz'e bir an önce gitmek için yanıp tutuşmaya başlamıştım.

Bizi bir saatlik bir sürede İskenderun'a uçurabilecek bir araç bulduk. Acele etmeme kuralımı bir kez için bozarak bir an önce ona binmek istedim. Ancak teğmen, bu fikirden pek hoşlanmamıştı. Kendisine verilen harcırah, hava yolculuğunu kapsamıyordu. Parayı kendi cebinden ödemesi gerekecekti. Onun biletini karşılayamayacak olduğum için, sonunda uzun bir otobüs yolculuğuna daha razı olmak zorunda kaldım ama en azından rahat edebilmek için kendim için iki koltuk parası ödedim. Ancak otobüse bindiğimde bu iki koltuğun birbirinin arkasında tekli koltuklar olduğunu gördüm ve yerimin değiştirilmesi için şoförle uzun bir tartışmaya girmem gerekti. Birecik'te iki beyaz kızgın kayanın arasından akan sarı renkli geniş Fırat'a ulaşana kadar ortalıkta bir şey görünmedi.

BİBLİYOGRAFYA

A. YAZILI KAYNAKLAR

Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 395)*, İstanbul 1985.

Arslan, Aytuğ, *Egeria'nın Hac Yolculuğu*, İlkın Matbaası, Ankara 2012.

-----, "Anadolu İnanç Söylenceleri: Egeria'nın Anlatılarında Balıklıgöl ve Kral Abgar", CBÜ, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, Eylül 2015, 145-150.

Badger, George Percy, *The Nestorians and their Rituals*, London 1852.

Belâzuri, *Fütûh-ül Büldan*, cilt I, terc. Z.K. Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Barkley, Henry, C., *A Ride Through Asia Minor and Armenia: Giving a sketch of the characters, manners, and customs of both the Mussulman and Christian inhabitants*, London 1891.

Beke, E. Alston, *Jacob's Flight or A Pilgrimage to Harran*, London 1865

Bell, Lady (ed. and selected), *The Letters of Gertrude Bell*, Volume I, London 1927.

Bozkuş, Yıldız Deveci, "İngiliz Seyyah Buckingham'ın 'Travels in Mesopotamia' Adlı Eserinde XIX. Yüzyıl Başlarında Birecik ve Urfa", *DTCF Dergisi*, 63.1 (2023): 46-79.

-----, "İngiliz Seyyah Edward Lewes Cutts'ın Kaleminden 1876 Yılında Urfa", *ŞURKAV Şanlıurfa Dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 42, Ocak 2022, s. 3-8.

Buckingham, J.S., *Travels in Mesopotamia*, London 1827.

- , *Autobiography of James Silk Buckingham: Including His Voyages, Travels, Adventures, Speculations, Successes and Failures, Faithfully and Frankly Narrated Interspersed with Characteristic Sketches of Public Men, with whom he has had Intercourse, During a Period of More Than Fifty Years*, Vol. 1., Longman Pub., London 1855,
- Chapot, Victor, *D'Alexandrette Au Coude de L'Euphrate (Syrie du Nord et Mesopotamie Occidentale En 1860)*, ed. Eduard Charton, "Le Tour du Monde", Paris Librairie Hachette, London, 1905, Part 1.
- Chesneau Jean, *Le Voyage de Monsieur D'Aramon*, Paris 1887.
- Cutts, Edward Lewes, *Christians Under the Crescent in Asia*, Gorgias Press, London 1877.
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. cilt, 2. baskı, Ankara 1990.
- , *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. cilt, Ankara 1987.
- Duman, Olcay Özkaya-Birsel, Haktan, "Bir Misyonerin Mezopotamya Gezi Notlarından Günceler: İskenderun'dan Fırat'a, Kuzey Suriye-Batı Mezopotamya", *History Studies*, Vol. 4, Issue 3, (October 2012), s. 53-68.
- Eyice, Semavi, "Bell, Gertrude Lowthian" maddesi, *DİA*, V, 422-423.
- Gingras. G.E. (transl.), *Egeria: Diary of a Pilgrimage*, New York 1970.
- Güler, Selahattin E., "Alman Gezgin Petermann'ın Seyahatnamesinde Urfa", *GAP Gezgini Dergisi*, Yıl: 1, Mart 2005, s. 16-19.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan M. 825'e kadar)* İstanbul 1960.

- Kallek, Cengiz, "George Percy Badger", maddesi, *DİA*, cilt IV, s. 418-419
- Kinross, Lord, *Kutsal Anadolu Toprakları*, çeviri: Nokta Yayınları, İstanbul 2003.
- Mendez, Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Çeviren Vedii İlmen, Yaba Yayınları: 146, İstanbul 2008.
- Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern I-II*. Kopenhagen 1778, 2. cild.
- von Moltke, Helmut, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1841.
- , *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, İstanbul 1960.
- , *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, İstanbul 1969, 2. baskı, İstanbul 1995.
- Olivier, Rolin, *Türkiye Seyâhatnâmesi, Kitap II, 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi)*, Fransızcadan terc. Oğuz Gökmen, İstanbul 1991.
- Özsait, Mehmet, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay., İstanbul 1982, cilt II, s. 339.
- Parlakoğlu, M. Nurullah, *Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamya'sındaki Seyahatleri ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, 2018.
- Parry, O.H., *Six months in a Syrian Monastery, Being the Record of a Visit to the Head Quarters of the Syrian Church in Mesopotamia, with some account of the Yazidis or Devil Worshipers of Mosul and el Jilwah, Their Sacred Book*, London 1895.
- Petermann, Julius Heinrich, *Reise im Orient*, Leipzig 1865.
- Sachau, Karl Eduard, *"Reise Mesopotamien"*, Leipzig 1883.

Segal, J.B., “The Church of Saint George at Urfa (Edessa), Notes and Communications”, reprinted from *BSOAS*, 35, London 1972, s. 607.

Soane, E.B., *Mezopotamya ve Kürdistan’a Gizli Yolculuk. Kürdistan’ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, İngilizceden çeviren Fahriye Adsay, Avesta Yay., İstanbul 2007.

Tavernier, Jean-Baptist, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çeviren: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Wigram W.A. -Edgar T. A Wigram, *The Cradle of Mankind Life in Eastern Kurdistan*, London 1914, 2. Bas. 1922 ve 3. Bas. 1936.

-----, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan’da Yaşam*, Çeviri İbrahim Bingöl, Avesta Basın-Yayın, İstanbul 2004.

Yakut el-Hamevi, *Mu’cemu’l-Buldan*, Beyrut 1986, cilt 4.

Yardımcı, Nurettin, *Harran Ovası Yüzey Araştırması/Archaeological Survey in the Harran Plain*, (Haz. Sabri Kızıltan ve diğerleri), İstanbul 2004, cilt I.

B. İNTERNET ADRESLERİ

http://www.egeriaproject.net/about_egeria.aspx

<http://www.lugatim.com/s/m%C3%BCsellim>

<http://www.newadvent.org/fathers/250101.htm>

<https://en.wikipedia.org/wiki/EduardSachau>

https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Lewes_Cutts

https://en.wikipedia.org/wiki/J._J._Benjamin

https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Pococke

https://en.wikipedia.org/wiki/William_Ainger_Wigram

<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-12>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-13>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-14>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-15>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/gb-2-12-5-16>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-17>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-18>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-19>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/d/GB-2-12-5-20>
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/l/gb-1-1-1-1-21-14>
<https://nisanyanmap.com/?y=&lv=&t=HARRAN&u=1&ua=5>
<https://somersetandwood.com/artist/edgar-thomas-wigram>
[https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=230.](https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=230)
<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG2125>
6

Selahattin Eyyûbi GÜLER

1965 yılında Urfa'da doğdu. İlk ve ortaokuldan sonra Ticaret Lisesi'nden mezun oldu. 1987 yılında Şanlıurfa Lisesi Kütüphanesi'nde memuriyet hayatına başladı.

1994 yılında Şanlıurfa Kız Meslek Lisesi'ne geçti ve orada 13 yıl kaldı; 3 yıl da ŞURKAV'da "Yayın Görevlisi" olarak çalıştı. 2007 yılında tekrar Şanlıurfa Lisesi'ne geçti ve 27 yıllık devlet hizmetinden sonra Şubat 2015 tarihinde emekliye ayrıldı.

Aynı yıl Eyyubiye Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü'nde ve Gençlik ve Spor Hizmetleri Müdürlüğü İzzettin Küçük Gençlik Merkezi Kütüphanesi'nde toplam 2,5 yıl görev yaptı.

Urfa tarihi ile ilgili araştırmalarına 1990 yılında başlayan yazar, Avrupalı Doğubilimi uzmanlarından Prof. J. Benzion Segal, Prof. Sebastian P. Brock, Prof. H. J. W. Drijvers, Prof. Dr. Charles Dowset, Prof. Dr. Robert Thomson, Prof. Peter Liddel ve Prof. J. F. Healey ile mektuplaştı; onlarla Urfa tarihi ve kültürü hakkında bilgi alışverişinde bulundu. Ayrıca Süryani asıllı Aziz Günel, Hanna Aykurt, Abraham Nuro, Gabriyel Akyüz ve Yusuf Begdaş; Ermeni asıllı Kevork Pamukçıyan ve Ordes Repovanov ile de bir süre yazıştı.

Urfa tarihi ve kültürü hakkında 3'ü müşterek olmak üzere, içlerinde Almanca ve İngilizceden çevirdikleri de dâhil 90 makalesi yayınlanmıştır.

Birçok Urfa konulu kitabın editörlüğünü yapmıştır.

Orta derecede İngilizce ve Almanca, biraz da Süryanice, Grekçe, Arapça ve Osmanlıca bilmektedir.

Yazar aynı zamanda ŞURKAV Mütevelli Heyet Üyesi'dir.

Yayınlanmış kitapları şunlardır:

1. *Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar (M.Ö. XIV. Yüzyıl-M.S. 1920)*, ŞURKAV Yay., Ankara 1999; 2. Baskı Şanlıurfa 2019.
2. *Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü* (Haz: M.H. Öcal-S.E. Güler ve R. Mızrak), ŞURKAV Yay., Şanlıurfa 2001.
3. *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir* (Haz: A.C. Kürkçüoğlu-M. Akalın-S. Kürkçüoğlu-S.E. Güler), ŞURKAV Yay., Ankara, 2002. (I. ve II. Baskı).
4. *Urfa'nın Etrafı* (R. Mızrak-M.H. Öcal-S.E. Güler), Şanlıurfa Valiliği Yay. Ankara 2002.
5. *Şanlıurfa and the Surroundings Area*, (Prep. R. Mızrak-M. H. Öcal-S.E. Güler), Translation English by Ahmet Tokdemir, Ankara 2002
6. *Urfa Tarihi / A History of Urfa*, Şanlıurfa 2004.

7. Hz. İbrahim (Hayatı, Urfa ve Harran'la İlişkisi), Şanlıurfa 2007
8. Resimli Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü, (R. Mızrak'la ortak) Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müd. Yay. Ankara 2008.
9. Dini ve Tarihi Açından Hz. Eyyub (Aleyhisselam), Şanlıurfa 2009.
10. Hz. İbrahim'in Hayatı-Nemrud ve Balıklıgöl Efsanesi/Prophet Abraham, The Legend Nimrod and Balıklıgöl, Şanlıurfa 2009.
11. Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi, Şanlıurfa 2009; 2. baskı ŞURKAV Yay. Ankara 2010
12. Tarih ve Turizm Şehri Şanlıurfa, (A. Cihat Kürkçüoğlu ile ortak), ŞURKAV Yay., Ankara 2010.
13. Urfalı Nakşibendi Şeyhi Hacı Müslüm Hafız Efendi (K.S.) Hazretleri, Urfa 2012.
14. Şanlıurfa Yazıtları (Grekçe, Ermenice ve Süryanice) Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2014
15. Urfa Tarihinden Sayfalar, Eyyubiye Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müd. Yayınları, İstanbul 2016.
16. Urfa'nın Doğusunda Bir Antik Kent Soğmatar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
17. Harran Tarihi ve Kültürü, (S. Sabri Kürkçüoğlu ile müşterek), Harran Kaymakamlığı Yay., Ankara 2017.
18. Urfa'da Hafızlık Eğitimi- Urfalı Hafız ve Kurralar, (M. Emin Uzungöl ile ortak), Şanlıurfa 2019.
19. XIII. Yüzyıldan Günümüze Urfalı Naib, Kadı, Molla, Müftü, Vaiz, Müderris ve Âlimler, (M. Emin Uzungöl ile ortak), Şanlıurfa 2021.
20. Urfa'da Hafızlık Eğitimi ve Urfalı Hafızlar, (M. Emin Uzungöl ile ortak), Şanlıurfa 2022
21. Kutsal Şehrin Kutsal Gölü Şanlıurfa Halilür-Rahman Gölü (Balıklıgöl), (Tahir Özcan, Gülnaz Özcan ve M. Yaşar Dörtbudak ile ortak), Ankara 2022.
22. Urfa Tarihinde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2023.
23. Süryani Mar Yeşua Günlükleri. 494-507 Yıllarına Ait Edessa, Amid ve Mezopotamya Olayları, Bizans-Sasani Savaşları, (Süryaniceden İngilizceye: William Wright), (İngilizceden Türkçeye: Selahattin E. Güler), Sidar Yayınları, Ankara 2024.

Yabancı Gezginlerin Gözüyle URFA BÖLGESİ

Bu kitapta, tarihteki Urfa'yı tanıma çabası uğruna onlarca yıl emek veren ve kafa patlatan bir araştırmacının eserlerinden biriyle tanışacaksınız.

Eser kendi alanında bir ilktir. 2010 yılındaki ilk baskıda gezi notları bulunan gezgin sayısı 9 iken, bu baskıda gezgin sayısı 23'e çıkarılmıştır.

380-1950 yılları arasında Urfa bölgesine gelmiş olan yüzlerce gezginden sadece 23'ünün (çoğu kendisinin İngilizce ve Almandan tercümesi olan) notlarını okurken sanki gezginle birlikte oradaymış gibi hisse kapılacak ve şehrin henüz bozulmadığı yıllara gideceksiniz. Veya tarihteki o muhteşem Urfa'yı görmek ve yaşamak için satırların arasında kaybolmalısınız. Bazen bir Hıristiyan hacısıyla kutsal gölleri gezip azizlerin türbelerini gezecek, bazen de bir yazıt bilimciyle antik mezarların üzerindeki yazıtları okuyacaksınız. Farklı Balıklıgöl-Nemrud Efsaneleriyle karşılaşacaksınız. Bazen Harran'da Yakup Kuyusu'nun başında Rahel ile Hz. Yakub'u görür gibi olacaksınız. Bazen de gezginlerle birlikte Aziz Efraim'in mezarına ineceksiniz ve orada hastaların azizden şifa ummalarına şahit olacaksınız. Bazen gezginle birlikte bir cirit oyununa katılacak bazen de ticaretin kalbinin attığı Gümrük Hanı'nın canlı haline şahit olacaksınız...

Sözü fazla uzatmadan sizi kitapla baş başa bırakıp biz aradan çekilelim...

ISBN 978-975-7394-65-5

9 789757 394655